

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KADIN YAŞANTILARI

Yayına Hazırlayan: AYŞEGÜL YARAMAN

KADIN YAŞANTILARI

Yayına Hazırlayan: AYŞEGÜL YARAMAN

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 210
İnceleme-Araştırma 139
ISBN 975-8803-05-0

Kadın Yaşantıları
Yayına Hazırlayan: Ayşegül Yaraman

© Ayşegül Yaraman
© Bağlam Yayıncılık

Birinci Basım: Ekim 2003
Kitap Tasarımı: Canan Suner
Baskı: Önsöz Basım Yayıncılık

Kapak İşi: Handan Börüteçene, *İki Oda Bir Salon: Huzur* sergisi, 2003

Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 Tel-fax: (0212) 243 17 27

İÇİNDEKİLER

Ayşegül YARAMAN

Giriş: Büyük Anlatılardan Ayrıntılara ————— 7

Nazlı Eda NOYAN

Ev Gerçekleri ————— 17

Hülya Uğur TANRIÖVER

Türkiye’de Televizyon Kültürü ve Kadınlar ————— 51

Nurgün OKTİK

Köy, Kasaba ve Kentte Kadın Olmak:

Muğla Bölgesi’nde Kadının Değişen Konumu ————— 75

Dilek HATTATOĞLU

Çalışan Kadın ya da Ev Hanımı:

Çalışmanın Yaşantılanması ve Güçlenme ————— 93

Ayşegül YARAMAN

Kadınlar Vitrinde Bile Yok: 2002 Genel Seçimlerinde

Kadınların Siyasal Temsili Açısından Basın Gündemi — 123

Aylin Dikmen ÖZARSLAN

Aybaşının Toplumsal Hali ————— 139

Ayça GÜRDAL

İnce Beden Hastalığı ————— 161

Valérie GAY

Elif Şafak: Araf'ın Bir Yazarı ————— 171

Ayşegül ERALTUĞ

Avrupa Birliği ve Türk İş Hukukunda Çalışma Ortamında
Bağımlı Çalışan Kadınların Analık Halinde Korunması — 195

Gaye PETEK

Avrupa'daki Türk Göçmen Kadınların
Farklılık ve Benzerlikleri ————— 241

GİRİŞ:

BÜYÜK ANLATILARDAN AYRINTILARA

Ayşegül Yaraman

Modernitenin genelleyici, tektipleştirici, pozitivist, akılcı içeriğine yönelik eleştiriler kadınlık durumu ve bu durumla doğrudan ilişkili feminist hareket açısından da gündem değişikliği yaratmıştır. Böyle bir bağlamda tartışılan 'gerçek', yalnızca feminist hareket tarafından değil; modernitenin egemen lehine işleyen kuram ve pratiklerinin, üstelik onların özgürlük ve mutluluğu adına 'dışladığı' kimliklerce de yapı-bozumuna tâbi tutulmaya başlamıştır.

Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde kadın hak ve özgürlükleriyle ilgili mücadele, aslında, modernist hareketlere paralel bir biçimde ortaya çıkmıştır. Liberal feministler, 1789 Fransız Devrimi'ni de besleyen fikirlerden etkilenerek ve onları da etkileyerek bireylerin doğal haklara sahip bulundukları ve herkesin birbirine eşit olduğu fikrinden hareketle, kadınların da bu bağlama 'eklenmesini' talep etmişlerdir. Radikal feministler ise, kadınların mevcut düzendeki dezavantajlı konumunu ataerkil yapıyla ilişkilendirmiş; ataerkil yapıyı ise, erkeklerin bilfiil egemenliğinin ötesinde erkek değerlerinin üstünlüğü ve baskısıyla açıklamışlardır. Marksist feministler için ise amaç, sınıflı cinsiyetçi toplumsal düzeni ortadan kaldırmaktır. Bu akımın temel kaygılarından biri, kadınların erkeklere ekonomik bağımlılığıyla ilişkili olarak erkeklerin siyasal ve toplumsal egemenliğidir.

Tüm bu görüş ve hareketler ile paralel, uyumlu ve hatta zorunlu bir bağlantı içindeki modernite, kadınların yasalar önünde erkeklerle birebir eşitliğine; özel alan ve kamusal alanda erkek değerlerinin sorgulanmasına; kadınların ekonomik bağımsızlığıyla ilgili tutum ve davranışların yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Kadınla erkeğin formel eşitliği kimi eksikliklere rağmen önemli yol kat etmiş; 'kadın doğulmayıp, kadın olunduğu' fikri, diğer bir deyişle cinsiyetçi toplumsallaşma, bilimsel açıdan yalnızca örneklerin zenginleştirildiği ama tersinin neredeyse artık hiç dile getirilmediği bir saptama niteliği kazanmıştır.

Bir başka açıdan bakıldığında bu süreç kadın hareketi içerisinde iki büyük dalga biçiminde yaşanmıştır: Dünya genelinde 19. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısında süren birinci dalga kadın hareketinin temel amacı eşitliktir. Türkiye'de de Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde modernleşme/Batılılaşma problematiği çerçevesinde gündeme gelen bu mücadelenin temel hedefi eşitliktir; kadının öncelikle yasalar önünde olmak üzere, zımnen ya da açıkça 'erkek gibi' veya 'erkeğe eşdeğer' olması söz konusudur. Kadınların eşit olmasının arzulandığı kategori konumuyla, toplumsal hiyerarşideki üstünlüğü bir kez daha kanıtlanmıştır erkeğin. Sosyolojik bir olgu olarak modernitenin siyasal örgütlenmedeki yansıması niteliğindeki ulus-devletle doğan yurttaş kimliğinin bu vesileyle erkek özellikleriyle özdeşleştirilmesi, bu bağlamda sağlanan yasal eşitlikler sayesinde eğitime, çalışma yaşamına ve siyasete katılma olanağı bularak özgürleşebilen kadınların yüceltilmiş bir norma uyarak erkekleşmesini kaçınılmaz kılmıştır. Kadınların tüm dünyada ve Türkiye'de kimi zaman erkeklerin desteğini sağlayarak verdikleri bu mücadele, eşitlik amaçlı formel dönüşümlerin zaman içinde sorunları tümüyle çözeceği düşünülerek ve savaşlar sonucunda erkek nüfusun özellikle çalışma yaşamına geri dönüşü ve azalan nüfusun, 'annelik' rolünün önemsenmesiyle yeniden kazanılması gibi nedenlerle kadınların ev içi rollere geri çekilmesi biçiminde gerçekleşen bir suskunluk dönemiyle kesintiye uğramıştır.

İkinci dalga kadın hareketi ise genelde 1960'lı yılların ortalarından itibaren, Çin'de Kültür Devrimi, ABD'de Martin Luther King'le simgeleşen zenci haklarıyla ilgili mücadele, Vietnam Savaşı karşıtı hareketler ile özellikle Berkeley ve Sorbonne Üniversiteleri'ndeki öğrenci hareketlerine paralel bir gelişme göstermiş; özellikle doğum kontrol hapları ve kürtajın yasallaşmasına bir yandan katkıda bulunurken bir yandan da bu kazanımlardan ivme kazanmıştır. Tüm bu toplumsal hareketlilik içinde önemli bir özne olarak kadınlar ataerkil sistemin tüm değer ve normlarını sorgulama sürecine girmişlerdir. Türkiye'de ise ikinci dalga kadın hareketinin etkili olabilmesi için 1980'li yılları beklemek gerekmiştir.

Birinci dalga kadın hareketi, retrospektif eleştiriler saklı kalmak kaydıyla temel amacına büyük ölçüde ulaşmıştır: Eğitim, medenî ve siyasal haklar yasalarla büyük ölçüde güvenceye alınmıştır. Örneğin dünya genelinde ilköğretimde net okullaşma oranı erkeklerde %88, kızlarda %84'tür. Türkiye'de ise bu oran erkeklerde %98 iken kızlarda %94'tür.¹ Siyasal haklar ile ilgili yasaların cinsiyetler açısından eşitlenmesi olgusu ele alındığında ise örneğin İsveçli kadınlar 1863'te seçme, 1919'da seçilme hakkını kazanmışlardır; 1893'te Yeni Zelanda'da; 1920'de Macaristan'da; 1924'te Moğolistan'da; 1932'de Brezilya, Tayland, Uruguay'da; 1944'te Fransa, Arnavutluk Jamaika'da; 1948'de Kore ve İsrail'de; , 1951'de Nepal'de; 1958'de Somali'de; 1962'de Kuveyt ve Uganda'da; 1971'de İsviçre'de kadınların siyasal hakları yasalarla güvenceye alınmıştır. Türkiye'de ise bu tarih yerel seçimler açısından 1930, genel seçimlerde ise 1934'tür.

Ancak yasalar önündeki eşitlik günlük yaşam pratiğine yansımaktan uzaktır: Yetişkin okuryazarlık oranları dünya genelinde erkeklerde %81 iken kadınlarda %65'tir. Türkiye'de ise bu oran erkeklerde %92, kadınlarda ise %72'dir.² Kadınlar gerek dünyada gerek Türkiye'de yasalara rağmen eşit işe eşit ücret alamamakta; çalışma yaşamında, kadın çalışan yoğunluğuna sahip

¹ <http://www.unicef.org/statis/country.1Page178.html>

² <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif300403.htm>

sektörlerin saygınlık ve ekonomik değer kaybına uğradıkları görülmektedir. Siyasal alanda ise durum daha vahimdir: İsveç'te kadınların siyasal temsil oranı %42.7; Yeni Zelanda'da %28.3; Fransa'da %12.2; Yunanistan'da %8.7; İran'da %4.1; Yemen'de %0.3; Suudi Arabistan'da %0.0'dır. Türkiye'de ise bu oran %4.4'tür.

Yasalardaki 'eşitlenme'ye rağmen somut asimetrinin sürdüğünü gösterir bu pratikler dışında, toplumsal bilişsel açıdan da cinsiyetçilik sürmektedir. Toplumsal düzenle ilişki içinde bulunan bireysel psikolojik kapasiteler erkek değerlerinin egemenliği altındadır. Örneğin, siyasal, toplumsal, kültürel gelenekleri birbirinden farklı olan Fransa, Beyaz Rusya ve Türkiye'de ortak özelliklere sahip gençler arasında gerçekleştirilen bir araştırmada, "Bir baba ve oğlu otomobille gezmeye giderler, bir kaza geçirirler. Baba ölür, oğlunun durumu ağırdır. Oğlanı hastahaneye götürürler; ve onu ameliyata hazırlarlar. Doktor gelir, hastayı görür ve haykırır: "Ben onu ameliyat edemem; o, benim oğlum! Bu nasıl olur?" biçiminde bir soru sorulmuş; bu bilmeceyi daha önceden bilmediğini bildiren deneklerin, ülkeler arasında farklılıklara rağmen, ancak %33'ünün doğru yanıtı vererek "Doktor, oğlanın annesidir," dedikleri görülmüştür. Oysa her üç ülkede de neredeyse 20. yüzyılın başından beri kızlar tıp eğitimi alabilmektedirler.³ Çalışma yaşamı açısından irdelendiğinde daha önce sözü edilen kadınlar aleyhine olup aşılamamış durumun ötesinde cinsiyetçi değerler algı ve yorumları etkilemeyi sürdürmektedir: Aynı davranışlar sergilendiğinde bile söz konusu davranış cinsiyete göre anlam değiştirebilmekte ve bu anlam kayması da hep kadınlık aleyhine cereyan etmektedir: İş yerinde arkadaşlarıyla yoğun ilişki içinde olan erkeklerin meslektaşlarıyla iyi geçindiği düşünülürken, aynı durumdaki kadın dedikoduculukla suçlanmaktadır. Patronlarıyla yemeğe çıkan bir erkeğin yükselmek için bu-

³ bkz. A.Yaraman, "Gençlerin Cinsiyetçi Tutumlarının Toplumsal Bilişsel Arka Planına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", 3. Ulusal Sosyoloji Kongresi, 2000, Eskişehir ve A. Yaraman; Adaptation Psycho-sociale des Jeunes à la Transformation des Rôles Sexuels", Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, 2001, s. 98-105

nu yaptığı söylenirken, aynı durumdaki kadının bir iş çevirdiği iddia edilebilmektedir. Erkek işe geç kalsa bir toplantısının çıktığına kanaat getirilmekte, aynı durumdaki kadının ise alışveriş veya süslenme peşinde olduğu fikri doğmaktadır.⁴ Tüm bunları özetleyen bir biçimde, 'erkek gibi kadın' benzetmesi bir iltifat niteliği taşımayı sürdürürken, 'kadın/karı/kız gibi erkek' benzetmesi hakaret anlamına gelmektedir.

Öte yandan ister birinci dalga ve ikinci dalga olarak sınıflansın, ister liberal feminizm, radikal feminizm, Marksist feminizm olarak ele alsın tüm bu süreç ve akımların kadınlık durumuna katkıları yadsınamaz. Ayrıca her birinin, kimi zaman birbiri içine giren taleplerinden henüz gerçekleşmemiş olanları bulunmaktadır; dolayısıyla bu akımlar örtük ve sessiz de olsa varlıklarını korumaktadırlar. Ancak varlığını devam ettiren asimetriden çıkarak, yeni bakış açıları da eklenmiştir artık cinsiyetçilikle ilgili çözümlemelere.

1960'lı yılların isyankâr düşünce akımları ve hareketleri, Batı kültürünün üstünlüğü, ekonomik büyümenin yararları, akla, bilime veya ortak bir tarihsel geçmişe tapınma biçimindeki modern verili değerlerin altüst oluşuna büyük katkıda bulunmuştur. 20. yüzyılın sonunda bir yaşam tarzını belirleyen bir akım haline gelen postmodernizm, aslında bünyesinde, akılcı ve genelleyici moderniteyi eleştiren birçok düşünce akımını toplamaktadır.

Postmodern dünyada herkes, ötekinin kültürel farklılıklarına, bunlar modernitenin tektip uygarlık idealiyle örtüşmese dahi uyum durumundadır. Böyle bir ortamda vücut bulan postmodern feminizm⁵ iki temel kaynağa dayanır: Modern feminist teorilerin eleştirisi ve poststruktüralist düşünce. Postmodern feministler kadın kimliğini sabitlemenin iyi bir fikir olmadığını düşünmektedirler; zira böyle herhangi bir girişim daima otoriter uygulamalarla iç içedir. Modern feministler, yeni bir anlayışla da olsa kadının ne olması gerektiğini tanımlamak istemişlerdir; postmodern

⁴ M.Zalewski, *Feminism After Postmodernism, Theorising Through Practice*, Routledge, Londra, New York, 2000, s.13

⁵ *ibid.*; s. 22-28

feministler ise, hangi tanımın iyi olduğunu önemsemezler; çünkü tüm tanımlamalar sınıflayıcı ve kısıtlayıcı olup, farklılıkları açıkça veya zımnen reddetmektedirler. Ayrıca, postmodernistlere göre, dil aracılığıyla ortaya çıkan tanımlamalar yalnızca isimlendirmez; anlam ve öznellik de böylece kurulur. Düşünce ve anlam dil ile kurulmakta, dil dışında ise hiç bir anlam bulunmamaktadır. Tüm anlamların tartışmalı ve konuların yapılanmış olduğu fikrine bağlı olarak postmodern feministler 'tek gerçek'e veya tartışılmaz bilgiye karşı çıkarlar. Böylece hangi gerçeğin yanlış olduğunu değil, ki bu bir modernist bakış açısıdır, hangi inancın niçin ve nasıl gerçek gibi anlaşıldığını incelemek gerekmektedir. Çünkü gerçeği tanımlayan iktidara sahip olandır. Öte yandan, postmodernistler için gerçek, modernist genelleyici teorilerle açıklanamayacak kadar karışık ve heterojendir. Kadınlık gerçeğinin, ne ve nasıl olduğu, ki bunlar modernist feministlerin anahtar konularıdır, postmodern feministler tarafından bir baskı mekanizması olarak algılanmaktadır. Artık temel amaç kimliği tartışmak yerine bu kimliği biçimleyen iktidar mekanizmasına yatırım yapmak ve bu arada kadın kimliğinin çoğulluğunu gözden kaçırmamaktır.

Bu güncel yaklaşımlar ışığında elinizdeki kitabın amacı, pratikler içindeki kadın yaşantılarını gün ışığına çıkartabilmektir. Kadın çalışmalarına başladığım 1980'lerin ilk yıllarından itibaren ben ve bu alandaki diğer araştırmacılar hep 'Büyük Anlatılar'ın peşinden koştuk. Retrospektif bakıldığında çoğunlukla yapıldığı gibi, ne bu öncü araştırmaları ne de 19. yüzyılın ortalarından beri gelen modernist feminist çabaları küçümsüyor ya da yersiz/yanlış buluyorum. Onlar olmasaydı, ne yazan ne de yazılan olarak bu noktaya varmamız mümkün olabilirdi.

Bu birikim ışığında yaşam pratiklerinin ve güncel kadınlık durumunun çeşitli cephelerinin 'fotoğraflanması'nı çok önemsiyorum. Nitekim *Kadın Yaşantıları* böyle bir yaklaşımın ürünü olarak ortaya çıktı. Cinsiyet tutum ve rollerinin içselleştirilişini modern didaktik yöntemlerin dışında görsel iletişimsel bir teknikle sergi-

leyip yüzleyen "Ev Gerçekleri" başlıklı çalışmasıyla Nazlı Eda No-
yan; postmodern zamanların ayrıcalıklı toplumsallaşma aracı te-
levizyonun cinsiyetçi kültürel normlara katkısını, ama bu bağ-
lamdaki kadın tercihlerinin de küçümsenmemesi gerektiğini or-
taya koyan "Türkiye'de Televizyon Kültürü ve Kadınlar" başlıklı
çalışmasıyla Hülya Uğur Tanrıöver; toplumsal değişme ve kadın
deneyimleri problematiği çerçevesinde bir sözlü tarih çalışmasını
aktaran "Köy, Kasaba ve Kentte Kadın Olmak: Muğla Bölgesi'nde
Kadının Değişen Konumu" başlıklı yazısıyla Nurgün Oktik; kadına
özgü bir ekonomik katılım tarzı olarak ev-eksenli üretimi, zengin
alan deneyimiyle besleyerek ele alan "Çalışan Kadın ya da Ev Ha-
nımı: Çalışmanın Yaşantılanması ve Güçlenme" başlıklı inceleme-
siyle Dilek Hattatoğlu; kadınlık durumunun gündemden bir kez
daha geri çekilişini siyasal temsille ilişkilendiren "Kadınlar Vitri-
de Bile Yok: 2002 Genel Seçimlerinde Kadınların Siyasal Temsili
Açısından Basın Gündemi" başlıklı çalışmasıyla Ayşegül Yaraman;
kadınlığa özgü olanın algılanışı ve yaşantılanışıyla ilgili kuşaklar
arası bir karşılaştırma sunan "Aybaşının Toplumsal Hali" başlıklı
araştırmasıyla Aylin Dikmen Özarslan; postmodern kültürün, be-
deni vitrinleyen anlayışının bir uzantısı olarak son yıllarda, özel-
likle kadınlar arasında artan bir sorun olarak yaygınlaşan yeme
bozukluklarını irdeleyen "İnce Beden Hastalığı" başlıklı yazısıyla
Ayça Gürdal; kadın yazını tartışmasına da uzanarak Elif Şafak'ın
Mahrem adlı romanını irdeleyen "Elif Şafak: Araf'ın Bir Yazarı"
başlıklı değerlendirmesiyle Valérie Gay; Avrupa Birliği konu-
nun Türkiye gündeminde öncelikli bir yer tuttuğu dönemde ka-
dınlığa özgü durumların yasalardaki karşılığını karşılaştırmalı bir
bakış açısıyla değerlendiren "Avrupa Birliği ve Türk İş Huku-
ku'nda Çalışma Ortamında Bağımlı Çalışan Kadınların Analık Ha-
linde Korunması" çalışmasıyla Ayşegül Eraltuğ; gelişmiş Batı ül-
kelerinde yaşadıkları halde modernlik öncesi ilişki biçimleri için-
de geleneklerin baskısı altındaki Türk göçmen kadınlarının so-
runlarını geniş alan deneyimine sahip olduğu Fransa özelinde
derinleştiren "Avrupa'daki Türk Göçmen Kadınların Farklılık ve

Benzerlikleri" yazısıyla Gaye Petek, *Kadın Yaşantıları*'nın bir anlamda belgeselcileri oldular.

Bu kitabın yayına hazırlanma sürecinde, gazetelere yansıyan iki olay Türkiye'nin gelenek-modernite çelişkisinin kadınlık durumu bağlamında ve çoktan 'eşitlendiği' iddia edilen yasaların uygulanması açısından hala sürmekte olduğunu belgelemektedir: 9 Eylül 2003 tarihli *Sabah* gazetesinin haberine göre, "17 yaşındaki A.E.'ye tecavüz eden İzmir Emniyet Müdürlüğü Çevik Kuvvet Şube Müdürlüğü'nde görevli 13 polis ve 4 astsubayın İzmir 7. Ağır Ceza Mahkemesi'ndeki ilk duruşmasında, 'Tecavüz anında şiddet kullanılmadığı' gerekçesiyle görevsizlik kararı verilmiştir." Bir başka deyişle, mahkemeye göre tecavüz şiddet ve suç içermemektedir! 13 Eylül 2003 tarihli *Hürriyet* gazetesinde yer alan ikinci habere göre ise, "Adli yılın başlamasıyla faaliyete geçen ve ailenin korunmasıyla ilgili davalara da bakmaya başlayan Aile Mahkemeleri'nden ABD'deki radikal yaptırımları çağrıştıran kararlar çıkmaya başladı. "Ankara 5. Aile Mahkemesi'nin kararına göre, kusurlu bulunan öğretim üyesi kocanın evden 6 ay uzaklaştırılması, eş ve çocuklara tedbir nafakası ödemesi, aile bireylerini telefonla dahi rahatsız etmemesi karara bağlanmıştır; belirtilen bu tedbirlere aykırı davranışta bulunması halinde kusurlu kocanın tutuklanacağı ve hürriyeti bağlayıcı cezaya çarptırılacağı bildirilmiştir. Aynı 'eşitlikçi' hukuk sistemine bağlı Türkiye'de, aynı tarihlerde verilen, kadınlık durumu karşısında vaziyet alış açısından çelişik bu iki karar, artık yasalardan çok/kadar karar alıcıların, başka bir deyişle zihniyetlerin önemsenmesi gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Öte yandan, çok yakın bir dönemde gazetelere yansıyan üçüncü bir haber ise, Türkiye'de henüz bilimsel araştırmaların gündemine girmeyen ama Susan Faludi'nin 1990'lı yılların başında ABD gerçeğinden çıkarak ortaya koyduğu kadın özgürlüğünün kadınlara karşı açıklanmamış bir savaş olarak 'geri tepmesi'⁶ olgusunu örnekleyen ilk somut veri ve tespitleri sunmak-

⁶ Susan Faludi, *Backlash, The Undeclared War Against American Women*, Anchor Books, New York, 1992

tadır. 20 Eylül 2003 tarihli *Hürriyet* gazetesinin haberine göre, gazeteci Şafak Pavey, bir gece Beyoğlu'nda yumruk, tokat ve tekmelere hedef olduktan sonra verdiği demeçte, "Bizim hep abla, bacı koruma muhabbetimiz vardır. Herkesin gözü önünde gerçekleşen bu olayda ne yazık ki geleneksel değerlerimizi ve koruyuculuğumuzu kaybettiğimizi gördüm. (...) Polisin aldırılmaz tavırları (ise) hepimizi çileden çıkardı. Bu sokak vahşetini çok normal ve doğal bir olay olarak karşıladılar. Onlara göre, 'kadınların gece saatinde ara sokakta işi neymiş'..." dedi!

Yeni yeni deneyimlemeye başladığımız, henüz değil irdelemek, dillendiremediğimiz bir çok 'eşitlik(!)' hikayesi! Her an, her coğrafyada başka yapacak çok şey var ve olacak; cinsiyetçiliğin belirleyiciliğini kaybedeceği ilişkiler uğruna...

EV GERÇEKLERİ

Nazlı Eda Noyan*

Giriş

O smanlı İmparatorluğu'nun kadın haklarının sınırlı olduğu devlet yapısından Türkiye Cumhuriyeti'nin kadın erkek eşitliği gözeten çağdaş yapısına geçiş elbette kolay değildir. Günümüzde, her ne kadar Türkiye yüzü Batı kültürüne dönük, çağdaş kültürün pek çok yönüyle ithal edildiği Avrupa'nın en geç nüfuslu ülkesi olsa da ve kadınlar bazı haklar ve çağdaş rol modellerine sahipseler de, Doğu ve Batı arasındaki ayrılıklar ve ataerkil kültürümüz ekonomik geliri düşük ve kırsal kesimin yanı sıra gelir düzeyi yüksek ya da şehirli kesimde de kendini hissettirir. Sorgulamanın ve münazara etmenin değil de ezber ve cevaplamanın ödüllendirilmesiyle temellendirilmiş bir eğitim sistemiyle yetişen Türk gençliği bu ikilemlerle dolu yapıda fikrimce en çok ezilen kesimdir. Toplumun değerleriyle bastırılan bu kesimin düşünceleri yüzeye çıkış noktalarını alt-kültür ve yan-kanallar yoluyla sağlar. Örneğin, umumi tuvaletlerin duvarları resimler ve çoğunlukla cinsellik, politika ve şiddet konulu yazılarla doludur.

Türk Medeni Kanunu 1926'dan itibaren toplum, kültür, siyaset ve ekonomideki değişime karşılık gelecek şekilde gelişmiş ve 2002 yılında Türkiye daha uygar

* Bu makale, Florida Üniversitesi'nde (Gainesville, ABD) Güzel Sanatlar Yüksek Lisans derecesi almak üzere yapılan tez çalışmasından (2001-2002) kısaltılarak hazırlanmıştır.

Bahçeşehir Üniversitesi İletişim Fakültesi
Görsel İletişim Tasarımı Bölümü Öğretim Üyesi

bir dünyanın parçası olmak, Avrupa Birliğiyle daha sıkı ilişkiler kurmak, modernleşme sürecini hızlandırma yönündeki istek ve kararlılığını göstermek amacıyla 75 senelik medeni kanunda kadın ve insan hakları konusunu tekrar ele almıştır. Ancak teori ve pratik her zaman örtüşemez. Ömer Çaha¹ ve Şirin Tekeli² kitaplarında Türkiye’de gelenekselliğin sürekliliğine değinerek Türk kadınını realitesinden ve somut bir sosyal yaşam gerçeğinden uzak olan kadının konumunun iyileştirme çabasının kadınlardan çok devlete ve onun amaçlarına hizmet eden yapısına değinirler. Ayşegül Yaraman da, *Türkiye’de Kadınların Siyasi Temsili*³ adlı kitabında tüm dünya genelinde kadınların özel ve kamusal yaşamdaki cinsiyetçi ayrımlar nedeniyle yasal hak kullanımlarının engellendiğine dikkat çekerken bu hakların benimsenip geri dönüşsüz kılınması için ataerkil değer ve normların her aşamada sorgulanması ve alternatifleriyle biraradalığa zorlanması gerektiğinin altını çizer. Sosyal zihin yapısını dönüştürmek yasaları değiştirmekten de çok çaba gerektirir. Evrensel olarak kadınların karşısındaki sosyal sorunlardan biri, çözüm üretmek için yeterli donanım ve bilincin olmamasıyla oluşan zihinsel kuşatılmışlıktır. Gelecek korkusu taşımayan, özgürce düşünebilen, sorunlarının farkında olup bilgi ve becerisiyle onları çözme yetisine sahip kadın hiçbir şey için zorlanamaz.

EV GERÇEKLERİ projesi ismini *Radikal* gazetesinde Ayşe Kadioğlu tarafından yazılmış bir makaleden alıyor. Makalede, David Lodge tarafından yazılmış *Home Truths: A Novella*’ya referans vererek, ev gerçekleri kavramı "bir kimsenin başkalarına söylendiği takdirde acıtan, utandıran gizli zayıflığı ya da dışarıdakilerden saklanırken sadece ev ahalisine açık edilen korku, üzüntü ve tutkuları" şeklinde tanımlanırken "evimiz" Türkiye’nin içerisinde olanlarla dışarıya aksettirilenler arasındaki gerilimden söz ediliyor. Türkiye’nin bu "gerçeğinin" ışığında yaratılan EV GERÇEKLERİ projesi özellikle kadınları ilgilendiren yeni Medeni Kanun dü-

¹ Ö. Çaha, *Sivil Kadın: Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996

² Ş. Tekeli, *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995

³ A. Yaraman, *Bir Demokrasi Tartışması: Türkiye’de Kadınların Siyasi Temsili (1935-1999)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 151, 154

zenlemeleri hakkında bilgilendirme ve tartışma ortamı yaratmaya yönelik çok parçalı bir kamu hizmeti kampanyası. Bu proje aynı zamanda tasarımda etkileşim ve katılımcı anlatının kamusal alanlarda bilgilendirme üzerine nasıl kullanılabileceği üzerine bir inceleme.

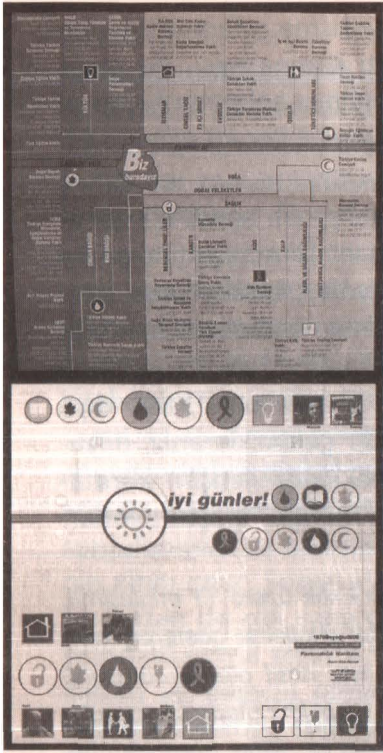
EV GERÇEKLERİ'nin merkezinde iki sembolik karakteri görüyoruz: bir kadın, Nazlı ve bir erkek, Kaan. İsim seçiminden de anlaşılabilceği gibi (kendi adımdan da yola çıkarak) Nazlı, kırılgan ve zarif olmaları öngörülerek yetiştirilen kadınların bir temsilcisiyken Kaan, bürüneceği hükmedici karakteri ve alacağı ismi temsil ediyor (aynen erkek doğsaydım ailemin beni Kaan diye isimlendirecek olması gibi). Bu karakterler geleneklerimiz, dayatılan cinsel rollerimizle oluşan sistem hakkında iletişim kurmamız ve tartışmamız için bir başlangıç noktası oluşturuyorlar. Kampanya;

a) umuma açık bir alanda ve bedava dağıtılmak üzere 11 etkileşimli, Nazlı ve Kaan'ı toplumsal olarak alışılmadık şekillerde gösteren kartpostaldan, b) Kaan Nazlı, Nazlı Kaan olsaydı nasıl olurdu sorusunu sordurtan ve mevcut cinsel kimliklerimizi ve beklentilerimizi sorgulatan kağıt bebeklerden, c) 3 poster (seyircinin yazdıkları arasından belirlenen üç sloganı içeren, üzerinde kadın ve insan hakları örgütleriyle ilgili bilgi bulunan yırt-al parçalarla etkileşimli hale getirilmiş), d) t-shirt (içine istenilen mesajın yerleştirilebileceği saydam cepkenli), e) kartpostal ve kağıt bebekleri sergilemek üzere umuma açık alanlara yerleştirecek stand tasarımından, f) kampanyayı uluslararası düzeyde duyurmak ve seyirci tepkisini toplamak üzere web sitesinden (www.girlsawthesea.net/EVGERCEKLERI/index.html) oluşuyor.

Takıp Edilenler

Toplumsal yarar amacıyla yaratıcılık ve imkânlarını kullanan, mesajlarını gündelik hayat ortamlarına ustaca yerleştiren Krysstof Wodiczko⁴ ve Barbara Kruger, Guerrilla Girls, Jenny Holzer,

⁴ "Projections" (Yansıtılar) projesinde sembolik anlamlarıyla önem taşıyan bina ve anıtlara toplumsal mesajlar içeren imajlar yansıttı. Süpermarket arabası gibi gündelik bir objeyi alıp evsizler için ev haline getirerek hem faydalı bir tasarım yapmış hem de evsizler sorununa dikkat çekmiş oldu.

Farkındalık Haritası

Peggy Diggs⁵, Daniele Buetti, Tibor Kalman⁶, Ayşe Birsell⁷, Victor Papanek, Colombiya Bogotá Belediye Başkanı Antanas Mockus⁸, Mediarights.org & VolunteerMatch.org⁹ gibi sanatçı, tasarımcı ve organizasyonlar ve tuvalet duvarlarına içini dökenler olmasaydı süphesiz bu proje de gerçekleşemezdi.

2001 yazında UNICEF Gana'da yaptığım stajda tasarımın değişik bağlamlardaki limit ve kullanımını kavramam konusunda bana çok yardımcı oldu. Projeye ilişkin soruların çıkış noktasını UNICEF stajım ve daha önce gerçekleştirdiğim "Farkındalık Haritası"¹⁰ projesi oluşturdu.

Varsayımlar

Hedef kitlemi eğitim, ekonomik ve sosyal yaşamda en aktif grup olan 14-40 yaşları arasındaki kadın ve erkekler olarak belirledim. Hedef kitlem hakkındaki kimi istatistiksel veriler kampanyanın içeriği ve kullanılacak araç-

⁵ Kürtaj, ev içi şiddet, cinsel ayrımcılık konularını billboardlar, bardak altları, süt şişeleri, hediye paketlerine taşıyarak kamuoyu yaratmaya katkıları oldu.

⁶ Medyayı konu alan rahatsız edici olduğu kadar etkileyici eleştirilerini moda dergisi sayfalarına sokmayı başardılar.

⁷ İzmir doğumlu tasarımcı, meşhur ofis tasarımını ofiste yaşanan gerçek insan hikayelerinden esinlenerek yarattı.

⁸ Bogotá'da insanlarda trafik, şiddet konusunda bilinç geliştirmek için inanılması güç aktivist ve mizahi teknikler kullandı (mim sanatçılarının trafik ışıklarının yanında beklemesi ve kurallara uyarak karşıya geçmeleri, haftanın bir gecesini erkeklerle dışarı çıkma yasağı uygulayıp bayanlara serbestlik tanınması sonra da aynı uygulamayı erkekler lehine yapıp bu gecelerde suç oranını ölçmesi ve insanlara küfretmek yerine ellerine dağıttığı baş parmak havada işaretlerini kaldırmalarını ya da ters çevirmelerini uygulatması gibi).

⁹ İnterneti yardım vermeye hazır ve yardım almaya muhtaç insanlar arasında bir köprü olarak kullanmayı başardılar.

¹⁰ 1999'da yaşanan büyük deprem afeti, organize olmak ve afet bilinci konusunda ne kadar zayıf olduğumuzu ciddi şekilde ortaya koydu. Hemen ardından

ları belirlememe yardımcı oldu. Türkiye’de değişik yaş ve sosyo-ekonomik altyapıya sahip 1,836 kişi üzerinde yapılan bir araştırmaya göre:

Türk insanının %37.1’i iyi eğitilmiş ve kültürlü, erkeklerin %17.8’i iyi bir sosyal çevreye dahil olmak istiyor.

Kadınların %44.7’si ailevi engeller yüzünden okula gidemiyorken, doğu bölgesinde en büyük okul bırakma sebebini kızların evli olması oluşturuyor.

Arkadaş çevrelerinde en favori konular önem sırasına göre meslek, ev işi, gelecek, politika, aile, futbol, sağlık, okul, seks, meşhurlar ve moda.

Taylor Nelson Sofres Piar’ın yaşları 18’in üstünde Türkiye’nin farklı bölgelerindeki 17 büyük şehirden 1592 kadın üzerinde yaptığı araştırmaya göre:

Kadınlar arasında en popüler boş zaman aktivitesi ev toplantıları, arkadaş ziyaretleri, yürüyüş yapmak,

Elindeki Kiyametini Bil

küratör Vasıf Kortun’un bir yazısında geçen **‘çağdaş görsel kültürde profesyonel olarak var olanlar bu gibi afet zamanlarında ne gibi roller üstlenebilirler’** sorusundan yola çıkan **Farkındalık Haritası** yardım almak ve vermek isteyen insanlar arasında bir köprü oluşturmayı hedefleyerek yaratıldı. İnsanların gündelik hayatlarında rahatça ulaşabilecekleri, her an çevrelerinde olabilecek, isterseler yanlarında taşıyabilecekleri, ve ekstra bir para verilmeden alınabilecek şekilde düşünüldü. Sonuç olarak genç, yaşlı, fakir, zengin herkesin aldığı popüler bir geleneksel gıda olan simidi paketlemek üzere, insanların yerken önlerindeki okuma alışkanlığı da hesaba katılarak, bir tasarım gerçekleştirildi. Projenin uygulandığı zamanlarda simit eski gazete, faks kağıtları ya da parayla satın alınan atık kağıtlara sarılarak satılıyordu. Simitçilere bedava dağıtılacak kağıdın ön yüzüne organizasyonlar hakkında bilgi arka yüzüne de bunları kullanacak olan simitçilerin küçük fotoğrafları çekilip eklenerek projeye dahil olmaları ve bu konudaki motivasyonlarının artması sağlandı. Böylelikle tasarım şehrin bir parçasını taşıyan, saklanılmak istenilebilecek hatıra objesi ve bilgi içeren bir nesneye dönüştürüldü. Ucuz gazete kağıdına üç renk kullanımıyla düşük bir maliyetle basılan **Farkındalık Haritası**, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Vakfı tarafından finanse edildi. Benzer amaçlı bir diğer proje de hedef kitlesi kahvehanelere sıkça gidenler olan **‘Elindeki Kiyametini Bil’** iskambil kağıdı setidir.

bahçe işleri, okumak ve sinemaya gitmek.

Türk kadınlarının %33'ü eşlerinden korkuyor. %68.6'sı seksi koca için yapılan bir vazife olarak görüyor, %41.4'ü seks sırasında korunmuyor.

%46.9'u bedava promosyon ürünlerini deniyor.

%94.7'sinin bilgisayarı yok, %88.4'ünün cep telefonu bulunmuyor.

%90.9'unun ehliyeti, %88.8'inin kredi kartı yok.

%15.4'ü politikayla ilgileniyor.

Strateji Mori tarafından Türkiye'de 2001 yılında %64'ü şehirli, %36'sı kırsal kesimden on bin kişi arasında yapılan bir başka araştırmaya göre:

Türkiye nüfusunun %71'i evli, %25'i bekâr.

Kadınların %95'i, erkeklerin %98'i okuma yazma biliyor.

Kadınların %96'sı, erkeklerin %97'si TV seyrediyor.

Sadece %9'u bilgisayar sahibi.

Kadınların %45'i ve erkeklerin %65'i gazete okuyor.

Kadınların %11'i dergi okuyup %58'i radyo dinlerken, erkeklerin %16'sı dergi okuyup %62'si radyo dinliyor.

Metodoloji

"Küçük ama parlak bir şey yap, bir pırlanta gibi."

Her gün gereksiz bilgi ve görsel kirlilik bombardımanı altında yaşıyor ve hayatta kalma mekanizmalarının zorlamasıyla bunların çoğunu görmezden geliyoruz. Gerçekten ihtiyacımız olan bilgi bu kargaşada ya ona dikkat etmek için çok yorgun ya da savunmada olduğumuz için kayboluyor. EV GERÇEKLERİ projesi "görsel olarak gürültülü bir ortamda kritik önem taşıyan konulara görsel bir ses nasıl oluşturulur ve bu bilgiyi yüzeye çıkarmak için ne yapılmalıdır" sorularına yanıt bulma çabasıdır.

Daha önceki çalışma ve araştırmalarımı göz önüne alarak henüz en başından bu projenin ulaşılabilir, hesaplı, kolay çoğaltılabilir, etkileşimli ve bir hikaye içerecek şekilde yapılandırmaya karar verdim. Uygun kanalların seçiminde gündelik hayatta hedef

kitlenin çevresinde olan obje ve araçlara baktım (alışveriş çantaları, Amerikan servisler, bardak altları, biletler, bluzlar, çıkartmalar, film posterleri, fiyat etiketleri, haritalar, kağıt bebekler, kap kağıtları, kartpostallar, kumaşlar, kağıt para, kibrit kutusu, mendiller, vitrin mankenleri, mıknaatıslar, oyun kağıtları, paspaslar, peçeteler, tabelalar, tuvalet kağıdı, uçurlar gibi). Bu objeleri mesaj içeren, eşlik etmeyi, etkileşimi teşvik edecek objelere nasıl dönüştüreceğimi sorguladım. Kampanya aynı zamanda kendi kendini idare eden ve insanların katılımını ve katkısını değerlendirir, yüksek teknoloji gerektirmeyen, metin yerine görsel ağırlıklı bir yapıda olmalıydı. Yaygın, kişisel, ikna edici, güvenilir, pratik, etkileyici ve belki de bir aşamadan sonra potansiyel sponsorların uzun vadede projeyi desteklemesi için kâr edilebilir şekilde tasarlanmalıydı. Eğitimcilerin "rahatlamanın öğrenmeyi getireceği"¹¹ yönündeki görüşleri dolayısıyla projenin sadece sorular yönelten tehditkar bir ajitasyon değil, aksine ulaşılabilir ve keyif verici olmasına çalıştım.

Anlatı ya da hikayelendirme topluma ulaşmak için çok etkili bir yöntem olduğundan, Türkiye'nin umuma açık alanlarında tasarımı bu yöntemi nasıl değerlendirebilir sorusunun yanıtını ararken öncelikle Türk kültürüne ve en yaygın ve popüler anlatı şekillerine baktım: Mitler ve hikayeler (Dede Korkut, Halikarnas Balıkcısı) şarkılar (halk, klasik Türk, pop, arabesk), edebiyat, foto-roman, melodramlar, reklamlar, videoklipler, vb. Bilkent Üniversitesi'nde Türk Melodram Posterleri üzerine hazırladığım tezimde¹² tasarımın toplumumuz ve kültürümüz üzerindeki etkisi ve anlamını incelemiş ve film anlatısının basılı aracın (poster) anlatısına bir diğer anlatı düzeyi yaratacak şekilde etkisini gözlemlemiştim. Hikayenin posterdeki yansıması bir kompozisyon halinde elemanların birbiriyle ilişkileriyle, vücut duruşu, renk, ti-

¹¹ Mira B. Aghi'den aktaran Neill McKee, Erma Manoncourt, Chin Saik Yoon, Rachel Carnegie; *Involving People, Evolving Behaviors*, Southbound and UNICEF 2000, s. 68

¹² Nazlı Eda Noyan, *Romantik Aşkın Yeniden Sunumu: 1965-1975 Türk Melodram Posterlerindeki Tasarım ve Anlamın İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisan. Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 1998

pografiyle sağlanır. Yaratabileceği etki şaşırtıcıdır. Aslında tasarım çoğu zaman hikayelendirmeyi bir iletişim stratejisi olarak kullanır. Tasarımcı Robert M. Reimann, AIGA tecrübe tasarımı elektronik posta grubunda hikayelendirme yapısından ne tip bir ürün ya da hizmetin çıkabileceğini ve bunun bir tasarım metodu olarak kabul edilip edilemeyeceğini şu şekilde sorgular:

*"İnsanların bir ürünü kullanırken yeteneklerini, altyapılarını ve akıl yürütmelerini anlamak ve bu bilgiyi uygun tasarım önermeleri şeklinde deşifre etmek tasarım sürecini oluşturur. Önemli olan oluşturduğumuz kişiliklerin boş stereotiplere dönüşmemesi, aksine bireylerin canlı birer temsilcileri olmalarıdır. Gözlemlenmiş belli davranış şablonlarına sahip olmalarının dışında bu kişilikler daha sonra tasarımın form ve tavırını belirleyen senaryoların 'ana karakterleri' olurlar. Doyurulması gereken ihtiyaçları ve arzuları olan bireyler gibi yaklaşırlar. Hikayelendirme yapılarının tasarım sürecinde bu şekilde kullanımı faydalı olmuştur."*¹³

UNICEF Metodolojisi

Anlatı metodolojisi, tarihte evrensel olarak fikirleri iletmek ve belirli bir kitleyi eğitmek amacıyla kullanılmıştır. Afrika'da UNICEF için tasarımcılık yaparken halkı ölüm kalım meseleleri konusunda eğitmek amacıyla hikayelerin kullanımını gözlemledim. UNICEF'in ilettiği bilgi tipleri şöyledir:

Farkındalık bilgisi: Arzulanmayan davranışların sosyal tehlike ve sonuçlarını ifade eder.

Nasıl yapılır bilgisi: 'Kötü' davranışların nasıl durdurulacağına dair ve zararların engellenmesi için yollar.

Prensipler bilgisi: Söz konusu davranışın zararlı ve arzulanmayan bir durum olduğuna karar verilmesi için temellendirme. Halka farklı yollardan iletilirler (önem sırasına göre): 1. Yardım Hatları: Bir insanla direkt telefon bağlantısı. 2. Video / audio: Animasyonlar, şarkılar. 3. İnsan toplulukları için çalışan programcı-

¹³ American Institute of Graphic Arts, Experience Design List-Serve, AIGAExperienceDesign@yahooogroups.com, 2001-2002

ların bir listesinin tedariki 4. Yazılı kendi kendine yardım materyalleri.¹⁴

UNICEF'teki iletişimciler ve proje yöneticilerine göre koşullara bağlı olarak avantaj ve dezavantajlara sahip medya ve teknoloji grupları şunlardır:

Kişiler arası ve grup medya: En rahat erişimli, katılım potansiyeli yüksek ve hiç masrafsız ancak ağızdan çıkan sözün doğruluğunun zaman içinde azalma tehlikesi bulunur.

Kitle iletişim: Bilgi en fazla insana ulaşabileceği, en kalıcı ve en inandırıcı formata sahiptir. Ancak çok genel bir bilgi, çok sınırlı bir sayıdaki insanın katılımıyla ve çok zaman tüketerek üretilir.

Folklorik medya: Sosyal ve kültürel olarak en rahatlıkla adapte olunan ve genelde eğlendirici medya türü. Ancak bilgi kalıcı değildir ve komplike bilginin başarılı bir şekilde iletimi zordur. Anlatıyı kişisel olarak ulaştıracak eğitilmiş icracıya ihtiyaç vardır.

Yeni bilişim teknolojileri: Güncellenmesi kolay, doğası gereği katılımı körükleyen, bilgi her zaman her yerdedir. Ancak kimi yerlerde ulaşımı sınırlıdır, sürekli güncelleme gerekir ve dil engeli vardır.¹⁵

UNICEF farklı kültürlerden insanlara ulaşmak üzere animasyon, radyo, resimli ya da çizgi roman, şarkılar, kuklalar ve posterler gibi çeşitli mecralar yaratarak ve hikayelendirme stratejilerini kullanarak macera, drama ve mizah yoluyla eğlendirerek eğitimde başarılar elde etmiştir. Örneğin, Afrika için Sara ve Asya için Meena iletişim teşvik edicileri kız çocukların toplumdaki statülerini ve hayat becerilerini arttırmakta çok faydalı olmuştur.

Sara ve Meena dinamik rol modellerini temsil ederken her ikisinin de hayatı ve becerilerinin toplum tarafından kabul edilebilir ve inandırıcı olmalarının kesinlikle sağlanmaları için geniş kapsamlı bir araştırma süreci yaşanmıştır. "... kızların pasif olduğu toplumlarda direnmeyi provoke etmeden evvel kızların iddiasının ve çözümsel düşünme becerilerinin ne kadar geliştirilebi-

¹⁴ Mira B. Aghi'den aktaran Neill McKee, Erma Manoncourt, Chin Saik Yoon, Rachel Carnegie, a.g.e., s. 56-72

¹⁵ *ibid.*, s. 49-51.

leceğinin derecesinin ve doğasının belirlenmesi için çok detaylı bir araştırma gerekir."¹⁶ Geleneksel ve folklorik medyaya sosyal ve kültürel olarak en kolay kabul ve takip edilebilmesi, anlaşılır ve eğlendirici olması ve yerel bilgiyi içermesi nedeniyle sıkça başvurulur. Ancak klasik formları ve folklorik, dinsel öge ve hikayeleri deformasyona uğratması riski taşır. Hikayelendirme geleneksel bir mecra sayılabilir. Ancak büründüğü pek çok şekil onun evrensel olarak kabul edilmesini sağlar. Diğer geleneksel formlar gibi kurallarla sınırlanmamıştır. Bir tiyatro oyunu, pembe dizi, reality show, ya da bir müzik videosu, radyo programı, film, şarkı, oyun, çizgi film, roman, vb. olabilir. Tanzanya ve Mozambik'ten iki örnek ilgi çekicidir. Tanzanya'da dört sene devlet radyosunda yayınlanan "Let's Go with the Times" adlı radyo oyununda rastgele cinsel ilişkide bulunan bir kamyon şöförünün AIDS yayması konu edilir. Yapılan araştırmalarda radyo dinleyicilerinin %92'sinin program sonucunda aile planlaması konusunda harekete geçtikleri görülmüş ve AIDS ulusal sağlıklı üreme teşvik edicilerinin yoğunlaştığı nokta haline gelmiştir. Mozambik'te devletin cinsel eğitim üzerine hazırlattığı bir drama, hayatları HIV-AIDS'le değişen bir aileyi anlatır. Yerel tiyatro grupları tarafından defalarca sahnelenen oyun o kadar beğenilir ki on dile çevrilerek bir radyo tiyatrosu haline getirilir, foto-romanı basılır, bir müzik videosu çekilir ve popüler Mozambikli müzisyenlerce on şarkılık bir kaset hazırlanır.¹⁷

Hedef kitleye ulaşmak için doğru araçları kullanmak çok önemlidir. Doğru araçlar kitleye, yere, zamana, ve bağlama göre farklılık gösterirler. Başarılı araç seçimine örneği Rodezya'dan verebiliriz (şimdinin Zimbabve'si): Üç Kızıl Haç görevlisi, bir Afrikalı ve üç İsviçreli 1978'de çok net bir şekilde Kızıl Haç'a ait olduğu işaretlenmiş bir araçta siyah gruplar ve azınlık beyaz hükümet arasında büyük bir zıtlasma hüküm sürerken öldürülür. Bu saldırının Kızıl Haç'ın bu çatışma sırasında oynadığı rolün bilinmemesinden kaynaklandığı düşünülür. Tek pratik çözüm savaş-

¹⁶ *ibid.*, s. 149.

¹⁷ Jennifer Catino, *Meeting the Cairo Challenge: Progress in Sexual and Reproductive Rights*, Family Care International, NY, 1999, s. 74-79.

çılara ulaşılabilecek kanalların kısıtlı olduğu bir ortamda eğitsel ve bilgilendirici bir kampanya düzenlemektir. Bir grup öğretmen, gazeteci ve diğer iletişimciler irtibat kurmanın yollarını araştırır ve sonuç olarak kırsal kesimde halkın çoğunun okuma yazma bilmemesinden ve televizyonlarının olmamasından dolayı resimlenmiş hikayelerin ve radyonun kullanılması kararlaştırılır. Radyo vericileri

Üç Kızılhaç Görevlisi

hiç yayın zamanı tanımayan asilerin ve beyaz hükümete yakınlığıyla bilinen ve bu yüzden güvenilmeyen bir radyo sisteminin elinde olduğu için bazı problemler çıkar. Neticede 250 kelimelik basit bir metnin eşlik ettiği illüstrasyonlarla Kızıl Haç'ın hizmetlerini anlatan posterler tasarlanır. 'Tenga Ailesi' adıyla anne, baba, oğul ve kızın Kızıl Haç'la ilişkilerini anlatan 26 çizgi roman iki Afrika dilinde ve İngilizce'de yayınlanır. Kampanyanın başarısı savaş koşulları nedeniyle ölçülemez ancak çatışmalardan sonra mesajın hem sivillere hem de savaşçılara ulaşmakta etkili olduğu saptanır. Zimbabve'de edinilen tecrübeler benzer projelerin Angola, El Salvador ve eski Yugoslavya'da uygulamaya konulmasına temel teşkil eder.¹⁸ Bu örnekler kolay erişilebilir, iyi bir araştırma ve sunuma sahip bilginin insan hayatına ne kadar büyük etkisi olabileceğini gösterir.

Sembolik Karakterler: Nazlı ve Kaan

Yukarıda sözü edilen projeleri inceledikten sonra izleyicilerin özdeşlik kurabileceği bir kadın, bir erkek olmak üzere iki karak-

¹⁸ *ibid.*, s. 65-67

terin ve hikayelendirmenin kullanılmasının iyi bir başlangıç noktası olduğuna karar verdim. Koyu renk kaş ve göz rengim ve vücut formum itibarıyla tipik bir Türk kadını olarak kabul edilebileceğimden kendimi Nazlı ve bilgisayarda modifiye edilmiş halimi Kaan olarak kullandım.

Kırılğan, zarif gibi daha edilgen bir anlam içeren Nazlı ve sultan, hükmeden gibi daha etken bir anlama sahip Kaan isimlerinin seçimi her ne kadar başlangıçta kişisel olsa da Türkiye bağlamında çocuğun isim seçiminin kültürel ve tarihi referanslarla ne kadar sembolik olduğunu vurgularlar. Cinsel ayrıma dayalı sosyal rollerin altını çizen kimi geleneksel Türk adlarının dışında son zamanların popüler isimleri de benzer bir yaklaşım içerirler: Kız isimleri Alsevin, Almıla (al elma), Bezek (mücevher), Diniz (sesiz), Üzer (Sultan Beyazıt'ın kızının ismi). Erkek isimleri Abakay (bir Türk kavmi), Abay (ustalık), Acatay (güçlü), Heper (cesaretli), Sagur (saygı duyulan).

Orta gelir düzeyinden bir ailenin en genç üyesi olan Nazlı ve aynı durumdaki Kaan aslında birbirlerinin dişi ve erkek versiyonlarını temsil ederler. Ebeveyn ve diğerleri tarafından çocuğa öğretilen toplum değerlerinin içselleştirilmiş temsili olan süpergo¹⁹, Nazlı ve Kaan üzerinden Türkiye'deki toplumsal cinsiyet farklılığını vurgulamak üzere sorgulanır. Her ikisi de temel olarak şu soruyu sorup aynı zamanda cevaplamaya çalışır: Eğer aynı aile, aynı çevre ve aynı kültürden bir çocuk, kız yerine erkek, erkek yerine kız doğsaydı hayatında neler değişirdi? Bu aslında eğer erkek doğsaydı adı Kaan olacakken Nazlı adını alan benim için de hayli kişisel bir sorudur: eğer Kaan olsaydım hayatımda neler farklı olurdu?

Sözde "maskülen aktiviteler"e daha kıymet verilirken sözde "feminen aktiviteler"in aşağılanıp cezalandırılması ve tabu olarak görülmeleri neticesinde erkekler kendi cinsiyetlerine göre toplumsal rollerini kabullenmeye daha meyillidirler. Her iki cins de birbirine belli bir şekil vermeye çalışıp sonra bundan sıkılırlar. Bir

¹⁹ R. ve R. Atkinson, E.Hilgard, *Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995

araştırmaya göre hem kız, hem de erkek çocuklar kızların şunları yaptığını düşünürler: "Bebeklerle oynamayı severler, annelerine yardım ederler, çok konuşurlar, asla dövüşmez ve hep 'yardıma ihtiyacım var' derler ve büyüyünce öğretmen ya da hemşire olurlar". Aynı grup erkek çocukların şunları yaptığını düşünür: "Arabalarla oynarlar, babalarına yardım etmeyi severler, bir şeyler inşa etmeyi severler, 'seni dövebilirim' derler, büyüyünce patron olurlar". Nazlı ve Kaan'ın karakterlerinde bu aktiviteler ve toplumun onlara tepkisini yüzeye çıkartmaya çalıştım.

EV GERÇEKLERİ Kimliği

EV GERÇEKLERİ kampanyası birden fazla elemandan oluşan kenetlenmiş yaygın bir sistemin tutarlı bir görsel dille tanımlanmasıyla oluştu. Ancak hedef kitlemin tüm kampanyayı hatırlaması için güçlü, birleştirici bir elemana, içeriği vurgulayacak bir kimliğe ihtiyaç vardı. Her ne kadar Türkçe'de yaygın olarak kullanılan ve yerleşmiş bir deyiş olmasa da daha önce de belirtildiği gibi ev gerçeğinin "ev içinde tutulup dışarıya aksettirilmeyen utandırıcı gerçek" tanımını pek

çok izleyiciye sorduğumda rahatça anlaşıldığını gördüm. Bu anlam kampanyanın içeriğiyle örtüşürken, çok sık kullanılan bir deyiş olmaması itibarıyla de bir merak uyandıracak olduğunu düşünüp ve kampanyanın adı olarak tercih ettim.

EV GERÇEKLERİ cinsiyet ilişkileri ve adaletsizliklere değindiğinden, kampanya kimliği de kadın ve erkek birlikteliğini eşit olmayan durumları üzerinden ifade eder. Bir erkeğin ve biraz küçültülmüş olarak bir kadının siyah silüetlerinin üzerinde açık

edilmiş bir ev gerçeği gibi duran beyaz, kalın ve aktif fontla (Ray Larabie tarafından 1999'da tasarlanan *Pricedown*) inanılır ancak hafif rahatsız edici olabilen, saklanan ya da çok aşikâr edilmeyen bir şeye referans verir.

Kartpostallar

Sokak düzeyinde, yaygın, erişilebilir, kolay ve ucuza üretililecek ve etkileşimli bir araç bulmak iyi bir gözlem gerektirdi. İnternet müthiş derecede etkileşimli bir araç olmasına rağmen ulaşılmak istenen topluluğun elinin altında bulunmaması, televizyon ve radyo ise çok masraflı oldukları için elendiler. Sonunda basılı mecrayı kriterlere en uygun olduğu için tercih ettim. İlk eskizler kadın ve erkekleri farklı durumlarda gösteren Amerikan stok fotoğraflarıyla gerçekleştirildi. Eski aile fotoğraflarının toplandığı bir kitaptan alınan bu fotoğraflar gerçek toplumsal cinsiyet rollerini içeriyorlardı. Stok ya da 'kiralık fotoğraflar' reklamcılık, posterler, kitap kapakları, dergiler ve daha nice görsel iletişim formunun ana besinidir. Lupton ve Miller'a göre:

*Stok fotoğraflardaki hiper-netlik durumu, kültürel stereotiplerin pervasızca görselleştirilmesine sebep olur. Bizde toplum kavramını yaratan imge aynı zamanda popüler bir gerçeklik de yaratır, bu toplumsal alanda imajların nasıl ve ne ifade ettiklerinin de bir göstergesidir.*²⁰

Bu açıdan çok stereotipik olan fotoğraflar bana imajlarda beklenenin zıddını kullanma fikri verdi. Karakterler Türkiyeli olmalıydı ancak altüst edici bir taktikle tanıdıklık yıkılarak izleyicinin ilgisi yakalanmalıydı.

İmajın anlamı ya da mesajı imajların üzerinde hedef kitle tarafından doldurulmak üzere boş bırakılan konuşma, düşünme balonlarına yazılanlarla değişir. Böylelikle kartpostallar etkileşimli hale bürünmüş olurlar. Fotoğraflar için bir bağlam yaratmak amacıyla 11 kartpostalın önünde yeni Medeni Kanun ve cinsiyetler üzerine medyada çıkan haberler, dramatik illüstrasyon ve fo-

²⁰ E. Lupton, A. Miller, *Design, Writing, Research. Writing on Graphic Design*, Phaidon, Londra, 1996, s. 121, 133-34

toğraflarla bir kolaj çalışması çerçeve olarak bulunur. Sözü edilen resimler ağlayan Cüneyt Arkın (cinsiyet sorunları ve politika üzerine sanat videosu çalışmasının fotoğrafı), melodram posterlerinden ezik ve *femme-fatale* kadınlar, kadın döven erkekler ve geleneksel bir Türk motifi içerir. Bu çerçeve medyanın bizim cinsel rollere bakışımızı çerçeveleyişinin altını çizerek kartpostalın arkasında açıklayıcı ve akılda kalıcı, tekerleme gibi bir metin ve olası Türkçe bilmeyen kitle için İngilizce özet bulunur:

Seç kime söyleyeceğini / Yaz gönder istediğin gibi / Evinin gerçeğini / Fill in and send out as you wish Bilgi için:
www.girlsawthesea.net/EVGERCEKLERI/index.html

Her kartpostalın arkasında öndeki imajla anlamlı bir ilişki kurabilen, Türk Medeni Kanunu'nun değişim sürecinde bir kadın derneği üyesi olarak aktif şekilde yer alan Avukat Özgül Fırlan-geç'in yardımıyla kadın ve erkeğin hayatlarını geliştirmede etki ve önemleri göz önüne alınarak seçilen yedi hüküm ve kısa açıklamaları bulunur.

Medeni Yasa değişti. Yürürlük tarihi: 1 Ocak 2002.

NAFAKA DAVALARINDA YETKİ madde 177- Boşanmadan sonra açılacak nafaka davalarında, nafaka alacaklısının yerleşim yeri mahkemesi yetkilidir.

AİLE REİSLİĞİ madde 186- Eşler oturacakları konutu birlikte seçerler. Birliği eşler beraberce yönetirler. Eşler birliğin giderlerine güçleri oranında emek ve malvarlıkları ile katılırlar.

MESLEK SEÇİMİ madde 192- Eşlerden her biri, meslek veya iş seçiminde diğerinin iznini almak zorunda değildir. Ancak, meslek ve iş seçiminde ve bunların yürütülmesinde evlilik birliğinin huzur ve yararı göz önünde tutulur.

YASAL MAL REJİMİ madde 202- Eşler arasında edinilmiş mallara katılma rejiminin uygulanması asıldır. Buna göre evlilik birliği süresince birlikte edinilmiş mallar boşanma halinde yarı yarıya paylaşılır. Eşler, mal rejimi sözleşmesiyle kanunda belirlenen diğer rejimlerden birini kabul edebilirler.

EVLENME YAŞI madde 124- Erkek veya kadın on yedi yaşını doldurmadıkça evlenemez. Olağanüstü durumlarda on altı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verilebilir.

AİLENİN KORUNMASI madde 4320- Aile içinde şiddet gören bireyin başvurusu üzerine şiddet uygulayan birey hakkında sulh hukuk hakimi evden uzaklaştırma dahil birçok tedbir verebilir. Başvurular harca tabi değil. Tedbir kararını ihlal eden hakkında hapis cezası var. Mahalli karakol tedbirin nasıl işlediğini gözetmek zorunda.

Hakkınızı bilin, arayın, koruyun...

Yasanın açıklaması resmi ve güvenilir ancak içten bir hava taşır. Richard Brodie'ye göre "birinin güvenini kazanmak, onları yeni mimlerle programlarken şüphelerinden sıyrmanın en etkili yolu"dur.²¹ Nihayetinde eğer insanlar kartpostallarla arkalarını çevirip okuyacak kadar (ya da posterle üzerinde ne yazdığı okuyacak kadar) ilgilenirlerse "şekerle kaplanmış bilgi hapı" yutulmuş ve EV GERÇEKLERİ amacına ulaşmış olur. Brodie'ye göre 'Truva Atı' metodu olarak adlandırılan programlama yöntemine göre "önce bir mime ilgi çekilir, sonrasında pek çok mim onunla birlikte sızdırılır."²² Eğer insanlar, imajlar ve metin arasındaki ilişkiyi merak edip sorgulamaya başarlarsa başka bir hedef gerçekleşmiş olur. Son olarak eğer kartpostalların önü doldurulup bir başkasına gönderilirse ve kartpostalları alan kişi de yollayanın mesajını alıp arkadaki bilgiyi de okursa bir tartışma ortamı yaratma ve iletişim amacına ulaşılmış olur. Bu kampanyada fikirlerin dağıtımı aynı zamanda tekrarla şartlandırma ve zihinsel uyumsuzluk yoluyla sağlanır. Brodie "eğer eski mimler yenileriyle zıtlığa düşerse zihinsel bir gerilim yaratılır, zihin bu uyuşmazlığı çözmek ister. Bunu da yeni bir mim yaratarak sağlar."²³

Kartpostalın önünde yer alan imajların arka fonunda çeşitli gazete ve dergilerden alınan fotoğraflardan hazırlanan kolajlar

²¹ R. Brodie, *Virus of the Mind: The New Science of the Meme*, Integral Press, Seattle, 1996, s. 152

²² *ibid.*, s. 143

²³ *ibid.*, s. 142

yer alır. Bu kolajlardaki tramlı doku gazete ve dergilerdeki imajların kalitesine ve medyanın hayatımızın her alanına sinmiş etkisine referans verir. Nazlı ve Kaan'ın (ki her ikisi de aslında benim resimlerimdir) siyah beyaz resimleri kompozisyon ve oluşturulan durumun gerçek dışı, sürreel halini vurgulamaktadır. Bazı kart-postallarda karakterlerin çevresindeki beyaz alan durumun gerçek dışılığının şiddetine işaret edecek şekilde azaltılıp fazlalaştırılmıştır.

Aile Fotoğrafı Türkiye'nin geleneksel aile tipi olan geniş aileyi içerir. Nazlı isyankâr ve hükmedici duruşuyla diğer aile bireylerinin arasından sıyrılır.

Alışveriş pazarda geçer. Parayı kontrol eden evi de idare eder görüşüne bir göndermedir.

Duruşma'da Nazlı ve Kaan mahkemede kol kola karşı karşıya kaldıkları duruma birlikte göğüs germektedirler. Bu sefer Kaan Nazlı'nın kolundadır. Hukukun önünde eşit gibidirler.

Gün tipik bir kadın aktivitesidir. Yetişkin bir erkeğe rastlanması zor bir ortamdır. Hele ki servis yapan bir erkek hiç duyulmamış bir durumdur.

Kahvehanenin çay ve Türk kahvesi içmenin, tavla, okey ve kağıt oynamanın, gazete okuyup maç izlemenin revaçta olduğu ortamında Nazlı'nın bulunup bir de kitap okuması gariptir.

Kucak'ta Nazlı Kaan'ı kollarında taşır. Birini kollarınızda taşımak o kişinin güçsüz ve yardıma muhtaç, sizin ise güçlü ve alakalı olduğunuza işaret edebilir.

Maç artık kadın futbolcularımız olsa da hâlâ içselleştirilememiş bir durumun altını çizer ve birlikte oynama durumunu sorgular.

Meclis ne yazık ki fazla gerçek dışı bir kompozisyonudur. Politik güç dengelerine işaret eder.

Otobüs her gün çoğu insanın içinde bulunduğu, cinsel taciz olaylarının sıklıkla yaşandığı bir ortamda geçer. Bu sefer hanımefendi kız edasıyla maço görünüşlü Kaan'ı taciz eden Nazlı'dır.

Sürücü kimdir? Kim yön tayin eder, pedal çevirir, kim arkada oturur, yolun tadını çıkarır ya da endişe eder?

Temizlik genelde kadın işi olarak görülür, kapalı mekânlarda olmak da öyle. Bu sefer Kaan geleneksel görünüşlü evi temizler ve Nazlı merakla içeri bakar.

Figürler, arka fon, çerçeve, boş balonlar seyirciye anlam üretmesi üzerine verilen işaretlerdir. Seyirci tarafından el yazısıyla yazılan metinle yeni bir anlam meydana gelir. Her yeni metin ve el yazısıyla yeni bir kişisel anlam ve işaret yaratılır. Bütün bunlara bir de arkada yer alan yeni Medeni Kanun'la ilgili metin eklenince bir başka anlam düzlemi daha oluşacaktır. Bu düzlemler kartın aslında kim için yazıldığı ya da kime yollanacağıyla daha da zenginleşir. Kahvehane kartpostalını "hayret, ne çok farkımız varmış" şeklinde dolduran bir hanımın kartı 33 yıllık eşine yollayacağı düşünüldüğünde anlamı da farklı olacaktır. Bir kahvehanede aynı masada oturan kitap okuyan bir kız ve kendi kendine kağıt oynayan genç bir adam gördüğünüzde bir şey düşünürsünüz, düşünce balonunun içinde yazılanı okuduğunuzda başka bir şey, kartın arkasını çevirip evlilik yaşı üzerine olan kanunu okuyunca bir yeni anlam daha doğar, tüm bunlara bir de eğer kartın yollanacağı kişiyi biliyorsanız yeni bir anlam ekleyin.

Kartpostallara verilen tepkiler balonlara yazılanlar olarak ele alındığında her insanın tepkileri farklı olmuştur ancak birbirlerine benzer kültür ve altyapıya sahip insanların tepkilerinde bir şablon hissedilebilir. Charles Peirce tarafından geliştirilen göstergebilimsel modele göre yorumlayıcı, iletinin ya da gösterilenin (signified) alımlayıcısıdır (receiver) ve onu filtreledikten sonra kendi kültürüne dayanarak ondan bir gösteren (signifier) yaratır. Roland Barthes *Fotoğrafik Mesaj*'da, anlamlamanın toplum ve tarih ışığında estetik ve ideolojik normlarla seçilip, bir araya getirilip, inşa edilen yan anlamlandırılmış (connotation) mesajlarla oluşturulduğunu savunur.²⁴ Düz anlamda (denotation) ise yan anlam araçları olan efektler, poz, objeler, estetisizm, fotojeni (photogenia) ve sözdizimi (syntax) söylensel anlamlamayı (mythical signification) oluşturur.

²⁴ R. Barthes, *Image, Music, Text*, Hil and Wang, NY, 1995

Maç kartpostalı Amerika bağlamında toplumsal anlamda bir şaşırtıcılık taşımazken Türk kitleden alınan üç ana tepki kadının fiziksel güzelliği (örneğin; bacakları güzelmiş ya da bacaklarını traş etmemiş gibi), kadının beceriksizliği (futbol erkek işidir kızım) ve bir kadını iyi futbol oynarken görmenin şaşırtıcılığı (Tanrım daha neler göreceğiz, ya da kız mı bu?) üzerinde yoğunlaşır. Kucak kartpostalında Amerikalılar diyet konusunu gündeme getirirken Türkler bu konuya değinmemiştir. Sürücü kartpostalı yerli ve yabancıların benzer şekilde kendi aralarında bölünmesine ilginç bir örnektir. Kimi, bisikleti kullanmayı kadının özgürleşmesi ve idareyi eline alması olarak olumlu yorumlarken kimi özgürlüğün külfet demek olmadığı, aksine kadının bu şekilde daha çok sömürüldüğü şeklinde olaya yaklaşmıştır. Görme Biçimleri'nde John Berger *"toplum kendine olan inancını imgeler yoluyla çoğaltarak sürdürür"* der.²⁵ Verilen her tepki içinde büyüdüğümüz toplum hakkında bir şeyler söyler: *"Kimse sadece konuşmaz. Her konuşma aktivitesi tavır, duruş şekli, kılık kıyafet, saç stili, parfüm, aksan, sosyal bağlam, vb. yoluyla sözlerin gerçekte söylediğiyle zıtlaşacak durumlarda dahi hemen altında ve hemen üstünde mesaj iletisi içerir."*

Her mesaj göstergelerden (sign) oluşur ve hiçbir işaret diğerlerinden bağımsız olamaz. Umberto Eco'ya göre:

*"Bir gösterge bir başkasının yerine anlamlı şekilde geçen her şeydir. Estetik fonksiyonelliklerde pek çok mesaj farklı seviyelerde belirsizce organize edilirler, bu belirsizlikler kesin bir tasarımı takip eder. Herhangi bir mesajdaki normal ve belirsiz aygıtlar başka mesajların normal ve belirsiz aygıtları üzerinde bağlamsal bir baskı uygularlar. Bir sistemin kurallarının bir mesajla ihlal edilmesi başka sistemlerin kurallarının bu sistemin mesajlarıyla ihlalinin aynısıdır."*²⁶

Bizler asla bir mesajın nihai okumasına ulaşamayız ancak *"birbirine geçmiş yorumların oyunu faaliyete geçtiğinde metin*

²⁵ J. Berger, *Ways of Seeing*, BBC and Penguin Books, Londra, 1972, s. 139

²⁶ T. Hawkes, *Science of Signs: Structuralism and Semiotics*, University of California Press, Los Angeles, 1989, s. 134-141

olası kodları ve ihtimallerin göz önüne alınması için insanı zorlar" böylelikle daha fazla bilgi üretir.²⁷ Kartpostalları doldururken doğru ya da yanlış yapmanız olası değildir. Eğer onları okuyor ya da/ve onları dolduruyorsanız amacına ulaşır. Bu derinden derine çalışan bir taktik olarak açıklanabilir. Tepkisizlik ya da aldırmamak projeye saldırmak ve parçalamaktan da öte verilebilecek en olumsuz tepkidir. Bu, projeye saldırmak en azından onunla ilgilenmiş ve bilgiyi almış olmayı gerektirir.

Kartpostallara Yazılanlardan Seçmeler

Aile Fotoğrafı

O kadar da göğsümüzü büyülttük, kimse bi laf etmedi. Tabii benimkiler hâlâ annemin ve teyzeleriminkinden küçük ama!! / SÖ, 26, öğrenci, kadın

Annem hep "dik dur kızım" derdi! / MM, 30, bankacı, erkek

Benim yerim aslında burası değil... / MB, 17, manikürcü

Küçük dağlar ve ben... / A, 24, öğrenci, erkek

Tanrı beni sevmese de Kanun beni seviyor. / S, 32, öğrenci, erkek

Öyle bıyıkla sakalla evin reisi olunmaz. Alın teriyle olunur. / BMD, 26, evli, kadın

Kanunen de bu ailenin en güzeli benim. / FB, kadın

Onu alma beni al!!! / SD, erkek

Sanki Baba filmindeki gibi, lay lay lay.... / ABK, 28, kadın

Ailem beni her zaman sever ve arkamda durur. / GN, 59, emekli öğretmen, kadın

Çok öndeyim galiba! / EK, erkek

Alışveriş

Kadın: Kanunun etkileme gücü cüzdanımdaki parayla ilgili. Erkek: Para kimdeyse güç ondadır. / S, erkek

Erkek: Hay aksi, gene paramı unuttum. Kadın: Seni ucuzcu hergele! / Amerika'dan Anonim

Kadın: Çocuk bana bakıyo, görmemiş gibi yapıyım. Erkek: Ne kadar

²⁷ *ibid.*, s. 142

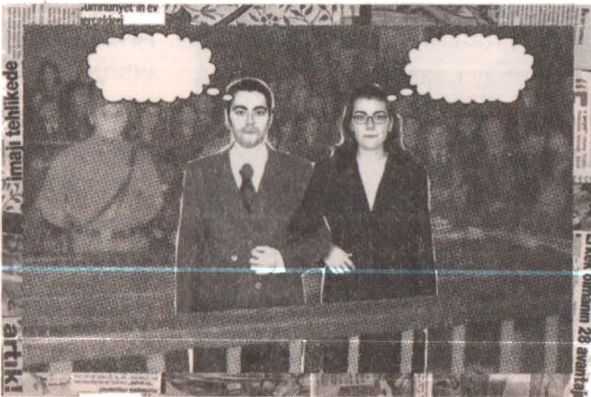
Ev Gerçekleri

Aile Fotoğrafı

Alışveriş

Duruşma

hoş bir bayan, konuşsam mı acaba? Not: İlk karşılaşma anını ölümsüzleştiren fotoğraf. / SA, erkek

Kadın: Hep en pahalısını seçiyor!! Erkek: Para benim değil mi? / FA, Yrd.Doç., erkek

Kadın: Canım, 5 milyon ödenecek. Erkek: Olanlara bak, kanun çıktı, hesap kitap kime kaldı! / FB, kadın

Kadın: Hesaplarıma göre pazardan alış veriş yapınca %16,9 tasarruf yaptık sevgilim. Erkek: Sen yap hesaplarını bi tanem. O hesap makinesinin fiyatını soracam eve gidince sana. / OK, öğrenci, erkek

Kadın: Bu ekonomik kriz yüzünden hesap yapmak zorundayız. Erkek: Sen ne diyorsun yaaa. Parayı verirken elim titriyor. / MB, 17, manikürcü

Kadın: Hangisi daha hesaplı bakalım? Erkek: Cüzdan dolu mu boş mu, hiç düşünmez ki! / MN, 61, emekli, erkek

Kadın: Hayatım baksana ne güzel! Erkek: Bedava ya ondandır. / SD, erkek

Kadın: Hesaplı olmak zor iş sanırım. Erkek: Yakında etek giydirmeye kalkarsa şaşırmam. / 33, evli satış sorumlusu

Duruşma

Erkek: Zorlu günde, mutlu günde. Kadın: Beraberiz. / GN, 32, hostes

Erkek: Ayrılmak istiyorum! Kadın: Ben de! / GÇ, 25, eski sevgilisine

Erkek: Kibar kibar "nafaka istiyorum hakim bey" derse görürsün gününü oğlum, dua et. Kadın: Tamam şahit gerekmesin diye "anlaşarak ayrıldık" ayağına yatıyoruz da bu kol kola girmek neyin nesi? / SP, 32, kadın Not: A'ya göndericem, benim rahmetli. Arkasına yazı: Yorum yok, her şeyde bir hayır vardır.

Erkek-Kadın: Mahkemeye çıkınca hayır ayrılmak istemiyorum der sanmıştım. O kadar ciddi miydi cidden? / EÖ, 28, kadın, boşanacak birine yollanabilir.

Erkek: Hakim bey, böyle yan yana durduğumuza bakma. Sen bizi hemen boşa da kurtulayım bu kadından. Kadın: Acaba bende mi bir hata var. Biraz kendimi çeki düzene sokup tekrar mı denesek? / Hİ, öğrenci, erkek

Gün

Kadın: Bizim evde altın gününde erkekler hizmet eder, sıra onda. Erkek: Ahh bir de benim günüm olsun o zaman soracağım ben sana. / MN, 61, erkek

Kadın: Centilmenlik örneği verdi. Erkek: Hiç de hoşuma gitmedi bu durum. / GN, 59, emekli öğretmen, kadın

Kadın: Eşim kahveyi çok güzel yapar. Erkek: Ne olmuş yani iftiharla sunarım. / GN, 32, hostes

Kadın: Her şeyi hatırlarsa iyi olur! Erkek: Umarım her şeyi aklımda tutmuşumdur. Bakalım, kaşıklar, çay fincanları, şeker, peçeteler... / Amerika'dan anonim

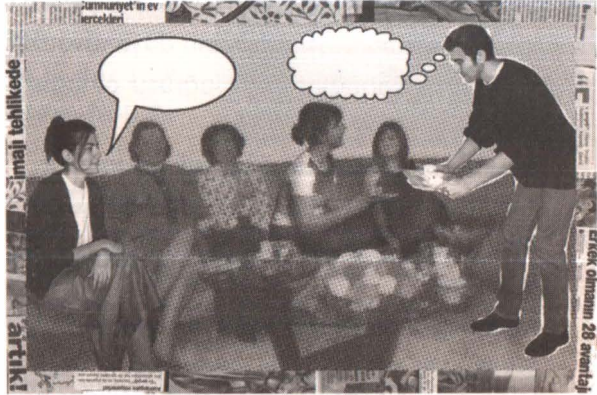
Kadın: İyi görünüyor! Erkek: Tadına bak, içine işedim! / Amerika'dan anonim

Kadın: Pek de kırılgan.

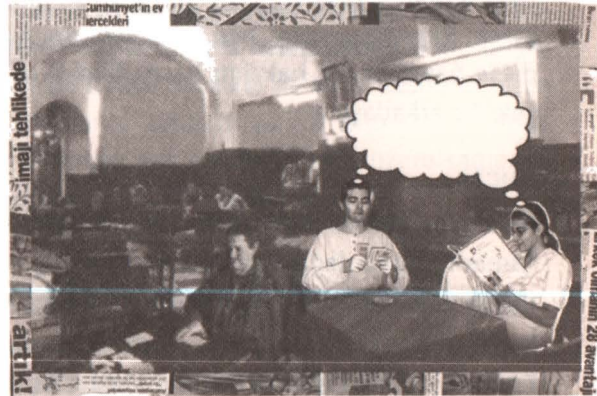
Erkek: Pek de sıkıcı / GÇ, erkek

Kadın: Hele bir evlene-yim, boşandıktan sonar beni kimse tutamaz. Erkek: Anneme de pek benzemiyor ama!! / EÖ, kadın

Kadın: Çocuklar tanışmış anlaşmış, bize yardım etmek, yol göstermek düşer ancak (an-nesi) (düşündüğünü sorsan çok eğlenirdin) Erkek: Deterjan koyduğumu çakmazlar inşallah, köpüklü olacakmış, kim demiş? Dağılsın şu kalabalık sevgili-mi özledim. / SP, kadın Not: Allah kimseyi düşürmesin... bu saat-

Gün

Kahvehane

ten sonra işmiş gibi istemeye gelme olayına giren birilerine gönderirdim.

Kadın: He he he millet ben alınca böyle adam alırım. Erkek: Ulan! Ne biçim hayat be... Sanki iç güvey geldik bu eve. / Hİ, öğrenci, erkek

Kahvehane

Düşüncelerimizi pratiğe geçirelim dedik ama yanlış yerden başladık galiba. / S, 32, erkek, öğrenci.

Kahvehaneler Derneği Başkanlığına

Bir gün bir kahvede böyle beraber oturabileceğimiz aklıma gelmezdi... / BMD, kadın

Bunu iki kişi yapmak daha güzel olurdu. / SGN, 32, hostes

İnşallah benim düşündüğümü düşünüyordur. / AD, 23, kuaför, erkek

Hep kendi yaptığının en doğrusu olduğunu sanıyor. / Yrd. Doç. FA, 37, erkek

Hesabı kim ödeyecek. / 25, evli, ev hanımı

Oynayalım kazanalım... Okuyalım gelişelim.... / EY, 28, grafiker, kadın

Aynı yerdeyiz ama her zaman farklıyız. / FB, 20, öğrenci, kadın, erkek kuzenine

Neden sadece birimiz kağıt oynuyoruz? / AS, Amerikalı, erkek

Erkek: Oh! Yeteri kadar param yok. Lütfen Tanrım, ucuz bir şey ismarlasın! Kadın: Pahalı olanı yemek istiyorum! / H, Güney Koreli, kadın

Oyunundan oynayabilir miyim? / MS, Kolombiyalı, kadın, büyükbabasına

Erkek: Yine kazandım, hep kazanıyorum. Kadın: Heh, heh! Kısa kesmeye bayılıyorum; bakalım hangi filmler gelmiş... / MM, bankacı, erkek, kız arkadaşına

Kucak

Kanunu yanlış anladım galiba / FB, 20, öğrenci kız kardeşine

Tamam zaman değişti de bu kadar da değil / 27, ABK, kadın

Bütün kadınlar acaba aynı durumda mı? / GN, 59, emekli öğretmen, kadın

Eskiden küfede taşınırlardı ama! / Yrd. Doç. FA, 37, erkek

Bak canım istediğim kürk bu. / SD, 20, erkek

Bizimki çocukluğunu hatırladı gene.
Bıktım artık be! / MN, 61, emekli, erkek, karısına

Doktor verdiğiniz hormonlar işe yaradı.
(Herkül) Zeyna gibi oldum. / MB, 17, manikürcü

Bedava ise yaramaz erkek! Yok mu isteyen?
Koy bir köşeye bir şey yapmadan dursun! Bedava işe yaramaz erkek! / SÖ, 26, kadın

Amma hanım evladı çocuk ya! Ben sadece şaka yapmıştım. / ASA, 25, kadın, not: Kucağıma alıp taşıyamam.

Aşkımdan senden kuvvetliyim di mi? / SA, 28, bankacı, erkek, nişanlısına. Not: Aşkımdan senden kuvvetli.

Kahretsin, çok ağır! / AS, 31, Amerikalı, yüksek lisans öğrencisi

DİYET! / BS, 36, Amerikalı, akademisyen, erkek

Benim kollarımda kendini güvende hissedebilirsin. Evimize az kaldı sabret. / BMD, kadın

Bak ben adamın ayağını nasıl yerden kesiyorum / KK, 40, erkek

Not: Kucak ve sürücü kartpostallarında fikrimce özgürlükten istediğin bu değil. Tabii ki bu resimlerde yanlış bir şey yok, ama ikimizin de bildiği gibi erkeklerin centilmen olması hoş, o halde neden bunu onlardan alalım. Sanırım Türkiye’de hayat, özellikle de kırsal kesimde zaten yeterince zor, o halde erkeklerini taşımak ya da bisikletin önünde oturmak niye? Özgürlük insanlara eşit haklar vermek üzere sağlandı, onları aynı algılamak üzere değil. / JK, 24, Hollandalı

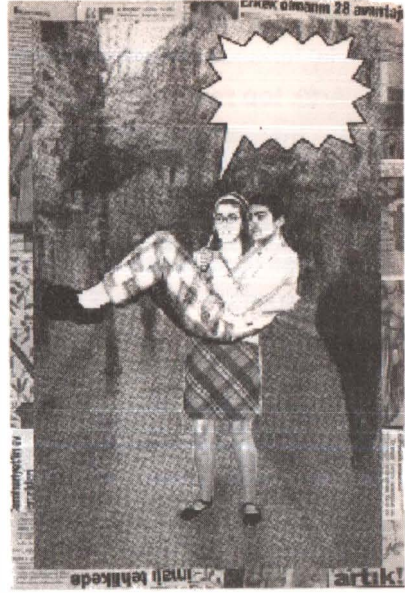
Maç

Bunlar da her şeye merak sardı / AB, kadın

Bir de becerebilse / 33, Tansu Çiller’e

Futbol bizim işimiz kızım / SB, kadın

Allahım daha neler göreceğiz yaa / S, 32, erkek, gençlik spor kulübüne

Kucak

Aaa, bacakları ağdasız / FA, 37, erkek

Hiç farkında değilmışız ne de zorluyor / FB, 20, kadın, babasına

Artık top sende. Yenildik galiba / GN, kadın, kızına

Kız mı bu? / BK, erkek

Elinin hamuruyla! Tövbe tövbeee / ASA, 25, Fatih Terim'e

Aşkim futboldan hiç anlamıyo ama konuşuyo / SA, 28, erkek, nişanlısına
Not: Aşkim anlamadığı işleri de yapar

Hay şu siyah ve beyaz oyuncuların / AS, 31, Amerikalı, erkek

Maç

Vay! Benden iyi oynuyor! / H, 39, Güney Koreli, kadın

Gördün mü? Biz futbol da oynarız. / MS, 34, Kolombiyalı, kadın, kız kardeşine

Sen sert girersen ben de girerim! / MM, 29, erkek, anne, kardeş ve teyzesine

Bu takımın Pelesi /

MRT, Amerikalı, ressam, kadın

Neden bir kadın beni geçince bu kadar kötü hissediyorum? / JK, 24, Hollandalı, kadın

Meclis

Kadın: Feminen! Erkek: Maskülen... / GÇ, 25, kız arkadaşına.

Kadın: Mahkemenin düzenini bozacak, davanın önceliğine aykırı açıklamalardan kaçın, lütfen. Erkek: Ulan dikkat dağıtalım diyoruz olmuyor, gittik okka altına, reglisinde midir nedir? / SP, 32
Not: Kadınlar aynı anda 40 ayrı şeyi düşünebilirler maalesef! Dikkat! Yeri gelirse herkese gönderirim.

Kadın: Lütfen konunun dışına çıkmayınız. Erkek: Konunun dışına çıkmıyorum ki / GN, 59, emekli öğretmen, kadın

Kadın: Sayın konuşmacı size verilen süreyi fazlasıyla kullandınız. Yeter ar-

tık! Erkek: Ama sayın başkan daha çok söyleyeceğim şeyler var. Lütfen süre tanıyın banal / MN, 61, emekli, erkek

Otobüs

Kadın: Onu anlayamayacağım ya da henüz anlamadığım bir şekilde şefkatle ancak ahlâksızca çekici buluyorum. Erkek: Cheetos mu Pringles mı? Cheetos 80 cent ama Pringles sadece 20 cent fazla. / Amerika'dan Anonim

Kadın: Birazdan dönüp... Erkek: Birazdan dönüp... / GÇ, 25, dostuna

Kadın: Sanki benim öteki yarım. Erkek: Bana çok yakın o kadar da uzak. / GN, 32, hostes

Kadın: Nereye bakıyor? Erkek: Ne kadar havalı... / GN, 59, emekli öğretmen, kadın

Kadın: Yine nereye bakıyor bu defa. Erkek: Devamlı beni süzüyor, nereye baksam ensemde. MN, 61, emekli, erkek

Kadın: Erkekler ne kadar çok yer kaplıyor, şu oturuşa bak... O da benim gibi koridor tarafını seviyor galiba... Erkek: Kahretsin tüm cam kenarlarını kaptırmışım, kaldık burada. / SP, 32, Not: Eski sevgilime gönderirim, beni cam kenarına oturtmayan tek erkek. Arkasına "sen de sağlam kenarcısın haa!" yazarım bana öyle demişti bir gün, onu bıraktım.

Sürücü

Kadın: Bak kocacım ne güzel sürüyorum Erkek: Aman ha iyi ki direksiyonu verdik / AB, kadın

Kadın: En büyük benim. En büyük benim. En büyük benim. Her yerde. Her yerde. Erkek: Babası milletvekili olmasaydı ne yapacağımı biliyordum ya! / S, 32, bekar kız kardeşine

Kadın: Nasıl, keyfin yerinde mi? Erkek: Evet / HY, 38, erkek

Kadın: Güç bende artık Erkek: Bırakayım bir süre kendini iyi hissetsin / FA, 37, erkek

Meclis

Kadın: Uçuyoruzzz? Erkek: Arkasında kalacağımı hiç düşünmezdim / FB, 20, öğrenci, kadın, amcasına

Kadın: Aşkım zengin olunca bi araba alıp kurtulalım bundan. Erkek: Ben yine arkada oturayım di mi? / SD, erkek

Kadın: Pedal çevirmek sorun değil de, sen evin sorumluluğunu üstlenebilecek misin? Erkek: Tabi ki sevgilim! / DB, 20, kadın, erkek kardeşine

Kadın: Harika nihayet sürücü koltuğundayım, ama ağırlığı beni öldürüyor! Hmmm... Erkek: Şoförünün olması hiç de fena değilmiş... lüks.

/ MR, Amerikalı, akademisyen, kadın, annesine

Otobüs

Temizlik

Erkek: Tamam, zor olamaz. Ama nasıl çalıştıracağım acaba?

Kadın: Bakalım operasyona nasıl başlayacak... / JK, 24, Hollandalı, öğrenci, kadın

Not: Bu kartpostalı sevdim.

Vallaha bu makine elektrik süpürgelerinin Porche'si. Kahveye giderken yanıma mı alsam? / SO, 26, kadın

Evdeki bütün karılar/kadınlar aynı anda adet olursa olacağı budur! / SO, 26, kadın

Erkek: Sonra bana bir

de bulaşıkları yıkatacak (Erkeğin kazağına "Just married" yazısı eklenmiş) Kadın: Acıktım, belki sonra ona akşam yemeği yaptırırım. / Amerika'dan anonim

Erkeğin işi asla bitmez / Amerika'dan anonim, Guggenheim Müzesi'nden İK'ye

Sonunda oldu, kadının fendi erkeği yendi / ABK, kadın

Allahım bu günleri de mi görecektik! / DB

İçerdekiler ve dışardakiler, işte kanunun getirdiği / FB, kadın

Dışarda iş. Evde iş. Bir de Medeni Kanun çıktı / AB

Hanım işte, ben evde. Hadi kolay gelsin. İş başa düştü. / MN, erkek

Ayağında kunduraaa!!!!!! / OK, öğrenci, erkek

Erkek: Yaa böyle ceza olmaz ki, bu aletin nereden açılacağını bile bilmiyorum. Kadın: Sen bunu hak ettin şekerim. / MB, 17, kadın

Hayat müşterek olunca gerçekten her şey kolaylaşır mı? / GN, kadın

Ah bir zengin olsam da ba da ba day... / SD, erkek

Ekmek kırıntılarını almıyor, almıyor, almıyooooor.... / EY, kadın

Of ya off... Pazar günlerinden nefret ediyorum... / ASA, kadın, kuzeni-me Not: Hiç eşine yardım etmez.

Onun işi de zormuş canım. / GN, 32, hostes

Erkek: Bu işler bana göre değil. Kadın: Tam senin işin. / KK, erkek

Posterler

Posterler kartpostal imajlarıyla birlikte ek bilgiyi ve sokaktaki insanın sesini kartpostallara yazılan gerçek tepkiler arasından seçilmiş esprili ve pozitif el yazısı metinleri içererek duyurur. Kadın ve insan hakları konusunda hukuksal danışmanlık yapabilecek organizasyonların bilgisini içeren yırt-al parçalarla etkileşimli hale getirilmiştir.

Medeni Yasa değişti. Yürürlük tarihi: 1 Ocak 2002. Bundan böyle kadınlar da erkekler gibi aile reisi.

Hakkınızı bilin, arayın, koruyun...

Temizlik

KUCAK Kadın: Eşitlik dediğimde bunu kastetmemiştim / İstanbul

MAÇ Erkek: Ligi kızlarla birlikte kazanacağız. / İstanbul

MECLİS Kadın: İtiraz ediyorum. Konuyu saptırıyorsunuz! Kaan:
Artık lafla kandırma dönemi bitti galiba! / GN, İstanbul

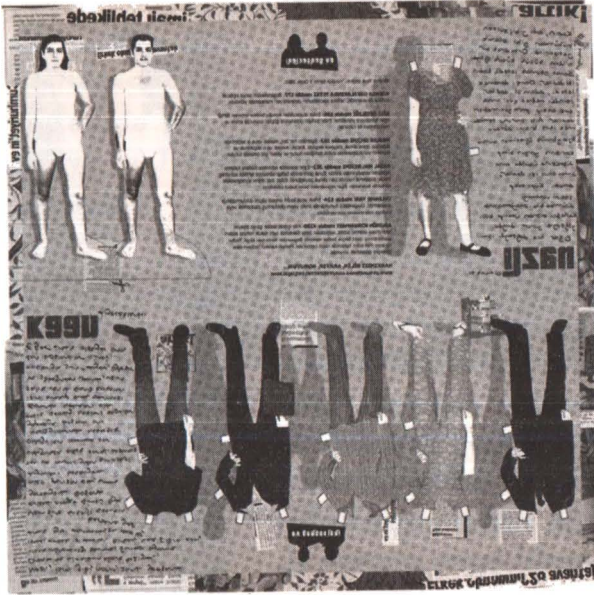
Kağıt Bebekler

Nazlı ve Kaan karakterlerini seyirciye tanıtan kağıt bebekler iki bebek ve birbirlerininkini değişimli olarak giyebilecekleri altı elbiseden oluşur. Her ne kadar daha çok kız çocuk odaklı bir obje gibi görünse de hepimizin çocukluğunun bir parçası olan ve hikayelendirmeyi içeren kağıt bebekler görsel kültürümüzün bir parçasıdır. Kağıt bebeklerin üzerindeki metin şöyledir:

Nazlı, ismi gibi, narin, kırılgan, zarif yetiştirildi. Orta direk bir ailenin küçük kızıydı... Uçak mühendisliği okumak, futbol oynamak istedi, erkek işi dediler. Birkaç kez flört etti, "erkek gibi davranamazsın" dediler, "kendine gel"... Uzun süre çıktığı çocukla evlendi nihayet çünkü öyle gerekiyordu. Boşandı ailesi perişan oldu, utanç duymaları bekleniyordu. Yeni ve mutlu giden bir ilişkisi olduğunda erkek tarafı boşanmış olduğu için istemedi onu. Havayollarında hosteslik yapmaya başladı onu taciz etmeyi hakları saydılar. Sonunda çocukları oldu işini bırakıp evde oturması salık verildi, öyle beklendi. Geniş kalçaları ve göbeğinden utandı, uzun saçlarıyla gurur duydu, öylesinden hoşlandılar çünkü... Erkek doğsaydı ona Kaan diyeceklerdi.

Kaan, adı gibi, sultan, hükümdar gibi yetiştirildi... Orta direk bir ailenin küçük oğlu...Sanat okumak istedi, kadın işi dediler. Dans dersi almak istedi, onu kızlar yapar dediler. İşinden nefret etti ama eve bakıp para getirmelisin dediler. Aile onurunu temizlemek için kızını dövdü - öyle öğretilmişti. Karısının yorgun bitap düşmesine üzüldü ama bu zaten onun işi dediler, dinledi. Küpe takıp saçını uzatmayı düşünmedi bile onaylamazlardı. Kelleşen başından utanıp kıllı göğsüyle gurur duydu... Kız doğsaydı ismi Nazlı olacaktı...

Ev Gerçekleri

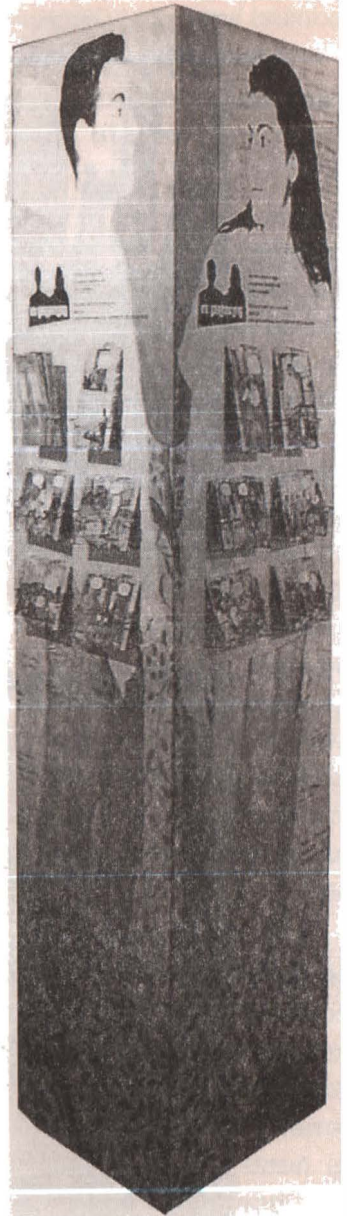
Kağıt Bebekler- Ön

Kağıt Bebekler- Arka

Sonuç

İstanbul, İstiklal Caddesi'nin farklı altyapılardan insanları sürekli bir devir daimle barındırması itibariyle projemin pilot bölgesi oldu. İnternet ortamı da projenin yaygınlaştırılması için coğrafi engelleri aşmamı sağladı. Bu yolla insanların projeye ne gibi tepkiler verdiklerini bir ölçüde tespit edip belgeleyebildim. Kendi bütçemle finanse etmeye çalıştığım kampanya belli bir noktaya ulaşabildi. Bu projeyi hedeflenen mekânlara sokup olduğunca çok insana ulaştırmadan tam olarak gerçekleşmiş saymam elbette mümkün değil. Ancak bu olmadan da inanıyorum ki iletişimciler, tasarımcılar ve öğrenciler projenin toplumsal fayda sağlamaya yönelik niyetinden olduğu kadar açıklamaya çalıştığım tasarım süreç, taktik ve stratejilerinden faydalanabilirler. Farklı araçların ve gündelik objelerin etkileşimli tasarım bağlamında tekrar ele alınması ve hikayelendirmenin zaman, mekân, bir fikrin oluşturulması (etkileşim, yorum), eğlence (mizah, fantazi, duyum), merak (ilgi çekme, motivasyon, meydan okuma, gerilim), devam (tekrar), rol modelleri (karakterler, özdeşleşme, empati, farkındalık, yakınlık) gibi projede uygulamaya çalıştığım karakteristikleri başka projelere ışık tutabilir.

Stand

Umudum, EV GERÇEKLERİ'nin Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecine katkıda bulunarak sosyal ve kültürel alanda çok etkili olmasına karşın sadece ticari olarak görülen tasarımın farklı kullanımlarına işaret etmesi

T-Shirt

ve tasarımcılara pozitif bir örnek teşkil etmesi; içeriği ve formuyla, mesajı ve aracıyla algılayıp sorgulayabildiğimiz, söyleyip duyabildiğimiz, yaşayıp yaşatabildiğimiz bir Türkiye yaratılmasına katkı sağlaması...

Terminoloji

Bireyselleştirilmiş tecrübe (individualized experience): Gelişen olaylar hakkında bireysel düşünüş ve yorum için fırsat bırakıp, beyin yıkanmasından insanı koruyarak aşağı yukarı bilinçli kararlar vermesi için ona özgürlük tanınması.

web-EVGERÇEKLERİ

Yabancılaştırma (defamiliarization): Rus formalistlerince ("garip hale getirme"yle birlikte) sanat eserlerinin temel fonksiyonlarını açıklamak üzere kullanılır. Şiir gibi pek çok sanat kolu alışlagelmiş algı modlarına meydan okurlar. Bunu da ancak bir yabancılaştırma süreciyle başarabilirler.

Yerel bilgi (indigenous knowledge): Bir nesilden diğerine sözel ya da geleneksel kanallar vasıtasıyla aktarılan tecrübe ve bilgiler.

Mim (meme): Bir kişinin zihnine başka zihinlerden aktarılmış ya da zihninden başka zihinlere aktarılan fikir, inanç ya da tavırlar.

TÜRKİYE'DE TELEVİZYON KÜLTÜRÜ VE KADINLAR

Hülya Uğur Tanrıöver

Bir yandan feminist kuram ve pratiklerin katkıları, öte yandan, bunlarla etkileşim içinde toplum bilimleri alanında gözlenen yeni yönelimler sonucu, önceleri 'cinsiyet' olarak adlandırılan ve biyolojik/anatomik öğelerle açıklanan durumun, gerçekte bir toplumsal oluşum olarak görülmesi gerektiği, artık bu konuyu (ya da bu konuda) düşünen herkesçe kabul görmektedir. Simone de Beauvoir'ın 70'li yıllar kadın hareketlerinin 'bayrağı' haline gelmiş olan 'kadın doğulmaz, olunur' sözü, bugün dinsel öğretilerin dogmatik rehabetine sığınan ender kişiler ve aşırı belirle-nimci doğa bilimcileri dışında bilimsel ve gündelik yaşamda tamamen özümsemiştir. Nitekim bu olgunun toplumsal ve/veya kültürel niteliğini vurgulayan 'toplumsal cinsiyet' kavramı artık pek özgün bazı alanlar dışında cinsiyetin yerini almış gibidir.

Dolayısıyla kadınlık ya da erkeklik toplumbilimsel olarak incelenmesi, irdelenmesi gereken bir konumdur ve bu alanda geliştirilen kavramlar ve çözümleme çerçeveleri kapsamında ele alınmak durumundadır. Şüphesiz burada kullandığım 'toplumbilimsel' sıfatı, klasik anlamıyla salt sosyolojik olanı işaret etmez. P. Bourdieu'nün kullandığı anlamda¹ genel ve kapsayıcı, ama bir o kadar da özgül alanlara saygılı bir 'toplum bilim' (*la science sociale*) alanını veri alır. Nitekim yaklaşık ya-

¹ P. Bourdieu, *Pratik Nedenler*, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995

rım yüzyıllık feminist araştırma geleneği de bize toplumsal alanda çok disiplinliliğin ve disiplinlerarasılığın gereği ve önemini göstermiştir.

Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyetin oluşumunda, yani üretim ve yeniden üretiminde, iki kavram ön plana çıkar: toplumsallaşma ve iletişim. Bu iki kavramın da birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu açıktır. Çünkü toplumsallığın olduğu her yerde iletişim vardır ve olmak zorundadır; tersten baktığımızda da iletişimin varlığı, biçimi ve önemi ne olursa olsun mutlaka bir toplumsallık yaratacaktır.

Klasik yaklaşımda toplumsallaşma, yeni bir bireyin içinde yaşadığı toplumun normlarını benimsemesini ve o toplumun hem bütünü hem de bireyleriyle sağlıklı iletişim kurabilmesini sağlayan süreçler bütünü olarak tanımlanır. Toplumsal cinsiyet açısından baktığımızda bu, bir kız çocuğun, içinde yaşadığı toplumun 'kadınlık' normlarını benimsemesi ve o toplumdaki diğer bireylerle 'bir kadın olarak' iletişim kurabilmesidir. Ancak bu geleneksel tanım benimsendiğinde, toplumsallaşma kısıtlı bir alana itilmiş, bu açıdan da, fazlaca basite indirgenmiş olur. Bir nevi 'toplumun yeni üyelerini ıslah, talim ve terbiye' nitelikli bu tek yönlü ve fazlaca belirlenimci toplumsallaşma yaklaşımı, genelde toplum bilimlerinde boy gösteren yeni eğilim ve kuramsal yaklaşımlar sayesinde yerini büyük ölçüde 'etkileşimci' olarak adlandırılan yaklaşıma bırakmıştır.² En azından ben, toplumsal cinsiyetin oluşumu açısından bu yeni yaklaşımı benimsemenin daha doğru olacağına inanıyorum. Etkileşimci toplumsallaşma yaklaşımı, yaşamın bütününe yayılan kişilerarası karşılıklı iletişimi dikkate alır. Böylelikle toplumsallaşma derken salt çocukları, tek yönlü aktarılan bilgi ve davranış kalıplarıyla 'eğitmek' değildir söz konusu olan: her bir birey, ömür boyu başka bireylerle arasında karşılıklı olarak gerçekleşen doğrudan ve dolaylı iletişim aracılığıyla sürekli hem kendisi toplumsallaşır, hem de başkalarının toplumsallaşmasında rol oynar.

² R. Boudon , F. Bourricaud, 1982, *Dictionnaire critique de la sociologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1982

Ben bu çalışmamda, dolaylı iletişimin en belirgin ve belirleyici ‘araç’larından biri olan televizyonun yaygın kullanımı sonucu gelişen kültürün toplumsal cinsiyetin oluşumundaki payına ve erkek egemen değerlerin süregitmesindeki rolüne eğilmeyi amaçlıyorum. Elbette bu doğrultudaki çözümlemelerimden hareketle, kadınların mevcut kısırdöngüden kendilerini kurtarabilmek için yapabilecekleri konusunda birkaç naçizane öneri de, bu çalışmayı klasik bilimsellik alanından feminist eylem araştırma alanına taşımaya çalışacaktır.

Televizyonu bir iletişim aracı, dolayısıyla da toplumsallaşma edimcisi olarak ele alıyorsak, bunun üç farklı düzlemde önem taşıdığını belirtmekle başlamakta yarar olacaktır. Çünkü, çözümlemelerim de, bunlardan hareketle getireceğim öneriler de işte bu üç düzleme ilişkin olacaktır. Bunlardan ilki, temsiliyet ve bununla bağlantılı olarak örnek/model oluşturma düzlemidir. İkincisi, temsil edilenlerin ve sunulan modellerin kişilerarası iletişime eklenmesi; üçüncüsü ise genel olarak televizyon kültürünün izleyicilerin gerçek yaşamlarına, yani bireysel ve kolektif yaşam pratiklerine eklenmesidir. Şematik bir dille söyleyecek olursak, birinci düzlemde ekranda görülenler ve tabii bunlar ‘kendiliklerinden’ varolmadıklarına göre, onların üretim süreci olacaktır. İkincisi ekrandakilerin, gerçek yaşamda bireyler arasındaki iletişimdeki payı olacaktır -ki burada ‘bireyler’ şüphesiz ekrandakileri izleyen, onlardan haberdar olan bireylerdir. Üçüncüsü ise genel olarak ekranın, yansıttıkları ve simgeledikleriyle izleyicilerin yaşamlarındaki yeridir.

Bu genel duruş ve yaklaşımlardan hareketle gerçekleştirdiğim ve bazı bulgularını burada değerlendirdiğim araştırmaların bütününü, bir yönüyle Brown’ın ‘feminist kültüralist televizyon eleştirisi’ olarak adlandırdığı, ya da başkalarının ‘direniş kuramı’ olarak sundukları yaklaşımlar kapsamında konumlandırmak mümkündür. Yazar, söz konusu kuramı şöyle tanımlar: " 'Direniş kuramı' sıradan insanların ve alt kültür gruplarının hegemonik ya da egemen baskılara nasıl direndiklerini ve bunun sonucu olarak da, siyasal, toplumsal ve/veya kültürel sistemin sunduğu şeylerden - kendi yaşamlarında sistemin çelişkili bir konumu ol-

masına karşın- nasıl zevk aldıklarını konu alan çalışmaları kapsar (...) Kısacası, toplumsal cinsiyeti bağlamında ele alınan izleyicilerin yaşamlarında televizyonla nasıl bir ilişki kurduklarını ve onu nasıl kullandıklarını ele alır.”³ Ancak bu tanımdan hareketle, televizyon pratiklerinin kadınların deneyimlerinde tümüyle bir direniş kültürü olduğu sonucunu da çıkarmamak gerekir. Çalışmalarımızın bulguları bu durumun altını çizerek, Türkiye’de televizyon kültürünün, kadınlar açısından nasıl hassas dengeler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini işaret edecektir.

Bu alandaki değerlendirmelerime girmeden önce, çok kısa da olsa, Türkiye’de televizyon ‘olgusu’nun konumuna ilişkin birkaç noktayı anımsatmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. İlk kez 60’lı yılların sonunda başlayan televizyon yayıncılığı, 70’lerle birlikte görece de olsa düzenlenerek belli bir sisteme kavuşmuştur. Çıkış noktasında televizyon kamu yayıncılığı çerçevesinde ele alınır, dolayısıyla da bir kamu kurumuna (TRT) bağlı olarak çalışır. Aynı yıllarda Avrupa’da da olduğu üzere, kamu otoriteleri bu yeni iletişim teknolojisini öncelikle bir eğitim aracı olarak görür ve içerikleri de bu doğrultuda oluşturur. Böylelikle devletin resmi kültür politikaları kapsamında ele alınan televizyon, bu yönüyle farklı iktidarlar döneminde, siyasal bir ‘koz’ olma niteliğini de taşır. Zaman zaman abartılı durumlara yol açan sansür ve sınırlandırmaların elverdiği ölçüde halka bilgilendirici-eğitici programlar sunulur. Ancak televizyonun eğlendirme işlevi de yadsınmadığından, kamusal kültür politikaları açısından olabildiğince sakıncasız eğlence-kurmaca türlerine de yer ayrılır.⁴ Buna karşılık, özellikle de 70’li yıllardan 80’lere geçişte yaşanan çok önemli sosyal, siyasal ve kültürel değişimler sonucu ortaya çıkan yeni popüler kültür türleri sıkı denetimler nedeniyle televizyonda aktarılmaz. Özal dönemiyle birlikte, sancılı bir siyasal dönemden

³ M.E. Brown, *Television and Women’s Culture*, Sage Publications, Londra, 1990, s.12

⁴ Türkiye’de televizyon yayıncılığının gelişimi ve program özellikleriyle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Cankaya, *Türk Televizyonunun Program Yapısı (1968-1985)*, Mozaik Basım ve Yayıncılık, İstanbul, 1990 ve *Dünden Bugüne Radyo Televizyon (Türkiye’de Radyo-Televizyonun Gelişim Süreci)*, Beta Basım ve Yayımlar A.Ş., İstanbul, 1997

çıkılmanın da etkisiyle, ekonomi politikalarına paralel olarak ciddi bir zihniyet değişimi, toplumun sosyo-kültürel yapılarında pek çok taşı yerinden oynatacaktır. Genelleşmiş pazar ekonomisi mantığı olarak adlandırabileceğimiz bir yaklaşım, Türkiye toplumunun her katmanı ve alanında egemen olmaya başlar. Kamu yayıncılığı ve resmi devlet ideolojisi açısından dışlanan yeni popüler kültür endüstrileşmeye başlar ve 90'lara gelindiğinde televizyon üzerindeki kamu tekeli, önceleri yasal temelden uzak olsa da, fiilen kalkar. Ticari televizyonların kurulması ve yasallığa kavuşmasıyla birlikte, bu yeni kuruluşlar, tanımları gereği rekabetçi bir ortamda en fazla müşteriye ulaşma yarışına girer ve bunun gereklerini yapmaya başlarlar. Kamu yayıncılığı döneminde ekranlarda yasak olan her şey, fazlasıyla yansır ticari televizyon içeriklerine. Örneğin, diyaloglarında fazlaca argo olduğu bahanesiyle dışlanan Türk komedi filmleri, halkı umutsuzluğa sürüklediği ve müzikal değeri olmadığı öne sürülen arabesk müzik parçaları, erotizmle ve Arap kültürüyle bağlantılandırılan göbek dansı.

Ancak altının çizilmesi gereken bir başka şey de, bu ticari televizyon mantığıyla atbaşı giden, daha doğrusu sıkı sıkıya ilintide olan reklam-tüketim olgusudur. Sansürden ve tekelci televizyondan sıkılan izleyici kitlesi ticari televizyona geniş ilgi gösterirken, medya endüstrisi de güçlenir, dahası medya sektörü diğer endüstriyel kuruluşların ve siyasal edimcilerin yeni ilgi alanı haline gelir. Sonuçta küresel kapitalizmle ve onun tüketim kültürüyle bütünleşme çabaları içindeki Özal Türkiye’sinde ‘vitrinde’ yaşamının⁵ bir uzantısı ve bir gereği olarak toplumun önüne artık sürekli açık, renkli, cezbedici bir vitrin serilidir: televizyon ekranı.

Kısa zamanda, televizyon geniş kitlelerin neredeyse tek enformasyon ve eğlence aracı haline gelir. Çünkü o geniş kitleler diğer enformasyon araçlarına ve yüksek kültür kapsamında tanımlanan etkinliklere ulaşacak ekonomik ve kültürel sermayeye, o alanlara yönelmelerini sağlayacak *habitus*’e⁶ sahip değildirler.

⁵ N. Gürbilek, *Vitrinde Yaşamak*, Metis Yayınları, İstanbul, 1993

⁶ P. Bourdieu, *Esquisse d’une théorie de la pratique précédé de trois études d’ethnologie kabyle*, Librairie Droz, Paris ,1972 ve P. Bourdieu, *Pratik Nedenler...*

Dahası, hızlı ve çarpık kentleşme sonucu, özellikle de kırsal alanda yaygın olan geleneksel eğlence türlerinden kopmuşlardır.

Sözünü ettiğimiz 'geniş kitleler', bazı ortak özelliklere sahip olmakla birlikte, türdeş ve tek bir blok oluşturmaz şüphesiz. İçinde bu yeni doğan televizyon kültürüyle ilişki kurma bağlamında farklı alt gruplar vardır. Bunlardan en önemlisi ise kadınların oluşturduğu gruptur. Çünkü televizyon izleme, tanımı gereği ev içi ile bütünleşmiş bir etkinlik türüdür; bunun yanı sıra Türkiye'de, her ne kadar yasal düzenlemeler ve toplumsal düzlemde gözlenen kimi iyileşmeler olsa da, genelde yaygın olan cinsiyete dayalı işbölümü nedeniyle kadınlar geniş ölçüde ev içi etkinliklerinden sorumludur. Özellikle de kentsel kesimde çalışma yaşamına katılımdaki paylarının düşüklüğünden de anlaşılabacağı üzere, kadınların hâlâ ezici çoğunluğu ev kadınıdır. Çalışan kadınlar ise, çok küçük bir azınlığın dışında, statüleri ne olursa olsun 'ev'lerinden sorumlu olmaları ve sokak-dışarı-kamu alanı etkinliklerinin erkeklere özgü sayıldığı hegemonik kültürel yapı nedeniyle, boş zamanlarını geniş ölçüde evde geçirirler.

Ticari televizyonlar da, arz-talep mantığından hareketle program içeriklerini bu hanesel tüketime uygun olarak tasarlar, özellikle de gündüz programlarını ev kadınlarına yönelik olarak oluştururlar. Nitekim, Türkiye'de ilk kez 1986 yılında gerçekleştirilen ve reklamcılara veri sağlama amacıyla yapılan Türkiye Medya Araştırması'ndan başlayarak⁷ tüm televizyon izleyici araştırmaları ve ölçümlerinde klasik değişkenler olarak adlandırılan yaş, cinsiyet, eğitim gibi ölçütlerin yanı sıra ev kadınlığı ayrıcalıklı bir yer ve 'ev kadınları', moda deyimle bir yandan reklam, öte yandan ve bununla bağlantılı olarak televizyon yayıncılığı pastasından pay alanlar için ayrıcalıklı bir 'hedef kitle'dir.

Televizyon program üreticilerinin kadınların, ev kadınlarının (ki aynı şey tüm izleyici grupları açısından da geçerlidir) beğenilerine ve gereksinimlerine uygun olarak niteledikleri format ve içeriklerin belirlenmesinde ise, bir yandan diğer ülkelerdeki örnekler kullanılırken, öte yandan da 'ev kadınlığı' mesleğinin ge-

⁷ PİAR Araştırma şirketi tarafından 1986 yılında, basın, reklam sektörü ve TRT'nin ortak finansmanıya gerçekleştirilen Türkiye Medya Araştırması.

rekleri ve Türkiye'deki popüler kültüre denk düşen öğeler dikkate alınır. Oysa, bunlar aslında tam da kadınlara ve eğitim düzeyi düşük (dolayısıyla yüksek kültür ürünlerinden uzak) kitlelere bireysel ve toplumsal düzlemde biçilen rollerle bağıntılıdır.

Bu bağlamda da görüldüğü üzere televizyon, toplumun değerleri ve normlarını ekranda yansıtmaya ve temsil etme yoluyla toplumsallaşmaya katkıda bulunur. Nitekim ekranda 'görünenler' ile bunları üretenlerin bilinçli (ya da bilinçdışı) seçimleri tam da bu nedenle önemlidir.

1. Televizyon Söyleminin Üretimi ve Sunumu

Televizyonun, ya da genel olarak kitle iletişiminin toplumsallaşmadaki payına ilişkin ilk çalışmalar, ortaya çıktıkları zaman ve mekânın (ya da daha doğru bir terimle tarih ve coğrafyanın) izlerini taşır. ABD'de ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında toplumsal siyasal ortamında filizlenen bu çalışmaların birincil amacı, siyasal nitelikli 'propaganda' olgusunun çözümlenmesi olmuştur. Aynı dönemde, istatistik bilimleriyle matematikteki yeni uygulamaların keşfinin yarattığı genel heyecan ve hayranlıkla bağlantılı olarak, toplum bilimlerindeki başka çalışmalarda da olduğu gibi, bunlar niceliksel yöntemlerle yapılmış, çıkış noktası olarak da yine niceliksel yaklaşımları benimseyerek toplumbilimsel sorunları basit matematik şemalara indirgeyici davranışsal kuramlardan esinlenmiştir. Özetlememiz gerekirse kitle iletişimi aracılığıyla yayılan iletilerin izleyicilerde doğrudan ve tek yönlü etki yarattığı varsayılır. Buradan hareketle de belli iletiler ve imgeler ne kadar 'çok'sa o kadar 'etkin' oldukları kabul edilir. Ya da, tam tersi, daha sonraki dönem anaakım çalışmalarda olduğu gibi, doğrudan ve kısa vadeli 'etki' saptanamadığı durumlarda, kitle iletişim araçlarının aktardığı ileti, model ve kalıpların belirleyici özellikleri olmadığı sonucuna varılır.⁸

Nitekim televizyon metinleri üzerine yapılan ilk çalışmalar da özellikle de Berelson tarafından kavramlaştırılan ve geliştirilen

⁸ İletişim kuramlarının topluca sunumu ile ilgili olarak bkz. Mattelart ve Mattelart, *Histoire des théories de la communication*, La Découverte, Collection Repères, Paris, 1995

niceliksel içerik analizlerinin damgasını taşır. Belli toplumsal grupların bu metinlerdeki varlığı, yine aynı mantıktan yola çıkarak, özellikle gerçekte olanla televizyonda gösterilenin karşılaştırılması biçiminde irdelenir.

Feminist yaklaşımların toplum bilimlerine eklemelenmesiyle birlikte ortaya çıkan ilk çalışmalar da benzeri bir yoldan gitmiştir. Dahası, özellikle de sinema kuramları ve film eleştirisi bağlamında hâlâ bu genel yaklaşımın egemen olduğu görülmektedir.⁹ Televizyon metinleri bağlamında, feminist açıdan ilk kuramsal kavramlardan birini ortaya atan Gaye Tuchman, bu yaklaşımı uygulayarak yaptığı çalışma sonrası genel olarak televizyonda "kadınların simgesel olarak yok sayılması"ndan söz etmiş, bir başka deyişle, gerçek yaşamda farklı alanlarda kadınların varlığı ile televizyon programlarındaki düşük temsili arasındaki büyük farka dikkat çekmiştir.¹⁰ Tuchman'ın üzerinde durduğu niceliksel fark, yani örneğin ABD'de gerçek yaşamda çok kadının çalışır olmasına karşın, ekranda daha çok ev kadınlarına yer verilmesi elbette az önce değindiğim şeyin yani kadınlara toplumsal düzlemde uygun görülen rollere ilişkin zihniyetin bir yansımasıdır. Nitekim Türk televizyonu açısından da Saktanber, henüz ticari yayıncılığın olmadığı dönemde bile, TRT yayınlarından hareketle, medyada kadının ya 'serbest-müsait kadın' veya 'iyi eş, fedakâr anne' olarak iki kutuplu bir biçimde sunulduğuna değinmiştir.¹¹

Ancak bu tür çözümlemeler aslında belli sorunları da beraberlerinde getirir. Özellikle de Tuchman'inki gibi gerçek yaşam/ekran karşılaştırmasına dayanarak, bir anlamda ekranın gerçek yaşamdan daha muhafazakâr olduğunu söylediğimizde, klasik (yani çoğunlukla niceliksel) içerik analizleri açısından sıkça rastladığımız temel bir nokta es geçilmiş olur: televizyonda yansıtılanların gerçeklikle ilişkisi. İşin ilginç tarafı Türkiye'de medya

⁹ F. Cassetti, *Les théories du cinéma depuis 1945*, Nathan-Cinéma, Paris, 2000, s. 245-260

¹⁰ G. Tuchman, *Hearth and Home, Images of women and the Media*, Oxford University Press, New York, 1978.

¹¹ A. Saktanber, "Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest-Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakar Anne", Ş. Tekeli (Ed.); *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 211-232

endüstrisinin de ticari mantıktan hareketle dayandığı önemli noktalardan biri programların, hatta kurmaca metinlerin 'gerçekçiliği'dir. Kabaca yansı(t)ma kuramları olarak ele alabileceğimiz bu yaklaşımlara göre televizyon programları gerçek yaşamı yansıtır ve yansıttığı ölçüde de sevilirler. Böylelikle Türk televizyonları ekranda gösterdikleri kadınların varlık ve dağılımını tam da gerçeğe uygunlukla açıklarlar. Örneğin siyasal programlarda kadınların az temsil edilmesini 'gerçek hayatta da siyasette az kadın olması'yla, ya da tersine kadınların daha çok 'fedakâr anne' kimliğiyle sunulmasını yine aynı mantıktan hareketle, zaten gerçekte de öyle olmalarıyla gerekçelendirirler.

Ancak yansı(t)ma kuramlarına karşılık, televizyon metinleri (ve aslında genel olarak metinler) açısından öne sürülen karşı sav, bunların yansıtma değil oluşturma, biçim verme ya da meşrulaştırma yönünde işlerlik gösterdiğini söyler. Ayrıca, yukarıdaki 'siyasette kadın az olduğu için televizyonda da siyasi haber programlarda az kadın görülür' varsayımı temsiliyeti niceliğe indirgediği için de yanıltıcıdır. Nitekim bu ciddi iletişim-sel-toplumbilimsel olguyu, sıradan televizyon izleyicisi kadınlar kavramlaştırmasalar da algılayıp dillendirirler. 1997 yılında televizyon dizilerinin alımlanmasına ilişkin olarak yaptığımız bir saha çalışmasında genç bir kadın izleyici "Ben şeyi söylemek istiyorum. (Diziler) Yalnızca bir kesimdeki kadınları değil birçok şeyi içermeli. Toplumda artık böyle, siyasal hayata baktığımızda da böyle. Yalnızca bir kesim için bir şeyler düşünülüyormuş gibime geliyor (...)" demekle gerçekçiliğin de seçmeci olduğunun altını çizmiştir.¹²

Bu saptamayı genel olarak televizyon hatta medya alanına aktardığımızda gerçekte karşımıza son dönemlerde en çok tartışılan, hatta gazetecilik mesleği ve basın nesnelliği bağlamında iyice gündeme oturmuş olan bir başka önemli olgu ortaya çıkar: medyada, en 'düz', yorumsuz olarak sunulduğu söylenen haberin bile gerçekte bir yapıntı (construction) olması ve hem birileri-

¹² A. Eyüboğlu ve H. Tufan Tanrıöver, *Popüler Kültür Ürünlerinde Kadın İstihdamını Etkileyebilecek Öğeler*, KSSGM Yayınları, 2000, Ankara, s. 106

nin hem de o kişilerin içinde yer aldığı belli yapıların açık ya da örtük kodlarını taşıyarak oluşturulması.

Bir başka deyişle televizyondaki kadın temsilleri sonuçta o alanda çalışan kişilerin, televizyon alanındaki çeşitli mesleki pratiklerin (habercilik, senaristlik, vb.), dahası televizyon ve popüler kültür üretim alanının¹³ yapısal özelliklerinin izlerini taşır. Nitekim, gerek haber gerek kurmaca alanında televizyon çalışanları, özellikle de kadınlar, yaptıkları iş konusunda yeterince özen ve yaratıcılığı gösterememelerini bu medyanın teknolojik ve içeriksel özelliklerine sığınarak açıklarlar.¹⁴ Hızlı ve uçucu olma özelliğine sahip olan televizyon metinleri, yukarıda değindiğim sıkı ticari rekabetle de pekişerek, olabildiğince kolay formüllere dayandırılarak oluşturulur, kısa vadede (yani Türkiye'deki uygulama doğrultusunda, günlük izleme ölçüm rakamlarını garantilemek adına) ne sonuç vereceği bilinmeyen yeniliklere yer verilmez.

Nitekim, feminist medya araştırmaları alanında da, salt medyada kadınların nasıl temsil edildikleriyle yetinilmemiş, bu temsilleri üreten kişi ve süreçler de araştırmacılar için önemli bir alan oluşturmuştur.¹⁵ Bir başka deyişle, bu alanda genel olarak kadınların, daha doğrusu (bu 'biyolojik kadınlık' bir anlam taşımadığına göre) mesleğini kadın bakış açısıyla icra eden kadınların varlığı, çalışma koşulları ve ifade biçimleri de dikkate alınır olmuştur.

Türkiye'deki duruma baktığımızda, televizyon yapım sektöründe kadınların varlığı sorunludur.¹⁶ Kadın bakış açısı ise, belki birkaç bireysel, izole örnek dışında, hiç yoktur. Şüphesiz bu konuda yapmış olduğum çalışmaların işaret ettikleri üzere, genel olarak medyada, özellikle de televizyon sektöründe çalışan kadın sayısı giderek artmaktadır. Ancak bu artış, eşit koşullarda kadınlara daha fazla yer verilmesine ilişkin bir istencin sonucu değil-

¹³ Burada kullandığımız 'alan' kavramı için bkz. P. Bourdieu, *Toplumbilim Sorunları*, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1997

¹⁴ H. Tufan Tanrıöver, "Medya Sektöründe Kadın işgücü", *Toplum ve Bilim*, Sayı 86, Güz 2000

¹⁵ L. van Zoonen, *Feminist Media Studies*, Sage, Londra, Thousand Oaks, New Delhi, 1994

¹⁶ A. Eyüboğlu ve H. Tufan Tanrıöver, a.g.e., s. 213-234; H. Tufan Tanrıöver, "Medya....

dir. Tersine, aslında kadın sayısının artışı, nitelikli ve eğitimli işgücünün artışıyla bağlantılıdır. İletişim, gazetecilik, sinema gibi yüksek öğretim alanlarında kadınların çoğalması sonucu oluşan işgücü, bu sektörlerin ortak özellikleri doğrultusunda kimi zaman da enformel olmak üzere, ucuz, genel üretim koşullarına gösterdiği uyum sayesinde de verimlidir. Bu konudaki bir diğer sorun da, çalışanlar arasında kadın sayısının artmasına karşın, dikey ayrımcılık sonucu, yüksek statülü, yönetici kadrolarda bu artışın aynı oranda olmamasıdır. Ayrıca, bir yandan çalışma koşulları ve sektör özellikleri (hızlı üretim, riske girmeme, vb.), öte yandan genel olarak feminist siyasal bilincin azlığı sonucu, her halükarda televizyon programlarının üretiminde kadın bakış açısını yansıtacak istenç yoktur... demeyelim ama çok azdır.

Geniş kitlelere yönelik ve genel yayın yapan televizyon kanallarında yayınlanan programlar, sadece içerikleriyle değil, söylemleriyle de geleneksel cinsiyete dayalı işbölümünü ve hegemonik patriarkal görüşleri yansıtır. Bu programları, hitap ettikleri izlerkitleler ve bunlarla bağıntılı olarak büründükleri biçim ve taşıdıkları içerik açısından iki genel grupta incelemek mümkündür. Gündüz kuşağı programları, aslında genel yapıları açısından, Bonvoisin ve Maignien’nin önerdikleri kategoriler doğrultusunda kadın dergilerine benzetilebilir.¹⁷ Programların bir bölümü kadınlar açısından enformasyon işlevi görür: sağlık sorunları, hukuksal konular, genel toplumsal sorunlara ilişkin bilgi verir. Bir diğer program türü ise, kadınlara tam da geleneksel rolleri, yani ev kadınlığı açısından ‘rehber-kılavuz’ niteliğindedir. Sayıları giderek çoğalmış olan yemek programları ve buna benzer sofrada, pratik bilgiler içeren programlar gibi. Bir de, genel olarak eğlendirici formatlar vardır: müzik, yarışma, talk-show ve özellikle de dizi formatlı kurmaca türleri. Ancak gerek genel program akışı açısından, gerekse tek tek programlar ele alındığında karma ve/veya parçalı yapıların varlığı da dikkat çekicidir. Farklı program türleri birbirlerini izler ya da aynı program içinde farklı işlevsellikler bir arada yer alır. Konuklarla sohbet edilen, yani

¹⁷ S. M. Bonvoisin, M. Maignien, *La Presse féminine*, Puf, Coll. Que sais-je?, Paris, 1996

talk-show niteliği taşıyan, ama aynı zamanda da yemek tarifi verilen, aralarda da müzik sunulan program türleri bu sonuncusuna en iyi örnektir. Bu gündüz kuşağı programları, tanımları gereği, kadını ev içinde ve özel alanda konumlandıran ve bu bağlamdaki gereksinimlerini karşılamayı amaçlayan bir söylem üretirler. Görece sanatsal formlara büründüklerinde de, müzik ya da dizi filmlerde olduğu gibi, genellikle popüler kültür özellikleri taşırlar.

Akşam kuşağı programlarının en önemli özellikleriyse, bu kez belli bir 'meslek' grubuna daha doğrusu bir toplumsal kesime, yani ev kadınlarına değil, farklı kesimlere bir arada hitap etmeleridir. Dolayısıyla da daha fazla çeşitlilik sunarlar. Ancak 2000'li yılların Türkiye'sinde bu çeşitlilik bir format çeşitliliğinden çok, genelde aynı format ya da tür içinde sağlanan çeşitliliktir. Bu dönemde geniş kitlelere yönelik yayın yapan televizyon kanallarının akşam programlarının ezici çoğunluğu kurmacaya ve kurmaca dahilinde de yerli dizilere ayrılmıştır.¹⁸ 90'lı yılların ortasından itibaren izleyicilerin çoğunluğunun beğenisini kazanan yerli dizilerin sayısı giderek çoğalmış ve 2000'den sonra gerçek bir 'patlama' yaşanmıştır. 1997'de haftada 6 kanalda akşam kuşağında yaklaşık 20 dizi varken, bu sayı 2000'de 30'a çıkmış, 2002-2003 yılında zaman zaman, tekrarlarla birlikte, gece kuşağı da dahil edildiğinde 60'a ulaşan dizi yayını saptanmıştır. Bu dizilerdeki kadın temsilleri ve genel söylemin oluşumunda, genel format özelliklerinin yanı sıra¹⁹ bir yandan söz konusu programların daha geniş ve heterojen izleyici kitlelerine hitap etmesi, öte yandan Türkiye'de akşam kuşağı programlarının genelde ailece izlenmesi ölçüt oluşturur. Dolayısıyla, aynı zamanda farklı kesimlerin ilgisini çekebilmek ve türün gereklerini karşılamak üzere,

¹⁸ 2000 yılı kış sezonunda beş büyük ticari televizyon kanalında, akşam kuşağında program türlerinin dağılımı şöyledir: Kurmaca %60; Haber %7; Spor %7; eğlence %26 (H. Uğur Tanrıöver, *La Reproduction de la division sexuelle du travail: images de femmes dans les émissions de télévision turque et leur lecture dans le pays et dans l'immigration*, Montpellier Paul Valéry Üniversitesi, Sosyoloji bölümü, 2003, yayımlanmamış doktora tezi.)

¹⁹ Bu konuda daha fazla ayrıntı için, bkz. E. Mutlu, *Televizyonu Anlamak*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991 ve M. E. Brown, Mary Ellen, *Soap Opera and Women's Talk. The Pleasure of Resistance*, Sage, Londra, 1994.

bu diziler eklektik bir yapıya sahiptirler. İç içe geçen/kesişen olay örgüsü, çoğul karakterler ve bu karakterler arasındaki karşıtlıklar, hatta çatışmalar, dramatik yapı ve izleyicinin sadakatini kazanmak açısından önemlidir. Böylece, dizilerde oldukça farklı kadın ve erkek karakterleri/tipleri ve her ne kadar uç ya da marjinaleri kapsamasa da farklı ilişki ve toplumsallık modelleri bir arada yer alır. Ancak, içerikler farklılık gösterse de, ana söylem mutlaka aile/cemaat odaklıdır²⁰ ve özellikle de kadınlar, her zaman özel alandaki beceri ve başarılarıyla resmedilirler.

Burada karma türler, televizyon formatları ve kurmaca metinlere değindik ama, her ne kadar, genelde kadınlar tarafından daha az izleniyor olsalar da haberler, ya da haber içerikli programların da genel söylemi, yine patriarkal değer sistemini sürdürücü ve yeniden üretici niteliktedir. Öncelikle, yukarıda değindiğim sözde-gerçekçilik adına kadınlar bu tür programlarda çok az ve çok stereotipleşmiş bir biçimde temsil edilirler. Tıpkı Barré'nin Fransa örneğinde göstermiş olduğu gibi²¹ ve tabii oransal olarak oradakinden çok daha yoğun bir biçimde kadınlar 'ciddi' haberlerin öznesi değil nesnesidir. Buna karşılık adli olaylar ya da magazin içerikli, dedikodu temelli ve amaçlı haberlerde kadınları bol bol gerek kurban niteliğinde, gerekse "özne" olarak kullanır televizyon. Tartışma programları ve siyasal içerikli forumlara gelince, burada genelde var olan bir 'akredite davetli'ler 'diğer/halktan davetliler' ayrımı²² kadınlara uygulandığında pekişir: ekonomi, siyaset, ciddi kültür politikaları ya da uluslararası ilişkiler gibi kamu alanına ilişkin konularda bu forum ve platformlarda kadınlar sayıca azdır: uzman nitelikli kişiler arasında bile son derece az sayıda kadın yer alır. Bu durum da, örneğin yüksek öğretimde ve bilimsel alanlarda kadın çalışanların çokluğuyla övünen Türkiye açısından ciddi bir çelişki oluşturur. Gerçi daha önce bu tür bazı televizyon programlarına ilişkin olarak yapmış

²⁰ H. Uğur Tanrıöver, "Türk televizyon dizilerinde aile, mahalle ve cemaat yaşamı", *İstanbul dergisi*, Ocak 2002

²¹ V. Barré e, *Dites-le avec des femmes. Le sexisme ordinaire dans les médias*, CFD éditeur, Paris, 1999.

²² Bu kavram ve programa ilişkin bir çözümleme için bkz. A. İnal; "Bir İzleyici Gözüyle Siyaset Meydanı", *Birikim*, Ocak 1995, No. 68-69 içinde, s. 65-75

olduğumuz bir çalışmada²³ söz konusu programların organizasyon ve yayın mantığının işin en başında kadınları dışlayıcı olduğu da vurgulanmıştır: geç saatlerde başlayan, kimi zaman neredeyse sabahlara kadar süren bu programlara, genelde akşamları evden çıkmaya alışık olmayan 'halktan' kadınların katılımı zaten çok zor, hatta olanaksızdır. Ayrıca yine aynı nitelikteki kadınlar, karma (yani kadın-erkek bir arada bulunan) topluluklar önünde konuşmaya, hele de böyle 'ciddi konuları' konuşmaya alışık değildirler. Kendilerini eğitim-görgü açısından yetersiz görmeleri bu çekinceyi pekiştirir. Gerçi kendilerinden daha da eğitimsiz erkeklerin bu forumlara rahatça katıldıklarını bilirler ama olasılıkla içselleştirilmiş 'erkekler olmak, kadınlarsa iyi olmak zorundadır' mantığı kadınların katılımını engeller.

Sonuç olarak, televizyon programları söylemsel olarak geleneksel cinsiyetçi kalıpları ve stereotipleri yansıtır niteliktedirler. Ve bunların tasarımı televizyon sahipleri ve yapımcılarının bilinçli kodlaması sonucu oluşsun ya da oluşmasın, son kertede televizyon ekranında yansıyanlar kadar, hatta onlardan da önemli olan, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, bu söylemlerin alımlanmasıdır. Nitekim, kadın bakış açısıyla yapılan medya araştırmalarında giderek bu boyutun daha fazla dikkate alınır olması da bunun bir göstergesidir.²⁴

2. Televizyon İzleme Pratikleri ve Toplumsallaşma

Bireylerin televizyon metinlerini alımlama süreçlerine ilişkin araştırmalar, kimi kaynaklarda 'izleyici etnografileri' adı altında irdelenirler.²⁵ Bu terimden de anlayacağımız üzere, alımlama, salt sosyal psikolojik yaklaşımların incelediği algılama değildir. Yalnızca klasik toplumbilimsel değişkenlere bağlanamayacağı gibi, bireysel psikolojik çözümlemelerle de açıklanamaz. Alımlama, hem kişisel, hem de kolektif deneyimlerin ve gündelik yaşam pratiklerinin süzgecinden geçerek, ya da daha doğrusu onlara eklenilerek oluşan bir süreçtir. Bu doğrultuda da bir yandan

²³ A. Eyüboğlu ve H. Tufan Tanrıöver, a.g.e.

²⁴ M. E. Brown, a.g.e. ve L. van Zoonen, a.g.e.

²⁵ A. Mattelart ve M. Mattelart, a.g.e.

televizyon izleme ortamı ve biçimlerini, öte yandan televizyon pratikleriyle bağlantılı olarak oluşan toplumsallıkları ele almak, bugünün Türkiye'sinde kadınların televizyon kültürüyle ilişkilerini anlayabilme açısından zorunludur.²⁶

Televizyon izlemek, daha önce de belirttiğimiz gibi, ev ile doğrudan bağlantılı bir etkinliktir. Dahası, simgesel olarak televizyon cihazının kendisi evin vazgeçilmez ve hâlâ merkezi/temel bir 'eşyası' olduğundan, bu etkinlik gerçekten de ev içi yaşamını ve ilişkilerini belirleyici ve düzenleyici bir öneme sahiptir. Ortalama Türk evlerinde televizyonun oturma odasının baş köşesinde konumlanması ve genellikle her oturma birimine eşit uzaklıkta yer alması, o evde yaşayan bireylerin her birinin ve tümünün, ortak dinlenme ve iletişim kurma mekânı olan oturma odasında televizyona 'göre' varolduklarının bir göstergesidir. Televizyon cihazını çevreleyen süslemeler ve yan eşyalar (örtüler, yapma çiçekler, televizyon sehпасının raflarına yerleştirilmiş aile fotoğrafları, vb.) ona verilen önemi pekiştirir. Üstelik, tıpkı genelde ev içlerinin düzenlenme biçimi ve buna ilişkin geleneklerde olduğu gibi (örneğin içeri girerken ayakkabıları çıkarma, konuklara yapılan ikram biçimleri, vb.) televizyonun konumu ve yeri de kolektif Türk kimliğinin belirleyici bir öğesini oluşturur: uzun yıllardan beri Fransa'da Paris ve çevresinde yaşayan orta sınıf Türklerin televizyon izleme pratiklerine ilişkin yaptığımız gözlemlerden ortaya çıkan bu olgudur.²⁷ Ev içi ile bağıntılı olarak tasarlanan televizyon, bu konumundan dolayı dış dünyanın, çalışma yaşamının, dışarıdaki zorlukların, tehlikeler ve yorgunlukların karşıt kutbudur adeta. Bu durum, salt Türklere özgü değildir: gerek İngiltere'de işçi sınıfından ailelerde, gerekse orta sınıf Fransızların evlerinde yapılan gözlemler de²⁸ televizyonun rahatlığı, gevşemeyi,

²⁶ Alımlama konusundaki çalışmalarımızda referans aldığımız iki önemli kaynak için bkz. S. Hall, "Codage, décodage", P. Béaud ve diğerleri, *Sociologie de la communication*, Editions CNET, Paris, 1997 içinde ve T. Liebes ve E. Katz, "Six interprétations de la série de Dallas", *Hermès*, No. 11-12, CNRS Editions, Paris, 1993, s. 123-144

²⁷ H. Uğur Tanrıöver, *La Reproduction...*

²⁸ D. Morley, *Family Television. Cultural Power and Domestic Leisure*, Routledge, Londra, 1986; V. le Goaziou, "Le corps des téléspectateurs", *Réseaux*, No. 92-93, 1999, CNET/Hermès Science Publications, Paris, s. 294-314.

dinlenmeyi ve bir tür huzuru simgelediğini işaret ederler. Nitekim Türkiye’de, özellikle de 80’li yıllarda çokça kullanılan PTT (pijama, terlik, televizyon) terimi de bu olguyu özetler.

Ancak, özellikle de kadınlar söz konusu olduğunda, Türkiye’de hâlâ ev kadınlığının en yaygın meslek-statü-konum olduğu göz ardı edilmemelidir. Yukarıda değindiğim olgu, yani bu kültürün egemen olduğu ülkelerde artık giderek televizyonun çevresinde şekillenen ‘evim evim, tatlı evim’ duygusu, ev kadınları açısından dikkatle incelenmek durumundadır; çünkü ev bu kadınlar için sonuçta aynı zamanda da işyeridir. İşte bu nedenle televizyon izleme ortamı ve biçimlerini ele alırken gündüz ve gece kuşaklarını ayrı ayrı irdelemek gerekir. İki farklı zaman dilimi, ev kadınları açısından televizyonla kurulan iki farklı ilişki ve bununla bağlantılı pratik biçimine tekabül eder.

Gerçi ev kadınlığı, tanımı gereği mesai saati olmayan daha doğrusu günün her saati ve ömrün her gününe yayılan bir ‘meslek’tir. Yine de gündüz saatleri, çeşitli açılardan, özellikle de hane halkının dışarıda çalışan bireylerinin dönüşüne belli işleri yetiştirme açısından, daha yoğun bir çalışmanın yapıldığı zamana denk düşer. Öte yandan, bu zaman dilimi ev kadınlarının günümüz çekirdek ailelerinde ‘yalnız’ geçirdikleri bir süredir. İşte televizyon bu iki duruma da eklenerek, özel bir işlev edinir.

Öncelikle, tekdüze ve sıkıcı ev işlerini yaparken kadınlara ‘eşlik eder’ ve yalnızlık duygularını hafifletir. Şüphesiz, televizyonla bu tür bir ilişkisi olmayanlar için bu durum çelişkili görülebilir: televizyon, normalde bakılan, seyredilen bir şeydir; en azından aynı odada olmamızı, dikkatimizi yoğunlaştırmamızı gerektirir; bu durumda da, o odanın dışında çalışan birisinin televizyonu nasıl ve neden bir ‘eşlikçi’ olarak göreceği pek kolay anlaşılmaz. Ancak, sadece Türkiye’de bizzat yaptığımız çalışmalar değil, başka ülkelerde de yapılan araştırmalar²⁹, tersine, televizyonun ilk zamanlarında olduğu gibi ciddi bir ‘seyretme’ konumu gerektirmediğini, dağınık dikkatle izlendiğini ortaya koymuştur. Nitekim, örneğin genç ‘ev kızları’ arasında, gündüz kuşağında müzik kanallarının rağbet görmesi televizyonun ev işlerine eşlik etme

²⁹ ibid.

işlevini işaret eder. Bu durumda neden radyo ya da kaset-CD yerine televizyonun tercih edildiğine gelince, bunu örneğin 15 yaşındaki, İstanbul'un yoksul semtlerinden birinde yaşayan genç kız şöyle dile getirmiştir: "Olur mu? O zaman ne yenilikleri takip edebilirim, ne de Özcan Deniz'in (en sevdiği şarkıcı) yüzünü görebilirim. Halbuki Kral TV izlerken, klibin başladığını duyunca mutfaktaysam bile koşar, üç dakikacık olsun onu seyrederim. Hem de biraz soluklanmış olurum." Görüldüğü üzere, televizyon hem yalnızlığı giderir, hem sevilen bir yüzü eve taşır, hem de ev kadınlarına arada bir soluklanma olanağı verir. Bu soluklanma olanağını sunan asıl programlar, öğleden sonra programları, özellikle de gündüz dizileridir. Bunlar, şüphesiz, tek-teklilerden daha uzun sürdükleri ve görece daha sürekli dikkat gerektirdiklerinden, ev işinin temposunu kırmakta ve ev kadınları açısından çok daha net bir biçimde 'kendilerine zaman ayırma' anlamı taşımaktadırlar. Bu duyguyu yaratmalarının bir diğer nedeni de, kliplerin tersine, bu tür programların, özellikle de gündüz kuşağı 'kadın' programları ve yabancı 'pembe' dizilerin, günün başka bir zaman diliminde, özellikle de ailenin diğer bireylerinin evde olduğu zamanlarda yayınlanmıyor olmalarıdır. Bu açıdan, gündüz kuşağı televizyon programları ev kadınları için hem 'kendilerine ait' bir etkinlik olarak onlara kimliklerini belirleyici bir ayrıcalık, bir farklılık sunmakta, hem de aslında ev işlerine harcamaları gereken zamanın bir bölümünü meşgul etmeleri nedeniyle, geleneksel çalışma temposunu kırıcı rol oynamaktadırlar. Radway'ın Amerikalı ev kadınlarının aşk romanı okuma alışkanlıklarına ilişkin çalışmasında saptadığı gibi, "Aşk romanı okumak, kadınlara, bir an için de olsa, kendilerini fedakârlığa zorlayan sosyal rollerini reddetme olanağı verdiği ölçüde, bir karşı çıkma, başkaldırma edimidir."³⁰

Gündüz kuşağı programlarının bu işlevi bir başka bağlamda, çocuk bakımı konusunda da mevcuttur. Türkiye'de, sadece okul öncesi çağda olanların değil, her düzeyde okula giden çocukların da gündelik yaşamı, günün en azından bir bölümünü evde

³⁰ J. Radway, *Reading the Romance. Women, Patriarchy, and Popular Literature*, The University of North Carolina, Chapel Hill ve Londra, 1991

geçirecekleri biçimde örgütlenmiştir. Bu da, o zaman diliminde evde kendileriyle ilgilenecek birisinin varolması varsayımına dayanır. Başka bir yazımda³¹ kadınların yasal çalışma hakkının fiilen engellenmesi olarak adlandırdığım bu düzende, şüphesiz, evde çocuklarla ilgilenen kişi geniş çapta 'anne' olmaktadır. Bir yandan ev işleri, diğer yandan çocukların bakımıyla ilgilenmesi gereken ev kadınları, yer yer aynı anda birçok işi bir arada yapmalarını gerektiren bu durumdan televizyon aracılığıyla kurtulurlar: çocukları ekran karşısına oturtarak. Nitekim kimi araştırmacıların, televizyonu 'çocuk bakıcısı' olarak adlandırmaları da bu nedenledir.³²

Gündüz kuşağı programları, tüm bu kullanım biçimleri ve işlevleriyle birlikte ev kadınlarına, aslında kesintisiz/sürekli olan etkinliklerini dengeleme, zaman içine yayma olanağını verir, onları zamanın akışından, yemek vaktinin, ya da çocukların okuldan dönüş vaktinin geldiğinden haberdar ederler. Saatin yerini tutar bu programlar: çizgi filmlerin bitişi, öğlenin geldiğini, pembe dizinin başlayışı, yakında kocanın işten geleceğini ve pilavın demlenmesi gerektiğini söyler.

Şüphesiz genel zaman planlama ve ev işi organizasyonu anlamında yüklendikleri bu işlevlerin yanı sıra içerikleriyle de gündüz kuşağı programları ev kadınlarına yararlanabilecekleri öğeler sunarlar. Yukarıda da değindiğimiz üzere, bir yandan enformasyon işlevi, öte yandan gündelik etkinlikleri açısından rehber-kılavuz işlevi görür, ama bunlar kadar, belki de daha önemlisi onlara 'kaçma, uzaklaşma' olanağı verir. Özellikle dizi filmler, ya da karma programların aralarına serpiştirilen belgesel nitelikli parçalar farklı dünyaları, mekânları, yaşam tarzlarını görme olanağına sahip olmayan orta sınıf kadınları açısından kendi koşullarından bir kaçış, bir uzaklaşma anlamı da taşır. Bu açıdan da aşk romanlarıyla diziler arasında bir paralellik kurmak mümkündür.³³

³¹ H. Tufan Tanrıöver, 2000, Türkiye'de Kentli Kadınların Engellenen Çalışma Hakkı, O.Çitçi (Ed.), *Türkiye'de İnsan Hakları*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2000

³² Bu davranışın sonucu çocukların uzun süre televizyon izleme durumunda kalmasının olası pedagojik-psikolojik sonuçları, konumuzun dışında kaldığından, bu konuda özellikle hiçbir yorum yapmıyorum.

³³ J. Radway, a.g.e.

Akşam kuşağı programları, televizyon pratikleri açısından her tür izleyici için apayrı bir yere sahiptir: zira bunlar, salt ev kadınlarına değil, tüm hane halkına yöneliktir ve Türkiye koşullarında, çok küçük bir azınlık dışında, ailenin tüm bireyleri tarafından paylaşılan ve ortak olarak gerçekleşen bir etkinlik türünü işaret eder. Gerçekten de, akşamları televizyon 'ailece' izlenir. Ve tüm aile bireyleri açısından neredeyse tek ortak kültürel etkinliği, tek bilgilenme ve eğlenme biçimini oluşturur. Dışarıda çalışanlar ya da etkinlikte bulunanlar için, televizyon eve dönüşü ve yukarıda belirttiğimiz 'evim, evim, tatlı evim'i çağrıştırır. Program akışları, akşam saatlerinde ailenin etkinliklerine eklenir: genellikle, haberler akşam yemeğine denk gelir. Haber kuşağı sonrasındaki programlar -ki bunlar her zaman 'eğlendirici' formatlar, geniş ölçüde de yerli dizilerdir- yemekten sonra, koltuklara, kanepelere, divanlara ya da minderlere 'yayılp' gevşemek demektir ortalama Türk ailelerinde. Aynı zamanda da çay, kahve içme, meyve, tatlı ya da kuru yemiş yeme, yani keyif verici şeyler tüketme anıdır bu an. Gerçi, gerek Hobson'ın saptaması³⁴, gerekse bizim daha önceki bir çalışmamızdaki bulgular doğrultusunda televizyon izleme etkinliğine eşlik eden ve yukarıda saydığımız 'hizmet' gerektiren işlerin (çay, kahve, vb. servisi) çoğunluğu kadınlar tarafından yapılır³⁵ ama, aile bireylerinin bu tür işleri paylaşma olanağı yine de daha fazladır.

Akşamları, televizyonun ailece izlenmesinin en önemli sonuçlarından biri de topluca izlenen, yani paylaşılan programların tercih edilmesidir. Burada da, genellikle kumandanın evin erkeğinde ya da erkek çocuğunda olduğunu anımsatmak gerekir, ancak, çok özel bazı durumlar dışında (özellikle de spor programları), bu daha çok reklam aralarında kanal değiştirme yönünde kullanılır. Bunun dışında, hatta birden fazla televizyon cihazının bulunduğu evlerde bile, genellikle tüm ailenin birlikte izlediği ortak programlar tercih edilir. Ve ilgiyle izlenen bu programlar, aynı zamanda aile bireyleri arasında iletişimi sağlar: izlenen-

³⁴ Zikreden E. Mutlu, a.g.e.

³⁵ A. Eyüboğlu ve H. Tufan Tanrıöver, a.g.e., s. 89

ler üzerine yorumlar, eleştiriler yapılır, programdaki bir kişi ya da bir durumdan hareketle gerçek yaşam üzerine tartışılır.

Hatta zaman zaman, televizyon programındaki bir öge, gerçek sorunlara olumlu ya da olumsuz örnek olarak sunulur. Yerli diziler, bu açıdan çok zengindirler: çoğul karakterleri ve olay örgüleri, her zaman kullandıkları temel nitelikli çatışma durumları (kuşak çatışmaları, modern/geleneksel karşıtlığı, vb.) bazen en ciddi konuları tartışma olanağı sunar. Hem gerçekçi yapılarından dolayı özdeşleşmeleri kolaylaştırır, hem de sorun ve soruları kurmacanın soyut düzleminden hareketle başlatarak, daha kolay tartışılmalarını sağlar. Geleneksel ortamda bir genç kız doğrudan kendisiyle ilgili olarak 'benim bir erkek arkadaşım olabilir mi' diyemez belki babasına, ama ailece izlenen dizide benzer konumdaki kadın kahramanın babasıyla yaşadığı sorunlardan hareketle tartışabilir.³⁶

Kurmaca dışındaki programlar da aynı işlevi görür. Haber programları ya da tartışma programları, genelde kadınların üzerine pek fazla düşünmedikleri ya da fikir beyan etme olanağı bulmadıkları konuları aile bireyleriyle tartışmalarına kapı açar. Yine, popüler program türlerinden biri olan yarışmalar ise, Jost'un da belirtmiş olduğu gibi³⁷ eskiden kırsal alanlarda bulmacaların gördüğü işleve bürünür: kişilere, toplumsal düzlemde bilinmesi gereken konularda bilgilerini sınyarak toplumsallaşmalarını sağlamak.

Ancak, gerek akşam, gerekse ev kadınları açısından gündüz televizyon programlarının, kişilerarası iletişim sağladığı alan, salt çekirdek aileyle kısıtlı değildir. Tersine, belli programların sadık izleyicisi olanlar, kadın ya da erkek, genç ya da yaşlı, bu programlar dolayısıyla, yeni sosyallikler oluştururlar. Zaten mevcut olan toplumsal ilişkiler bu bağlamda pekişir: komşularla, iş arkadaşlarıyla, bir gün öncesinin ortak izlenen dizisi ya da haber programı tartışılır. 1997 yılında, yerli diziler üzerine ilk çalışma-

³⁶ H. Uğur Tanrıöver, "Composition des identités et socialités à travers les pratiques télévisuelles: immigrés turcs et feuilletons télévisés", *Identité et diversité culturelle dans l'espace européen*, L'Harmattan, Paris (yayın aşamasında)

³⁷ F. Jost François, *Introduction à l'analyse de la télévision*, Ellipses Editions Marketing, collection "Infocom", Paris, 1999

mı yaptığımda, dönemin en gözde dizisinin ertesi günü, araştırmayı birlikte yürüttüğümüz şirkete her gidişimde, neredeyse tüm çalışanların dizi üzerine konuşmalarına tanık olmam, bu durumun en doğrudan göstergesidir. Yine aynı doğrultuda, kimi zaman, başka zamanlar sık görüşme olanağına sahip olmayan arkadaş ya da akraba gruplarının, salt dizi izlemek üzere "se-ans"lar düzenlediklerine, gerek 1997'deki çalışmamda (*Şehnaz Tango*'yu izlemek üzere, her pazartesi 'spagetti parti'si yapan akademisyen ve küçük işletmeci kadınlardan oluşan grup), gerekse 2000'deki Paris'te yaşayan göçmen Türkler nezdindeki çalışmamda (birlikte *Yılan Hikayesi* izleyen, uzaktan akraba ikinci kuşak gençler) tanık olmam da, televizyon programlarının yeni toplumsal gruplar oluşturmadaki payını kanıtlamıştır.

Konumuzun dışına taşacağından ayrıntılara girmesem de, eklenmesi gereken bir başka nokta da, televizyon programlarının sonuçta toplumsal olarak paylaşılmasının katkısıyla, gerçekte izleyicilerde farklı okuma biçimlerini, özellikle de eleştirel okuma biçimlerini ve metinleri birer 'yapı' olarak görme eğilimini geliştirmesidir.³⁸

3. Televizyon Kültürü

Ancak televizyon pratiklerinin bu özelliklerinden hareketle, izleyicilerin, ciddi ve gerçek bir 'direniş' oluşturduklarını ya da gerçek yaşamlarında devrimsel nitelikli dönüşümler yaşadıklarını da söylemek mümkün değildir. Çünkü gerek, yukarıda ele aldığımız program içerikleri ve genel olarak televizyon söylemi, gerekse toplumsallaşma ve iletişim kurma yönüyle irdelediğimiz televizyon izleme ortamı, bütünsel olarak incelendiğinde, belki de 'en üst' olarak adlandırmamız gereken söylem, geleneksel cinsiyetçi yapıları ve patriarkal düzeni sürdürücü ve sürekli yeniden üretici niteliktedir.

Bunun birincil nedeni, her ne kadar kişilerarası iletişim sağlıyor ve toplumsallaşmaya katkıda bulunuyor olsa da televizyon pratiklerinin hane ve aile odaklı olmasından kaynaklanır. Aile,

³⁸ Bu konuda ayrıntılı bir çözümleme ve okuyucu tipolojisi için bkz. H. Uğur Tanrıöver, *La Reproduction*.....

Türkiye’de yapısal olarak, patriarkal ilişkilerin ve cinsiyete dayalı geleneksel işbölümünün en yoğun biçimde yaşandığı, temsil edildiği ve yeniden üretildiği alandır. Nitekim bu işbölümünün bir sonucu olarak ev ya da ‘hane’ de -ki bunu genel olarak özel alan biçiminde de kavramlaştırmak mümkündür- kadınlara ayrılmış, üstelik kamu alanını çoğu zaman dışlayıcı biçimde ayrılmış bir alandır. Dolayısıyla bu alanda yaşanan deneyimlerin eğlendirici ve toplumsallaştırıcı olması, aslında kadınların eğlence ve toplumsallıklarını, bir kez daha, üstelik açık-seçik değil de örtük olması nedeniyle çok daha tehlikeli bir biçimde özel alanla sınırlandırır. Nitekim, televizyonda izlenen programların, özellikle de kadınların en çok izledikleri ve beğendikleri programların söylemlerinin de yine ev-aile-özel alan ağırlıklı olması ya da tersi durumda, yani kamu alanı odak alındığında, burada kadınların çok az temsil ediliyor olması, gerçek yaşamdaki patriarkal düzenin hem pekişmesi, hem de (‘kamuya hitap ettiği’ ölçüde bir kamu alanı olarak tanımlanabilecek) televizyonda sürekli konu edilmekle meşruluk kazanması sonucunu doğurur.

Öte yandan, kolayca tüketilir olması ve görece farklı seçenekler sunması nedeniyle, televizyon alternatifi olmayan bir enformasyon ve eğlence kaynağı olarak görülür. Bu sıfatla, zaten az olan diğer bilgilenme, eğlenme ve boş zaman geçirme olanaklarını (örneğin gazete okuma, kültürel etkinliklere katılma, vb.) iyice köreltir.

Genel akışı içinde farklı program türlerini sunarak dünyayı eve taşıma iddiasını canlı tutan televizyon, öte yandan evi, yani özellikle kadınları gerçek dünyadan soyutlar. Ev kadınlarının yoğun biçimde yaşadıkları ‘kapatılmışlık’ duygusunu³⁹, o kapatılan alana renk ve ses getirerek gizler. Dahası, bir yandan aynı tür üretimi sürdürürken, öte yandan da bu ürünler üzerine negatif hatta aşağılayıcı stereotipler üretmeye katkıda bulunarak, o ürünleri seven ve tüketenleri açmaza ve özgüven kaybına sürükler: yani, bir yandan, örneğin magazin programlarını yoğun bi-

³⁹ A. Eyüboğlu, Ş. Özar ve H. Tufan Tanrıöver, *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Boyutları*, KSSGM Yayınları, Ankara, 2000

çimde üretirken, öte yandan bu programların kötü, niteliksiz ve bunları sevenlerin düzeysiz olduğu fikrini bir arada yayar. Yine aynı biçimde, tümüyle dev bir tüketim kültürünün çarkını döndüren televizyon söylemi, aynı zamanda da o tüketime zaten ulaşamayacak olan kitlelerin mevcut ‘ulaşamama’ durumunun süregitmesine hem doğrudan (birer ticari-sınai kuruluş olarak) hem de dolaylı olarak (hegemonik ekonomik düzeni sürdürme ve olumlu yansıtma yoluyla) katkıda bulunur.

Şüphesiz televizyon kültürünün bir diğer önemli özelliği de, sanallık ve kurmaca gibi kavramları gündelik yaşama doğrudan ve sıkı biçimde eklemlemesidir. Ancak bu alanların tartışılması daha felsefi kavramlarla farklı bir sorunsallaştırma gerektirdiğinden, burada daha fazla ele alınması zor olacaktır.

Özetle, Türkiye’de 2000’li yıllarda televizyon kültürü bütünsel olarak bakıldığında, dışlayıcı ve biçimlendiricidir. Genelde hegemonik modelleri, bizim konumuz açısından da cinsiyetçi kalıpları biçimlendirir; gerçekçilik ve varsayımsal bir çoğunluğa uygunluk adına her türden azınlığı, ya da sıradışını dışlar; dışlamadığı zamanlarda da genel söylemiyle bunları marjinalleştirir. Gerçi ele almış olduğum gibi, eleştirel okuma biçimleri ve yeni toplumsallıklara olanak veriyor olması, özellikle de kadınlar açısından kırılma noktaları oluşturur ama bu olumlu sonuçların gerçek ‘direniş’ biçimlerine dönüşmesi için mutlaka konstrüktivist eylemlilikle birleşmeleri gerekir.

Sonuç: Kırmızı ve Yeşil Düğmelerin Yeniden Keşfi

Televizyon kültürünün dışlayıcılığından korunabilmek ve olumlu pratikleri sanallıktan gerçeğe aktarabilmek için, birkaç konuya yoğunlaşmakta yarar vardır.

Bunlardan biri, televizyonun tek enformasyon ve eğlence aracı olmadığını... (bilinmesi diyecektim ama, bu pek doğru olmazdı çünkü söylemsel düzlemde bu zaten biliniyor) bilincinden hareketle, alternatiflere yönelmek için çaba göstermenin gereğidir.

İkincisi, kadınların televizyon programları açısından geliştirebildikleri eleştirel yaklaşımların doğrudan hayatta bunlara denk düşen yapı, kurum ve olgulara kaydırılabilesidir.

Üçüncüsü, genel-geçer değer yargılarına karşı, bireysel ve kolektif beğenilerin gerekçelendirilerek savunulması olacaktır. Zira o genel-geçer değer yargılarını üreten de, yine patriarkal düzenin kendisidir. Bir başka deyişle, aşağılanan pembe dizileri ya da yemek tarifi programlarını beğeniyorsak, bundan utanmamak, gerekçelerini keşfederek, bilinçli olarak izleyebilmek gerekir.

Ama tüm bu 'önlem'lerin başında, ya da bunların her birinin temelinde yer alan, asıl televizyon pratiklerini olabildiğince seçilmiş, düzenlenmiş, kapsamı ve değeri abartılmayan etkinlikler olarak tanımlayabilmek yatar. Yani kumanda aletinin kırmızı ve yeşil düğmeleri olduğunu anımsamak ve bu ikisine ne zaman dokunacağımızı bilmek.

Bunlar, televizyon kültürüyle fazlaca bütünleşmiş izleyici kadınların yapabilecekleri şeylerdir ama elbette tek başına onların eylemleri yeterli olamaz. Başta söz konusu kültürü üreten endüstrilerde çalışan kadınlar ve bu süreçler üzerine düşünenler olmak üzere, patriarkal düzeni değiştirmek isteyen tüm kadınların dayanışmacı toplumsal siyasal hareketleri gelişmezse, ülkemizde pencerelerdeki kafesler yerine balkon, teras ya da çatılardaki antenler/uydular, kadınları eve kapatmayı sürdürecektir.

KÖY, KASABA VE KENTTE KADIN OLMAK: MUĞLA BÖLGESİ'NDE KADININ DEĞİŞEN KONUMU

Nurgün Oktik

Giriş

Bu çalışma, üç ana amaç etrafında, beş kadının anlatımlarıyla şekillenmiştir. Öncelikle, küçük kentte, kasabada ve köyde kadın olmanın farklılığı ve anlamı saptanmaktadır. İkinci amaç, bu bölgenin sosyal tarihine kadınların katkılarını, onların toplumsal rolleri çerçevesinde açıklayarak, son olarak yaşam süreçleri içerisindeki değişimler karşılaştırmalı olarak verilmeye çalışılacaktır.

Bu nedenle yaş grupları yetmişin üzerinde olmak kaydıyla, Muğla Bölgesi'ndeki kent merkezindeki eşraftan üç, Muğla'daki bir kasabadan ve bir köyden birer kadından oluşan örneklem grubunun dünden bugüne seçilmiş yaşam öyküleriyle kadın olmanın dünden bugüne değişen yüzünü anlatmayı amaçlamaktadır. Ancak seçilen bu beş kadının ortak yanları eşraftan olmaları ve gerek ailelerinin gerekse eşlerinin bulundukları yerde etkin rol oynamalarıdır.

Yaşam Dünyası ve Sözlü Anlatımlar

Bireyler yaşamlarını üç zaman dilimi içerisinde sürdürürler. Geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek. Geçmiş yaşamımız, tarihten ve içinde yaşadığımız dünyadan öğrendiklerimizle oluşmuş anılarla şekillenmiştir. Bu

Muğla Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

dönem, bugünü nasıl düşünmemiz ve gelecekteki umutlarımızı nasıl şekillendirmemiz konusunda bize yol gösterir. İnsanoğlunun anıları uzun bir geçmişin ürünüdür. Düşün, doğum, ölüm gibi olaylar kişisel anıları; bağımsızlık savaşları, bunalım yılları, yasal değişimler, ihtilaller ülkedeki dönüşümleri, dünya savaşları, atom bombasının Hiroşima'ya atılması, Körfez Krizi gibi olaylar- sa dünyadaki değişimleri anlattığından önemlidir.¹

Williamson'a göre, yaşam dünyası tasarımı, daha durağan ve basmakalıp tasarımların içinde barındırmadığı iki düşünceyi beraberinde taşır. Öncelikle, bireyler kendi yaşamlarını diğerleriyle birlikte yaşarlar. Bu nedenle kendilerini ya da diğerlerini anlamaları öznelar arasısıdır (inter-subjective); bireyler kendi dünyalarının yorumlarını paylaşıırken birbirleriyle iletişimde bulunurlar. Ne anladıkları ve nasıl iletişimde bulundukları, dünyanın nasıl kurulduğu ve nasıl işlediğine dair diğerleriyle yapılan sözsüz anlaşmadan kaynaklanmaktadır. İkincil olarak, bireyler, anlam dolu, amaçları ve meşruiyeti olan, kendileri için önemi olan bir yer belirledikleri ve arayış içinde oldukları yaşamda, çabalayarak yaşamadüşüncesini taşırlar. Bu nedenle yaşam dünyası; bireylerin, düşünceleri, fikirleri, duyguları ve inançlarından oluşur. Bireylerin geçmişlerine yükledikleri anlam ve bu gün kendilerini nasıl gördükleri, bütünsel bir tanımlama olan yaşam dünyasıyla aydınlanabilir. Daha da ötesi, yaşam dünyası, bireylerin geleceği nasıl gördüklerini ve gelecekle ilgili umutlarından yola çıkarak bugünü düşünsel olarak nasıl düzenlediklerini de kapsar. Bu nedenle sözlü anlatımlar, sadece anlatan ya da geçmiş i kurgulayan için değil, diğerlerinin yaşamlarına anlam veren gerçeklikleri de içerir.²

Sözlü anlatımlar geçmiş ve gelecek arasında bir köprü işlevi görürken aynı zamanda bugün anlatılanlar bugünün süzgecinden geçerek yaşam bulurlar. Başka bir deyişle bugün, düne sınır koyar. Dün, anımsandığı, kaydedildiği ya da yaşandığı gibi değil;

¹ N. Oktik, "What Rural Woman Say On Their Past and Present", *Crossroad of History: Experience, Memory, Oralaty XI. International Oral History Association (IOHA) Conference*, 15-19 Haziran 2000

² B. Williamson, *Lifeworlds and Learning*, NIACE, Leicester, 1998, s. 23-24

yeniden yapılandırıldığı gibi yaşam bulur. İnsanoğlu geçmişte ne kadar yaşıyorsa gelecekte de o kadar yaşamaktadır. Modern toplumda yaşayan bireylerle, hızlı değişim yaşayan toplumlarda yaşayan bireylerin yaşam anlatıları geçmiş ve gelecekle ilgili beklentileri birbirlerinden farklılık göstermekle birlikte bir bütünün parçalarından oluşmaktadır. Globalleşme süreciyle birlikte, modernleşme ve gelişme, özellikle gelişmiş toplumların dışındaki toplumlarda, iletişim teknolojisinin de gelişimi ile birlikte, zaman zaman rahatsız edici hızla bir değişimi beraberinde getirirken, resmi tarihin yanı sıra sözlü tarihi; globalin yanı sıra yereli de daha önemli kılmıştır. Sözlü anlatılarda özellikle seçkinlerin ve köylülerin yaşam dünyası, gerek yaşam şekilleri gerekse sınıfsal özellikler açısından, değişimin en yavaş olduğu tabakalardır. Bu nedenle bu çalışmada seçilen gruplar bu iki özelliği de içerisinde barındırmaktadır.

Neden Kadın Anlatıları

Dünya tarihi, özellikle modernleşmenin tarihi, eril bir tarih olup kadının bu tarih içerisindeki konumu ikincil olma özelliğini halen taşımaktadır. Kadın hane halkının üretim ve yeniden üretim faaliyetleriyle ailenin sürekliliğini sağlayan bir birey konumunda olup tarihsel anlatımların tümünde, bu görünmez konumunu sürdürmektedir. Gelişmiş ülkelere göre geç de olsa, ülkemizde, 1950'lerle başlayan ve kırsal yapıya teknolojinin girmesiyle hız kazanan kentleşme, çalışma yaşamının değişimi, mesleklerin farklılaşması ile birlikte, değerler, roller ve kurumsal yapıda da değişimin beraberinde getirdiği sorunlar kaçınılmaz olmuştur. Değişim sürecinde bu sorunlarla en çok yüz yüze kalan kategori yine kadınlar olmaktadır. Kadının toplum tarafından kabul edilen birincil rolü, aileyi ve yüksek bir statü atfedilen anne ve eşlik pozisyonlarını sürdürmesidir. Çelebi'nin vurguladığı gibi bu rollere atfedilen statüler erkekler tarafından oynanan rollerden daha aşağı bir statüdedir.³ Geleneksel yapıda arka planda yaşamını sürdüren kadın; evinde, çocuğuyla uğraşan,

³ N. Çelebi, *Kadınlarımızın Cinsiyet Rolü Tutumları*, Sebat Ofset, Konya, 1990, s. 10

tarlada erkeğinin gerisinde çalışarak ev ekonomisine katkıda bulunan bir birey ve toplumsal bir kategoridir. Özellikle ataerkil aile yapısının varolduğu ve meta üretimiyle varlığını sürdürebilme mücadelesi veren tarımsal yapılarda, Kandiyoti'nin vurguladığı gibi, genç kadınların en ağır işleri ücretsiz yapmaları söz konusudur.⁴ Ancak, 1960'larda erkeklerin büyük kentlere göçüyle başlayan süreçte Kandiyoti'nin de belirttiği gibi, tahıl üretiminin tarım toplumlarının başlangıcından bu yana varolan erkek egemenliğini belirleyen ana etkenlerden birisi olduğu bilinen bir gerçektir. Bu toplumlarda yoğun emek isteyen işler kadınlar tarafından sürdürülmektedir.⁵

Ataerkil ailenin halen sürdüğü ülkemizde aile içinde alt kategoride olan kadının pozisyonun değişmesi oldukça güçtür. Özellikle eş ve anne olma rolünden kaynaklanan doyum, kadının rolünün değişimini zorlaştırmaktadır. Çelebi ve Kağıtçıbaşı'nın belirttiği gibi, temel kültür ögesi olarak kabul gören bu rol, değişime karşı koymaktadır.⁶

18. yüzyıldan günümüze dek geçen sürede kadın hareketi, kadınların erkekler tarafından oluşturulan konumlarını araştırıp geliştirerek erkeklerle birlikte yaşayan diğer cinsin varlığını ve özgünlüğünü erkeklere kabul ettirmeyi amaçlamıştır.⁷ Bu nedenle, Yaraman'ın da belirttiği gibi, kadınların ayrı bir tarihi olmasa da kadınların bakış açısı tarihi bütünselleştirmek açısından gerekli ve zorunludur.⁸ Özellikle yaşadığı bölgede önemli bir konumu olan, çevresini etkilemiş iz bırakmış kadınların anlatılarının o bölgedeki değişimi, aile yaşantısını ve kültürel değerleri anlatan gözlemleri tarihi bütünselleştirmek ve İlyasoğlu'nun da vurgula-

⁴ D. Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997 s. 49-61

⁵ D. Kandiyoti, "Aile Yapısında Değişme ve Süreklilik: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", N. Erder vd. (Der.), *Türkiye'de Ailenin Değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler*, TSBD, Ankara, 1994

⁶ N. Oktik, "Tarlardan Turizm Sektörüne", A. İlyasoğlu vd. (Der.), *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 205-227

⁷ N. Oktik, F. Kökalan, "Devlet ve Feminizm", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 21, Kasım-Aralık-Ocak 2002-2003, s. 213-230

⁸ A. Yaraman, *Resmi Tarihten Kadın Tarihine*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001, s. 13

dığı gibi gerek yaşamlarında ve yaşadıkları dönemde "sesini duyuramayanların sesi"ni duyurmak sosyal bilimcilerin görevidir.⁹

Muğla Bölgesinde Yaşam

Araştırmanın alanı olan Muğla; Karya, Miken, Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı gibi çeşitli uygarlıkların kaynaştığı bir bölgedir. Bölgenin zengin kültürel geçmişi nedeniyle insanlar diğer bölgelere göre daha hoşgörülüdür. 1100 kilometre kıyı şeridi olan ve nüfusunun %62'sinin kırsal kesimde yaşadığı Muğla'da, yerleşim düzeninden kaynaklanan hem devingen hem de geleneksel yapının iç içe yaşadığı gözlemlenebilir. %67'si ormanlarla kaplı olması nedeniyle Muğla'da aile başına düşen toprak ortalama olarak 5 ile 30 dönüm arasındadır. Toprağın kıt olması aile yapısını da etkilemiş ve bu bölgede çekirdek aile yerleşmiştir. İstatistiklerden şehirleşme oranı yüksek görünen Muğla'da, geleneksel yapı, varlığını sadece iç kesimlerde ve orman içi köylerde sürdürmektedir. Muğla, Osmanlı döneminde merkezden çok adalarla ticaret ilişkisi olmuş ve bu gelenek 1950'lere kadar varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Muğla'da, çokkültürlülük ve Batı'ya yakınlık kültürel norm ve değerlerde de gözlenebilmektedir. Muğla Bölgesi, Türkiye genelinde eğitim düzeyi en yüksek illerinden birisidir. Okuma yazma oranı %95 olan bu bölgede, ilkokulda okullaşma oranı %100'dür. Nüfus artış hızı bu bölgede genel olarak %2 oranında olup aile başına ortalama iki çocuğun düşmesi, en azından temel eğitimde cinsler arasındaki fırsat eşitliğini destekler niteliktedir. Sosyal ilişkiler dinsel yapıdan pek fazla etkilenmemektedir. Belirgin olarak gözlenebilen dinsel kontrol mekanizmaları görülmeyen Muğla'da, inanç konusunda toplumsal ilişkilerde bir dayatma söz konusu değildir. Bu bölgede kırdan kente, özellikle büyük kentlere göç olgusu sadece eğitim temellidir. Bu bölgeden yurtdışına çalışma nedeniyle göç olgusu görülmemektedir. Göç olgusunun olmamasının nedenleri yaşadıkları coğrafyanın zenginliği ile açıklanabilir.

Muğla'da baba otoritesi hissedilmekle beraber, eş seçimi ta-

⁹ A. İlyasoğlu, "Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılan", A. İlyasoğlu vd. (Der.); a.g.e., s. 35

mamen gençlere bırakılmıştır. Evlenme yaşı kızlarda 19-25 yaş arasında olup, erkekler askerden gelmeden evlenmemektedirler. Bu bölgede evlendikten sonra aileyle yaşama geleneği uzun yıllardan bu yana görülmemektedir. Her ne kadar toprak işi ortak olsa da, son yıllarda erkek evladın toprağını baba hayattayken ayırmak yerleşmektedir. Miras kız ve erkek evlatlar arasında paylaştırılmaktadır. Ancak cinsler arasında mirasta eşitsizlik erkek çocuğa daha verimli toprağı vermek şeklinde görülmektedir. Erkeklerle verimli topraklar verilirken geçmişte, kız evlatlara verimsiz alanlar olarak sahil şeridinden arazi verilmesi turizmin gelişmesiyle birlikte, bir çok zengin damat yaratmıştır.

Kadın-erkek ilişkilerinde, özellikle kent merkezinde ve kasabalarda eşitlikçi bir yapı söz konusu iken, kadın ev içinde güçlü bir konumdadır.¹⁰

Ekonomik açıdan tarımda sebzecilik, seracılık, narenciye, tütün, susam, zeytincilik, arıcılık; arazinin daha geniş olduğu Milas ve Ortaca bölgelerinde pamuk üretimi temel geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bu bölgede erkeklerle yönelik Yatağan, Yeniköy ve Kemerköy Termik Santralleri, kömür, mermer ve maden ocakları, Dalaman Devlet Üretim Çiftliği, Seka Dalaman Kağıt Fabrikası gibi çalışma alanları bulunmaktadır. Ayrıca 1980 sonrası gelişen turizm olgusu bölgede hızlı kalkınmanın temelini oluştururken erkeklerin küçük üreticilikten el çekmelerine neden olmuştur. Bu nedenle çalışmanın başında vurgulandığı gibi, tarımsal faaliyetler, toprağın ufak olması nedeniyle kadının çalışma alanı haline dönüşmüştür. Kısıtlı alanlarda kadın emeğinin yoğun olduğu pazara yönelik tarım yapılması, kadının toplumsal konumunu güçlendirirken ailedeki ataerkil yapıyı, tamamen ortadan kaldırmasa da, zayıflatmıştır.

Bu bölgede, temel geçimlik kaynağı tarım iken, 1980'lerde genç erkeklerle başlayan ve daha sonra 1990'larda vasıfsız kadın işçilerin çalışmasıyla hareketlenen turizm olgusu, bu bölgeyi vasıfsız işçi merkezleri haline dönüştürmüştür. Özellikle ücretli işte çalışan aile reisleri, kızlarının ve eşlerinin turizmde çalışmalarına

¹⁰ N. Oktık, *Turizm Sektöründe Çalışan Kadınların Toplumsal Değişime Etkileri*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 2002, s. 33-39

tolerans gösterebilirken ücretli işte çalışmayan ve tarım dışı geliri bulunmayan aile reisleri kızlarının ya da eşlerinin turizmde çalışmasını ahlaki olarak doğru bulmamaktadır.¹¹ Kadının ücretli emek süreçlerinde görev alması Kandiyoti'nin bulgularını doğrular nitelikte olup, turizmde çalışmak, ataerkil ailede çözülmeyi sağlayıcı rolü üstlenmiştir.¹²

Muğla Bölgesinden Kadın Anlatıları

2002-2003 yılları arasında küçük kent olarak Muğla Merkezden üç kişi, bir kasaba ve bir köyün eşrafından birer olmak üzere toplam beş kadının yaşam öyküleri burada tek tek verilerek değerlendirilecektir. Araştırmanın evreni ve örneklem grubu oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu çalışmada önce tek tek iki görüşme yapılmış daha sonra özellikle Muğla merkez ve diğer üç kasabada odak grup çalışması gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler renkli bir sohbet ortamında geçmiş ve kadınların hepsi daha sonra yeniden konuşmak için aramışlardır. Bu çalışmada görüşülen kadınların adlarının dışındaki anlatılar görüşmelere sadık kalarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Şükriye Hanım

Geniş topraklara sahip bir ailenin altı çocuğundan biri olan Şükriye Hanım 1919 tarihinde doğmuş. Çocukluğundan bu güne çok farklılaşan Muğla'da, kız olduğu için ve zaten Muğla'da lise olmadığı için okutulmadığını ve bu nedenle ev işlerine yatkın yetiştirildiğini anlatan Şükriye Hanım, 21 yaşındayken, Teknik Üniversite'den mezun bir inşaat mühendisi ile evlendirilmiş. Evlendikten sonra kayınvalidesi ile birlikte yaşayan Şükriye Hanım'ın eşi, Ege Bölgesi'ndeki bir çok baraja imza attığı gibi, Muğla'dan çalıştığı barajlara işçi götürerek paranın Muğla'ya dönmesini sağlayacak kadar Muğla'yı düşünen bir yapıya sahip. Eşinin hep arkasında ve ona destek olan Şükriye Hanım'ın üç erkek çocuğu olup, eşinin işi sürekli yoğun olduğu için, çocuklarını tek başına büyüttmüş. Şükriye Hanım'ın eşiyle ilişkileri çok sağlıklı, uzun yıl-

¹¹ ibid.

¹² D. Kandiyoti, *Cariyeler...*, s. 57

lar önce vefat eden eşine derin bir muhabbet duyduğu gibi, onun Muğla Belediye Başkanlığı yapıp para almayacak kadar zarif ve memleketini düşünen bir insan olduğunu anlatıyor. Muğla'nın şu andaki kent yapısı, eşi belediye başkanı iken belirlenmiş. Eşinin yoğun çalıştığını bu nedenle ev ve çocuklarla kendisinin ilgilendiğini anlatırken evin erkeğine "elbette itaat edilirdi, hepimiz yerimizi bilirdik, yıllarca birlikte oturmamıza rağmen, ne kayınvalidemle ne de ailesiyle uyum sorunu yaşamadım. Kayınvalideler güçlü olsa da erkeğin bu dengeyi kurması lazım," diye vurguluyor. Mal mülk konusunda konuşmanın ayıp olduğunu, ailesinde bu konuda hiç tartışma yaşanmadığını anlatıyor. Çocukların hepsi ortaokuldan sonra dışarıda yatılı okuyup iyi eğitim almış ve şu an Muğla dışında iyi görevlerde bulunuyorlar. Yedi tane torunu olan Şükriye Hanım'ın artık kadınların her işte kendilerini düşündüğünü ve geçmişe göre çok güçlü olduklarını belirtip, "...bizler eskiden ev işlerine yatkın yetiştirilirdik. Aile ne kadar modern olursa olsun, kızlarını belli bir noktadan sonra okutmazdı. Görevimiz, varlıklı olsak da, aileye bakıp çocukları iyi koşullarda yetiştirmektir. Şimdi kadın hem kendine hem de kız çocuklarının geleceğine daha çok sahip çıkıyor," diyen Şükriye Hanım, eşinin vefatından ve çocuklarının evlenmesinden sonra, iyi yaşayıp bol bol gezdiğini anlatıyor. Halen geniş narenciye bahçeleri ve büyük mülkleri olan Şükriye Hanım yalnız yaşamayı, kimseye muhtaç olmadan hayır işleriyle ilgilenerek yaşamını sürdürmeyi tercih ediyor. Kadınların eğitilmesinin onların ailesini inkâr etmeleri anlamında değerlendirmemek gerektiğini, kadının erkekle ne kadar eşit olsa da yine de ailesine karşı yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğine inanan Şükriye Hanım'ın, asri olmanın kadını erkekleştirdiğine inanmaması ve kadının ne olursa olsun, sorumluluklarını bilen, uzlaşan ve konumunun saygınlığını muhafaza eden, zarif bireyler olarak görmesi İlyasoğlu'nun Cumhuriyet'in seçkin kadınlarına örnek olarak verilebilir.¹³

¹³ A. İlyasoğlu, "Cumhuriyetle Yaşat Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarında Kadınlık Durumları, Deneyimler, Öznellik", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 196-197

İkbal Hanım

1917 yılında Muğla eşrafından büyük arazi sahibi bir ailenin kızı olarak dünyaya gelen İkbal Hanım'ın anne tarafından dedesi Muğla'nın arazilerinin çoğunu elinde bulunduran 'gayrimenkul sahibi bir mirasyedi' iken; baba tarafı Muğla eşrafından ancak anne tarafı kadar varlıklı bir aile değil.

Annesi babası ile görücü usulüyle evlenmiş, neşeli, 'şen şakrak'; kahkahaları evin dışına taşan hayat dolu bir ev hanımı. Daha sonraki yıllarda romatizmaları nedeniyle çok sıkıntı çekmiş. Dokuz sene yatalak vaziyette kalıp 67 yaşında ölmüş. Tüccar olan manifaturacılıkla uğraşan İkbal Hanım'ın babası annesinden altı yaş büyük olup 87 yaşında ölmüş. Üç kız kardeşten ortancası olan İkbal Hanımın diğer iki kardeşi de Muğla'da yaşıyor.

Muğla'da doğup, ilkokulu, Muğla Merkez'de Koca Mustafendi İlkokulu'nda okumuş. 1930 yılında mezun olmuş. Ortaokul müdürü okula devam etmesi için yalvarmış. Annesinin de istemesine rağmen babası istememiş. O da 'başka cepheden' okumayı telafi etmiş. Okuldan sonra, dikiş, nakış kurslarına gitmiş. Ablası, kardeşi de okumamış fakat kendisine olduğu gibi onlar için de okusun diye ısrar edenler olmamış. Eskiden insanlar daha mutaassıp oldukları için kardeşleri de kendisi de okuyamamışlar. Ancak o zamanın 'mutaassıpları bugünküler gibi değilmiş'. Kılık kıyafet konusunda herhangi bir baskı olmadığı gibi oldukça modern büyüdüklerini belirten İkbal Hanımın babası tüccar olduğu için kendilerini her sene İstanbul'a götürürmüş. Gezdirir, eğlen-dirirmiş. Büyük bir evleri, bahçeleri ve otelleri olan İkbal Hanımlar'ın yaylada da evleri oldukça güzelmış. "Biz insansız büyümedik, annemin ahretlikleri vardı, yemeği bile onlar yapardı," diyen İkbal Hanım'ın, çocukluğu doya doya geçmiş olmasına rağmen genç kızlığını yaşayamamış. Evde sürekli, yardımcıları olduğundan dikiş, nakış, iğne oyası, resim yaparak genç kızlık günleri geçen İkbal Hanım'ın halen yanında bakımıyla ilgilenen yaşlı bir bayan çalışıyor.

18 yaşında, annesi gibi kendisi de görücü usulüyle evlenmiş. Eşi kendisinin çocukluğunu bilmesine rağmen, Muğla dışında

okuduğu için İkbâl Hanım "eşini tanımadan ancak ailesini bile-
rek" evlenmiş. Dokuz ay nişanlılığın ardından evlenen çiftin,
Muğla'daki diğer düğünler gibi kız düğünü ayrı, erkek düğünü
ayrı yapılmış. Eşinin Atatürk Lisesi'ndeki müdür muavinliği göre-
vi nedeniyle İzmir'e yerleşmişler. Ancak, İkbâl Hanım'ın babası
"ben kızımı gurbette tutmam" deyip, damadına Muğla'da ecza-
ne açması için destek vererek onları Muğla'ya getirmeyi başarmış.
Çocuklarının olmaması konusunda rahat olan ve aile yaşantı-
sında eşinin kendisine çok bağlı olduğunu, ona danışmadan
karar vermediğini belirten, İkbâl Hanım eşi ile uyumlu bir çift
teşkil ettiklerini vurgulamaktadır. Bugün hâlâ 'giyim, moda ve
sosyal statüsünü' koruma konusunda var oluşunu sürdürmekte-
dir.¹⁴ Eşi, Muğla'ya gelir gelmez 1938 yılında kendi arzusuyla
Cumhuriyet Halk Partisi'nden siyasete girerek aynı zamanda Hal-
kevi Başkanlığı yapmış. Atatürk'le bir sene çalışan eşi, 1961 ihti-
lalinde milletvekili olmuş. Sadece bir dönem milletvekilliği yapan
eşinin rakipleri, onlar Ankara'dayken burada muhalefet yapmış-
lar. Ankara'dan döndükten sonra milletvekilliği sürmese de,
CHP'de siyasete devam etmiş. Atatürk döneminde yetişen İkbâl
Hanım'a göre "ne kendisi ne de Muğla'nın eşrafında örtünmek
ya da kaç-göç" söz konusu değil. Mal mülk konusunda, kadın ve
erkek paylaşımında, ne kendilerinde ne de Muğla'nın eşrafında
bir ayrımın olmadığını, eşinin her zaman parayı ona teslim etti-
ğini, para konusunun konuşulmadığını anlatan İkbâl Hanım, "bi-
zim Muğla'nın eşrafı Batı'ya daha yakındır. Evet Cumhuriyet'in
ilk yıllarında kadına karşı biraz mutaassıplık vardı ama bu hiçbir
zaman mal bölüşümünde bizleri ikincil hale dönüştürmedi," de-
mektedir. Kılık kıyafetleri İstanbul'dan alınan İkbâl Hanımın aile-
sinde kumaş alıp modaya göre dikmek de ayrı bir uğraş. Tatiller-
de her yıl İstanbul'a alışveriş ve gezmeye giden İkbâl Hanımlar
gazinoları gezerlermiş. Evlendikten sonra da tatilleri hiç boşa ge-
çirmemişler. Muğla'dan İzmir'e, İzmir'den vapurla İstanbul'a gi-
derlermiş. Eşiyle Marmaris Depremi'nden evvel (1957) her sene

¹⁴ bkz. A. Durakbaşı ve D. Cindoğlu, "Encounters at the Counters: Gender and Shopping Experience", D. Kandiyoti ve A. Saktanber (Der.), *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*, Tauris, New York, Londra, 2002

Marmaris'e denize giderler, pansiyonlarda kalırlarmış. Ama Muğlalılar denize gitmeyi, oraları pek bilmezlermiş. Yazlık evleri olan ve hâlâ yazları aynı evi kullanan İkbâl Hanımlar, Yayla'da eskiden kendi ailesinin evinde kalırlarmış. Eşiyle Avrupa seyahatlerini de ihmal etmeyen İkbâl Hanım, eşi öldükten sonra da kendisi turlara katılmayı sürdürmüş. Gezmeyi ve eğlenceyi seven İkbâl Hanımlar on beş günde bir danslı aile toplantıları yaparlarmış. Cumhuriyet Baloları, yılbaşı balolarını da hiç kaçırmazlarmış. Bugün servetinin büyük bir kısmını, hayır işlerine, özellikle kız yurdu, okul, hastahane yapımı gibi işlere adayan İkbâl Hanım, sağlık sorunları olsa da halen yaşama bağlı ve güçlü bir kadın olma özelliğini sürdürüyor.

Asude Hanım

1927 doğumlu olan Asude Hanımın anne ve babası Muğla eşrafından olup, annesi ev hanımı, babası ise mal müdürlüğünden emekli olarak, daha sonra tütün tüccarlığı yapmıştır. İki kardeş olan Asude Hanım'ın kendinden iki yaş büyük ağabeyi Asude Hanım lisede öğrenci iken vefat etmiştir.

Asude Hanım'ın çocukluğu ve gençliği Muğla'nın merkezinde havuzlu -özellikle balıklı ve fiskiyeli- bir evde geçmiştir. Çocukluğunda her mayıs ayında, tüm Muğla'nın eşrafı gibi, at arabalarına eşyalar yüklenerek Muğla'nın yaylası olan Karabağlar'a göçölürmüş. Kadınlar taşınır gibi evi toparlar 'evin reisi' olan baba da arabayı bulup eşyaları taşımış. Bağ bahçe işleri için durumu iyi olanlar yardımcı çalıştırmış. Yayla bir yerde gelin, kaynana ve eltilerin ortak yaşadıkları mekânmış. Yaz boyunca kış hazırlığı yapılmış. Erkekler genellikle Muğla'da işlerine her gün eşeklerle giderler ve akşam dönerlermiş. Evin kadınları da ev ve çocuklarla ilgilenirlermiş.

Asude Hanım'ın babası on iki yıl levazım subayı olarak askerlik yapmıştı. Savaşlara katılarak Atatürk'ün yanında yer almış, Cumhuriyet kurulup askerliği bitince de Muğla'nın eşrafından varlıklı bir ailenin kızı olan annesi ile evlenmişti. Asude Hanım, anne tarafının hem varlıklı hem de daha eğitilmiş olduğunu, anneannesinin uzun yıllar yaşadığını anlatırken, "ailenin Atatürk il-

kelerine son derece bağılı olduğunu ve annesinin çarşaf değil, manto giyip siyah eşarp bağıladığını; ancak çocukluğunda do-lapta, hiç giyilmeyen, bir siyah bir de beyaz çarşafın asılı oldu-ğunu" hatırlıyor. Çocukluğunda Muğla'da ortaokul olduğunu ve okulda kaç göç olmamaksızın kız-erkek birlikte okuyup oynadık-larını Muğla'da taassubun olmadığını vurguluyor.

Kendisinin matematikte Muğla birincisi olduğunu, babası-nın onunla gurur duyduğunu anlatan Asude Hanım, Muğla'da lise olmadığından, yatılı olarak İzmir Kız Lisesi'ne yollanmış. Li-se yıllarında bocalamadığını, çünkü görgülü bir ailede yetiştiği-ni anlatan Asude Hanım yaz tatillerinde Muğla'ya döner, yayla-da pek de arkadaş ilişkisi olmadan zamanını geçirirmiş. Lise bit-tikten sonra Muğla'ya dönen Asude Hanım'ı babası çalıştırmak istememiş.

Genç kızlığıyla ilgili anılarında bahardaki düğünler önemli bir yer tutuyor. İlkbahar ve sonbaharda her hafta düğünlerin oldu-ğunu ve bu düğünlerin, hem gençler hem de aileleri için, bir yer-de, eş seçmek için en iyi mekânlar olduğunu vurgulayan Asude Hanım'ın düğünlerde anımsadığı başka bir ayrıntı da kadın dü-ğünlerindeki 'kadın çalgıcılar'. Kızların giyim kuşamları, en azın-dan onun katıldığı düğünlerde, İstanbul'dakinden pek de farklı değilmiş. Orta yaşlı kadınlar başlarına siyah eşarp bağlarlarmış. Gençliğinde de bugün olduğu gibi kızlar üzerinde baskı yokmuş. Evet, kız istenirmiş ama kız istemezse evlenme olmazmış. Buna rağmen genç kızlar yalnız çarşıya gitmezlermiş. Genellikle grup olarak komşularla çarşıya gidilirmiş. Başka bir anı, Ramazanlar'ın renkliliğiymiş. Herkes oruç tutar, oldukça eşitlikçi bir ay olan Ra-mazan'da mağazalar geceleri açık olur, bütün Muğla, iftardan sonra, akşamları çarşı gezermiş.

Asude Hanım'ın, yumuşak, sevecen bir kadın olan annesi, ge-nellikle ev işleriyle uğraşmış. Evet yardımcısı varmış ama yine de çok çalışmış. Akşam babası gelene kadar her iş biter ve bü-tün aile babasının etrafında dönermiş. Babası ne isterse o olur-muş ve kendi deyimiyle alkol almayan babası annesini ezermiş.

Çok isteyen olmasına rağmen, Muğla'nın yerlisi olduğu ve

askeri okulu bitirip meslek sahibi olduğu için, ailesinin dolayısıyla da kendisinin de isteği ile, kendinden iki yaş büyük olan yayla komşusu ile evlenmiş. Bugünkü belediye binasında unutulmaz bir balo ile düğünleri olduktan sonra, eşinin görevi nedeni ile Bursa'ya gitmişler. Onlar için eşinin asker olması bütün Türkiye'yi gezme olanağını 'sürekli balayı' haline dönüştürmüştü. Eşi son derece müsamahakâr ve saygılı bir insan; Asude Hanım'a danışmadan hiçbir şey yapmadığı gibi her akşam günün muhasebesini yapan 'münevver bir erkek'miş. Asude Hanım'ların çocukları olmadığından bir kız çocuğu evlat edinip nüfuslarına geçirmişler ve kendi çocukları gibi seviyorlar. Albay olduktan bir süre sonra emekli olan eşiyile birlikte 1975 yılında Muğla'ya dönüp, Muğla'nın varlıklı ailelerinden biri olan Asude Hanım'ın ve kendinin mal varlığını yöneten eşi, 1991 yılında vefat edince kendisini hayır işlerine adanmış. Cumhuriyetin kadınların önünü açtığını sık sık tekrarlayan Asude Hanım eşiyile hiçbir zaman tartışmadıklarını ve birbirlerine hep olumlu davrandıklarını söylerken "eskiden erkek evin reisi idi ve her dediği olurdu; şimdi de evin reisi ve yine istekleri gerçekleşiyor ama geçmişe göre tek farkı kadına daha yumuşak davranması" derken halen kendisi de erkeğin gücünü onaylar görünmektedir.

Halide Hanım

Aslında Muğlalı bir ailenin kızı olan 83 yaşındaki Halide Hanım, 22 yaşında Ula'ya gelin olarak gittiğinden bu yana yani, altmış bir yıldır burada... "Sineğin akıllısı yoğurt torbasına konup köyden şehre gelirken, sineğin delisi ciğere konup köye gidermiş" deyişiyile söze başlayan Halide Hanım, Muğla'nın Ula ilçesinde Ula tipi bir konakta tek başına yaşıyor.

Çocukluğu ve gençliğiyle ilgili anıları daha çok Muğla'nın eski haliyle ilgili. Sokaklarda fenerlerin yandığı ufak bir kasaba görünümünde olan Muğla'da eşraf erkek çocuklarını dışarıya yollayıp okutuyor ama onlar hiçbir zaman göçü düşünmeyip Muğla'ya geri dönüyor. Çünkü varlık, mal-mülk onlar için Muğla'da. Eşi, Amerikan Koleji mezunu Halide Hanım'a karşı çok kibar. Ancak Ula'ya gelin geldiğinde Ula ufak bir nahiye. Kendi deyimiyle ne

de olsa kent kültüründen kasabaya gelip kayınvalide ve görümceye ve tüm sülaleye gelin olmak kolay değil... Özellikle kasabada kayınvalidenin pozisyonu oldukça güçlü, gerektiğinde her şeye müdahale edebiliyor. Ulalı kadınlar çiftçilikle uğraşıp çok çalışıyorlar, Halide Hanım'ın eşi hem geniş arazilere sahip hem de tüccarlık yapıyor. Ailesi, erkek kardeşlerini okutmuş ama kendisini de hem ev işleri hem de dikiş konusunda oldukça iyi yetiştirmiş. Kasabanın kadınları, kentten geldiği için her şeyi ona danışıyorlar ve hep onu rol modeli olarak benimsiyorlar. Ula o zaman yoksul ve tek geçim kaynağı çiftçilik ve tütün. "Herkes yoksul ama aynı zamanda kanaatkâr", kadınlar bugün olduğu gibi o günde çok çalışırken erkekler yine çalışmıyor. Bugünden farkı ise kadınların eskiye göre daha özgür olmaları. "Bugün burada tüm kasaba daha ileri gitmek istiyor," diyen Halide Hanım'ı bir çok kasaba kadını model aldığı gibi eşinin ona ve çocuklarına karşı kibar sorumlu davranışları da Ula'da örnek olmuş. Eşi bir süre politika ile uğraşmış. Kayınvalidesi uzun yıllar onlarla yaşamış. Halide Hanım, erkek annelerinin yaşlandıkça daha güçlü olduğunu, özellikle kayınpeder ölünce daha da güçlendiğini vurgulamasına rağmen, "bizler hiçbir zaman son söz olmadık," derken kadının koşulu ne olursa olsun iktidar olamayacağını vurguluyor. Halide Hanım'ın bir kız, bir erkek iki çocuğu yine İzmir'de kolejde yatılı okuyarak iyi üniversiteleri bitirmiş ve şu anda ikisi de büyükelçi. Kızıyla oğlunu eğitim ve haklar konusunda hiç ayırmayan Halide Hanım, bugün Ula'da yalnız yaşıyor. Yardımcıları var ama kimseden "bir bardak su bile istemediğini, dün olduğu gibi bu gün de Ula'nın sözü dinlenen bir kişisi olduğunu, halen ona danışıldığını, evinin kadınların toplanma yeri olduğunu, elli yaşında dul kaldığından bu yana burada hiç bir statü kaybının olmadığını" anlatıyor. Torunları da yurt dışında okuyan ve orada yaşayan Halide Hanım'ın bir de yabancı gelini olmuş. Çocuklarına her şeyi yapıp neredelerse oraya paketle yollayan Halide Hanım'ın kızı emekli olunca Ula'ya yerleşecek. Yaşayarak yaşlanmak istediğini ve iyi bir arkadaş grubu olduğunu anlatan Halide Hanım, halen kadınların lideri konumunda; Ula'ya giden her yabancıyı, misafiri halen ağırlamaya devam ediyor ve bir çok

insanın geleceğinde demokratik, çağdaş tavrıyla etkin model olmayı koruyor.

Ayşe Hanım

Marmaris'in köylerinden birinde yaşayan Ayşe Hanım, 87 yaşında; ailesinin on beş çocuğunun hayatta kalan onundan birisi. Babasını küçük yaşta salgın hastalıktan yitiren Ayşe, yaşamı boyunca güç koşullar altında çalıştığını arpa, mısır, pamuk, fasulye demeden yetiştirdiğini, ama ne ailesinin ne de eşinin onu başkaları için çalıştırmadığını vurguluyor. Ayşe Hanım, Osmanlıca bilmediğini ancak daha sonra kardeşleri öğrenince kendisine de yeni yazı öğrettiklerini anlatıyor. Çocukken köylerindeki bazı yaşlıların Rodos'ta din eğitimi aldıklarını anlatan Ayşe Hanım, kendisinin Kur'an'ı okuyamadığını, ancak uzun yıllardır namaz kıldığını ve sureleri bildiğini belirtiyor. Ailesi konusunda pek ayrıntılı bilgi vermeyen Ayşe Hanım, eskiden herkesin yoksul olduğunu, ama 'aç-açık' olmadıklarını vurguluyor. On sekiz yaşında, dedesinin ve annesinin isteği ile, resmi nikahla evlenen Ayşe Hanım'ın uzun yıllar önce vefat eden eşi, kendisinden birkaç yaş büyük ve toprağı kendilerine göre daha fazla, ayrıca köyde sevilen iyi bir aileye mensup. Geleneklere göre evlenmiş ve düğün yapılmış. Evlenince de doğal olarak kayınvalidesi ile yaşamış. On çocuğundan sadece altısı yaşayan diğerleri çocukken kızamık, sıtma, gibi hastalıklardan ölen Ayşe Hanım, köyde dikiş makinesine sahip, halı tezgahları olan ve sözü geçen bir hanım. Yazları tarımla uğraşan kış gelince de dokuma, dikiş gibi işlerde yoğunlaşan Ayşe Hanım'ın eşinin ailesinin aynı zamanda değirmeni var. Bu nedenle de köylünün hepsinin onlara ihtiyacı söz konusu... Kocası yumuşak başlı, ara sıra içki içen, zaman zaman da 'eh bütün erkekler gibi onunla dalaşan' iyi birisi... Gençliklerinde ara sıra itelemiş kakalamış ama pek de önemli değil. Ancak iyi bir eş ve baba... Nesi var nesi yoksa çocukların eğitiminden esirgememiş. Kızlarından birisi öğretmen, birisi de hemşire. Oğullarından terzi olan hariç hepsi köyde kalmış. Eşi uzun yıllar köyün muhtarlığını yapmış. Ayşe Hanım da köyde bir çok kadının dikişini dikip bir çok kadına da terzilik öğretmiş. Ayşe Hanım'a göre köy, turizm gele-

ne kadar, çok değişmemiş. Tekne turizmi girince de önce erkekler değişmiş. Çoğu karılarını aldatmış, sonra kadınlar otellerde çalışmaya başlayınca köyün dirliği tamamen bozulmuş, boşanmalar kavgalar dövüşler...Oysa turizmden önce insanlar çocuklarını okutuyorlarmış. Şimdi ise herkes zengin olmaya, tekne sahibi olmaya bakıyor, okulu boşluyormuş...

Köydeki alkol tüketimi ve işsizlerin sayısı artarken ailede bağlılık zayıflamaya başlamış. Köyde tarım arazileri satılıp yerine evler yapılıyor ama içlerinde kimseler yaşamıyormuş.

Köyde "kadınlar erkeklerle yarış içerisinde gibi olsalar da yaşıntıları düne nazaran daha kötü" diyen Ayşe Hanım'a göre şimdi kadınların yükü daha ağır; eskisi gibi tarımla uğraşıyorlar, çocuk, ve eşleriyle de daha çok kavga ediyorlar. "Bizim zamanımızda herkes yerini bilirdi," diyen Ayşe Hanım, torunlarının geleceğini daha problemlili görüyor. Bugüne kadar topraklarını sattırmayan Ayşe Hanım'ın torunları ancak kendisi ölünce topraklarını 'ne isterlerse' yapabilirler.

Sonuç ve Değerlendirme

2000'li yıllar dünya genelinde her alanda hızlı değişimlerin yaşanacağı bir dönem olarak kabul görmektedir. Teknoloji alanındaki hızlı atılımların etkisi toplumsal yaşamın her kesiminde kendini gösterirken politik ve ekonomik değişimler sosyal ve kültürel dönüşümlerin aracı olmaktadır. Sosyal örgüdeki ve kültürel yapıdaki bu değişimler toplumdaki bireylerin kişisel tercihlerinin öncelik sıralamasında da etkisini göstermektedir.

Sosyal yapının ve bireylerin küresel boyutlardaki bu hızlı değişiminden en çok etkilenecek olan kadınlardır. Başlangıçtan bu yana irdelenmeye çalışılan kadınların yaşadıkları yapısal ve kültürel değişimleri kendi öyküleriyle anlatmaktadır.

Bu çalışmanın en önemli sonucu ataerkilliğin McCormack'ın söyleminde olduğu gibi değişime uğrayarak, modernleşerek sürdüğü ve erkeklerin, karar verici pozisyonlarını devam ettirdiğidir.¹⁵

¹⁵ T. Mc Cormack, "Development with Equity for Women", N. Black, B. Cotrell (Der.), *Women & World Change: Equity Issues in Development Beverly Hills*, Sage, Londra, 1981, s. 15-30

Dempsey'in deyimiyle toplumsal değişimin hızlı yaşandığı dünyada merkeze uzak alanlar halen "erkeklerin kenti" olma özelliğini sürdürmektedir.¹⁶

Muğla Merkez'de ve kasabada gerçekleştirilen görüşmelerde kadınların hepsinin eşleri Ayşe Durakbaşı'nın 1998'de yayınlanan *Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'* çalışmasında olduğu gibi seçkin kadınların anlatılarını doğrular niteliktedir. Ayrıca Aynur İlyasoğlu'nun 'seçkin kadınlarla' ilgili üslup tanımlamasında olduğu gibi hikayelerini "kendileriyle araya mesafe koyarak ve kendi kurgularıyla anlattıkları gözlenmiştir."¹⁷ Görüşme yapılan kadınların tümünde gözlenen ortak nokta eşlerinin "iyi eş, tolerans sahibi ama gücü elinde bulunduran, gerektiğinde müdahale edebilen, cinselliğin görünmediği ya da tabu olduğu, kadın-erkek ilişkilerinin sergilenmediği" bir özelliğe sahip olmalarıdır. Burada Deniz Kandiyoti'nin Modernizmin Cinsiyetindeki Modern erkek örneklemesine benzer bir özellik küçük kentte de varlığını sürdürmektedir.¹⁸

Bu çalışma eşraftan kadının geleneksel yapıdan, dolayısıyla da ataerkillikten kopmadığını ve elit ya da kırsal alanda kapalı uçlu olan bu grupların yaşam koşulları konusunda muhafazakâr eğilimlerinin sürdüğünü göstermektedir.

¹⁶ K. Dempsey, *A Man's Town: Inequality Between Women & Men in Rural Australia*, Oxford University Press, Melbourne, 1992

¹⁷ A. Durakbaşı, "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998 ve A. İlyasoğlu, a.g.e.

¹⁸ D. Kandiyoti, "Modernizmin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Der.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 99-117

ÇALIŞAN KADIN YA DA EV HANIMI: ÇALIŞMANIN YAŞANTILANMASI VE GÜÇLENME

Dilek Hattatoğlu

Giriş

Kadının çalışması ile güçlenmesi arasındaki ilişkiler çok kapsamlıdır ve çeşitli yönleriyle irdelenebilir. Aslında çalışma kendi başına bile kavramlaştırılması problemlili bir konu. Hele de kadının çalışması olunca, problemler daha da artıyor. Neyin iş, neyin çalışma, neyin ekonomik değer yaratan faaliyet, neyin armağan ilişkisi.... olduğu tartışıldı, tartışılıyor. Amacım, bu tartışmaya genel bir kavramlaştırma düzleminde katılmak değil. Çok daha spesifik bir alanda, çalışmanın kavramlaştırılması ile güçlenme arasında nasıl bir ilişki olduğuna odaklanmak.

Bunu da Türkiye'nin çeşitli il ve ilçelerindeki ev-eksenli¹ çalışan kadınların kendi çalışmalarını nasıl algıladıkları, nasıl kavramlaştırdıkları ve bu algının/kavrayışın farklılığına bağlı olarak nasıl yaşantılandıklarına ilişkin tanıklık ve gözlemlere dayanarak yapacağım. Bu irdeleme ve tartışma için hepsi de ev-eksenli

¹ Ev-eksenli çalışma, home-based work karşılığı olarak kullanılmaktadır. Terim, 1996'da ILO'nun Homework (evde çalışma) konulu sözleşme ve tavsiye karar kabul etmesinden ve bu belgelerde evde çalışmayı, bağımlı çalışmayla sınırlamasından sonra kendi hesabına evde çalışmayı da kapsamak üzere türetilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye örneğinde bağımlı evde çalışanlar söz konusu olduğunda bile ev-eksenli çalışan terimini tercih etmekteyim. Bunun da sebebi, ev-eksenli çalışanların hayatlarının aynı döneminde birden çok istihdam ilişkisi içinde çalışıyor olmaları olgusudur.

çalışan olmakla birlikte üç ayrı grup kadının dahil olduğu çalış-
ma söz konusu. İlk çalışma, ev-eksenli çalışan kadınlar arasındaki
dayanışma ve örgütlenme dinamiklerini incelediğim tez araştır-
mam;² İkincisi, Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu³ ola-
rak 2001 yılından itibaren Türkiye'nin çeşitli il ve ilçelerinde dü-
zenlediğimiz yerel atölyeler;⁴ yani ikinci grupta, bu atölyelere ka-
tılan ev-eksenli çalışan kadınlar yer alıyor. Üçüncü grup ise, bazı-
larıyla grubun oluşumundan da önceye dayanan, bazılarıyla ise
yerel atölyeler sürecinde başlayan bir birlikte çalışma geçmişi-
mi(zi)n olduğu ev-eksenli çalışan kadınlardan oluşuyor. Bu grup-

² Z. Dilek Hattatoğlu Özbek, *Evde Çalışan Kadınlar Arası Dayanışma / Örgütlenme*, yayınlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2000.

³ Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu, ev-eksenli çalışmayla ilgilenen araştırmacı, eylemci kadınların oluşturduğu enformel bir gruptur. Ekim 1999'daki bir uluslararası atölye çalışmasının bazı düzenleyici ve katılımcılarınca kurulan grubun amaçları şunlar: "Türkiye'de ev-eksenli çalışmanın görünürlüğünün artmasına; ve ev-eksenli çalışma konusunda ILO'nun evde çalışma sözleşmesini (No. 177) ve tavsiye kararını (No. 184) standart olarak alan bir ülke politikası oluşturulmasına katkıda bulunmak; ülkenin çeşitli yerlerindeki ev eksenli çalışan kadınların birbirleriyle ve HomeNet ile ilişkilenebilmesine katkı yapmak; ev-eksenli çalışan kadınların kendi örgütlerini yaratmalarına destek olmak; Türkiye Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar 1. Ülke Konferansı'nı düzenlemek." Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu (2001), *Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu Amacı ve Yapısı*, Yayınlanmamış yazı. HomeNet Uluslararası'nın Bangkok'ta (Tayland) yapılan Genel Kurulu'na sunulmuştur (Temmuz 2001) Bu hedeflere ulaşmak için grubun uyguladığı stratejiler ve araçlar 7 ana başlık altında toplanıyor. Bunlardan biri de yerel atölyeler düzenlemek. Ben de grubun kurucu üyelerinden biri olarak gerek faaliyetlerinin biçimlendirilmesinde gerek uygulanmasında yer alıyorum.

⁴ Yerel atölyeler, Çalışma Grubu'nun yukarda sözü edilen stratejilerinden biri ve en önemlisi. Ev-eksenli çalışmanın Türkiye'nin her tarafında rastlanabilen bir çalışma biçimi olduğu, ama aldığı biçimler ve boyutlarının bilinmediği, oysa bu çalışma türünün görünürlüğünün ancak yerel farkındalık temelinde biçimlenmiş bir ülke politikası ile sağlanabileceği fikrinden doğdu. Asıl olarak yerel düzeyde gerçekleştirilen atölyeler, uluslararası ve ülke düzeyinde katılımlı da olabiliyor. Grup, ILO Türkiye Temsilciliği'nin ve İş Müfettişleri Derneği'nin partnerliğiyle 2001 yılından bugüne kadar dokuz yerel (Van, Ankara, Trakya, Muğla / 2001; Sincan, Sivas, Ayazaga-İstanbul / 2002; Gaziantep ve Antalya / 2003), bir uluslararası (Balkanlar: Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan), bir de kamu politikaları konulu ve ülke düzeyinde katılımlı atölye çalışması yaptı. Bu atölyelerden Van ve Sincan, uluslararası katılımcısı olan atölyelerdi; ayrıca atölyelere mümkün olduğunca yakın il ve ilçelerden temsilci düzeyinde katılımcı geliyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu, *Türkiye HomeNet'e Doğru 2001 Yılı Çalışmaları*, İstanbul, 2002 ve Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu, *Türkiye HomeNet'e Doğru 2002 Yılı Çalışmaları*, Muğla, 2003. Ayrıca atölye raporları yayımlanmamış olmakla birlikte, bunlara Kadın Eserleri Kütüphanesi'nden ulaşılabilir.

takilerle sürekli ve düzenli olarak temas ve etkileşim⁵ halinde olduğumuz için, hem kendi çalışmalarına bakışları ile yerel atölyelere katılım ve güçlenme arasındaki ilişkilerin nasıl gerçekleştiğini onların özelinde daha iyi gözleyebiliyoruz, hem de onların gerek kendileri, gerek diğer ev-eksenli çalışan kadınlar gerek yerel atölye süreçleri hakkındaki gözlem ve tanıklıklarını biliyoruz.⁶ Bu üç gruptan gelen bulguların tartışılması, çalışmanın kavramlaştırılması ve güçlenme arasındaki ilişkiler için bazı temel noktaları ortaya koyabilir.

Ama önce açıklanması gereken bir nokta daha var: Neden sadece ev-eksenli çalışan kadınlar? Bir başka deyişle, sadece ev-eksenli çalışan kadınlar örneğine dayanarak, çalışan kadınların geneli için geçerli bir tartışma nasıl yürütülebilir?

Çünkü ev-eksenli çalışma hem genel geçer kullanımımızdaki 'çalışma' tanımına uyan bir çalışma türü ve dolayısıyla 'çalışma'nın ne olduğu konulu tartışmalara girmeksizin, üzerinden tartışmak mümkün, hem de 'çalışma' dendiğinde gündelik dilde zımnen içerdiği 'evden dışarıya, kamusal alana çıkma' kalıbına uymuyor. Görünürlüğü çok az ve bu nedenle de ev-eksenli çalışan kadınlar, genellikle 'çalışan kadın' olma statüsünden yararlanmıyorlar. Dahası, gerek dünyada gerek Türkiye'de ev-eksenli çalışan kadınların kendilerini çalışan kadın olarak ifade etmemeleri, çalışmalarını da çalışma olarak değil, 'boş zaman faaliyeti', 'iş yapma', 'harçlık çıkarma' olarak nitelemeleri saptaması çok yaygındır. Bu nitelemelerin kadınların kendilerini hakikaten çalışmayan saydıkları, çalışmalarını hafifsedtikleri, hatta yok saydıkları anlamına gelip gelmediği tartışılabilir, irdelenebilir ancak, en azından ilan etme, deklarasyon düzleminde bir farklılık ve deyim

⁵ Çalışma Grubu, kendisini destek grubu olarak görüyor ve böyle davranıyor. Dolayısıyla çeşitli yerellerdeki kadınlar, grup olarak ya da grup olmak için kritik anlarında, dönüm noktalarında Çalışma Grubu'yla tartışıyorlar. Bunun en kurumlaşmış biçimi, Avcılar Kooperatifi'nin kurucusu olan Avcılar Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Grubu'yla yılda dört kez değerlendirme toplantısı yapılmasıdır. Diğer gruplarla, süreç, 'gerektiği zaman' şeklinde işliyor. Ama Grup olarak kadınlarla ya da yerel gruplarla ilişkinin ötesinde, tek tek ilişkilerimiz var. Zaten, grup ilişkileri, bu kişisel ve ikili ilişkilerin oluşturduğu zeminde yükseliyor.

⁶ Her atölye çalışmasının ya da katılınan toplantının ardından ev-eksenli çalışan kadın katılımcılar rapor ve izlenimlerini yazıyorlar.

yerindeyse 'çalışma üzerinden talepkar olmama' hali yaşandığı düşüncesi çok sık rastlanan bir yorumdur. Kısacası, bu genel tablo sonucu, ev-eksenli çalışan kadınlar örneğinde, kadınların kendi çalışmalarını nasıl algılayıp kavramlaştırdıkları, bu kavrayıştaki değişimin nasıl yaşantılandığı ve bu süreçteki güçlenme, diğer çalışan kadın gruplarında belki de zor bulunacak çarpıcı bir zenginlik ve belirginlik sunabilmektedir.

Bir de, ev-eksenli çalışma, dünyanın hemen her ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de neredeyse kadına özgü⁷ diye nitelenebilecek bir çalışma türü. Bu da onu, kadınların çalışma biçimlerinin, ya da başka bir ifadeyle emek sunum biçimlerinin nasıl bir araya geldiğini, kadınların emek sunumları üzerinden nasıl stratejiler geliştirdiklerini irdelemek için güçlü bir örnek haline getiriyor.

Kadınların çalışmasının güçlenmeleriyle ilişkilerini irdelemeye geçmeden önce, güçlenme ile ne kastettiğime, güçlenmeyi nasıl kavramlaştırdığıma değineyim. Güçlenme (*empowerment*) terimi, kişilerin, bu örnekte kadınların, hem içinde yaşadıkları gerçekliği dönüştürülebilir bir gerçeklik olarak görmelerini, hem de kendilerini bu gerçekliği dönüştürebilen/dönüştürebilecek özneler olarak görmelerini içerir. Ama bir adım ötesi de vardır. Bunu böyle gördüğünü kişinin eyleminden anlarız. Yani söz konusu olan sadece bilinç değildir; güçlenme, eylem de içerir. Bu kavramlaştırma, Paolo Freire'in *conscientizaçao* terimine yaslanmaktadır. Freire'in terimi, "sosyal siyasi ve ekonomik çelişkileri kavramak ve gerçekliğin insanları ezen koşullarına karşı harekete geçmek için gereken öğrenme süreci anlamına gelir."⁸

⁷ Gerçekten de dünyanın hiçbir ülkesinde ev-eksenli çalışanlar arasında kadın oranı %70'in altına düşmüyor. Bazı ülkelerde bu arada Türkiye'de bu oran %90'lar civarında. Kaldı ki yine hemen hiçbir ülkede bu çalışma türünün gerçek boyutlarının bilinmediği, toplanan bilgilerin yetersiz olduğu, yani toplam çalışanlar içinde ev-eksenli çalışanların eksik temsil edildiği de saptanmıştır. Bkz. ILO, *Home Work V (1)*, ILO yayını, Cenevre, 1995, s. 6 (düzenli bilgi toplanmaması hakkında), s. 10-11 (kadın oranları hakkında). Ayrıca bkz. L. Lazo; *The Homeworkers' Movement in Asia*, yayımlanmamış rapor, 1996. Türkiye verileri için bkz. DPT VIII. 5 Yıllık Kalkınma Planı Kadının Toplumda Katılımı Özel İhtisas Komisyonu, *"Çalışma Hayatı, Gelir, Yoksulluk ve Kadın Ait Komisyonu Raporu"*, yayımlanmamış rapor, Ankara, 2000. Ayrıca bkz. Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu, *Türkiye HomeNet'e Doğru 2001 Yılı Çalışmaları*, İstanbul, 2002, s. 33.

⁸ Paolo Freire, *Ezilenlerin Pedagojisi*, Türkçesi: Dilek Hattatoğlu-Erol Özbek, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 15

Güçlenmenin eylem de içermesi, önemli bir nokta. Bir anlamda eylem, güçlenmenin manifestasyonu olarak görülebilir. Yalnız eylem tipleri ve görüntüleri, yani neyin güçlenmenin göstergesi olduğu ya da olmadığına saptanması da kendi başına problematiktir. Bir kadının süreci bağlamında güçlenme işareti olabilecek olan bir eylem, başka bir kadının sürecinde öyle olmayabilir. Bu nedenle, belirli sınıflamalar yapıp, varış noktaları saptanması yanıltıcı olacaktır. Onun yerine, her kadını veya kadın grubunu kendi süreçleri bağlamında ve kendi sosyal ortamları içinde ele almak daha doğru görünüyor. Ama her bir örnekte ayrı değerlendirme yapma gereğine işaret etmek, ortaklıkların çıkarsanamayacağını ya da eylemin veya manifestasyonun saptanamayacağını söylemek anlamına da gelmez. Burda altı çizilen nokta, güçlenmenin sadece bilinç içermekle kalmadığı, mutlaka bir manifestasyon boyutu da taşıması gerektiğidir.

Peki, güçlenmenin tek değil mutlak değil ama yaygın manifestasyonlarından söz edilebilir mi? Bir başka deyişle, tüm kadınlar için anlamlı varış noktaları belirtme noktasına gelmeksizin, kadınların çalışmalarıyla kurdukları ve çalışmaları üzerinden kurdukları ilişkilerde uyguladıkları stratejilerin, güçlenme süreci bakımından elverişliliğini tartışabilir miyiz?

Bunu tartışabilmek için, kadınların kendi çalışmalarını nasıl araçsal ele aldıklarını, kendi çalışmaları üzerinden strateji uyguladıklarını, yani çalışmalarını hayatlarının daha geniş bağlamındaki iktidar ilişkilerinde uyguladıkları stratejinin aracı olarak kullandıklarını, bu stratejilerin de temelde iki grupta toplanabileceğini, bu gruptan olan ise tam da çalışan kadın olarak ya da 'ara sıra işler yapan ev kadını' olarak aleniyet kazandırılan bir hayat yaşamak ekseninde gerçekleştiğini, çalışan kadın olarak yaşamının bunu ilan etmekle ilişkilerine vurgu yapmak suretiyle irdeleyerek ortaya koyacağım. Ardından da strateji seçimlerinin sınırlarını ve sonuçlarını, stratejilerden birinden ötekine geçiş imkânlarını, bu geçişin yaşandığı çok önemli bir yer olan yerel atölyeler örneğinde ele alarak ve güçlenme odağında irdeleyeceğim.

Para ve Kontrolü

Kadınların gelir karşılığı çalışması⁹, çok temel olarak ev-eksenli çalışma ve dışarda çalışma olarak gruplanabilir; bu grupta, gelir getiren ve ekonomik anlamı tanınan (dışarda çalışma) ya da ekonomik anlamı tanınmayan (ev-eksenli çalışma) kadın emeği şeklinde de yapılabilir.¹⁰

Kadının çalışması, ister ev dışında ister evde olsun, güçlenme ile etkileşimi bağlamında düşünüldüğünde, öncelikle kadının, emeği ve emeğinin dolayısıyla elde ettikleri üzerindeki denetimi; eşin, evin ve çocukların bakımından yükümlü tutulmaktan hangi ölçüde bağımsızlaştığı (cinsiyetçi işbölümünün ne ölçüde 'kıpırdayıp kıpırdamadığı'), çalışmayla bağlantılı olarak sosyal çevresinin nasıl etkilendiği/dönüştüğü -sosyalleşme- ana noktalarında odaklanmak anlamlı görünüyor. Fakat bu yazıda, hane içindeki işbölümüne etkilerini değil, çalışmasını kavramlaştırmasının yaşantılamasına nasıl yansıdığını ve bunun kendini nerelerde ortaya koyduğunu irdeleyeceğiz.¹¹

Kadının ev dışında çalışmasını, 'işgücüne katılmasını' ve kendi emeği karşılığında gelir elde etmesini, bağımsızlığının, özellikle de ekonomik bağımsızlığının; ekonomik bağımsızlığı da güçlenmesinin (ve özgürleşmesinin) önkoşulu olarak gören yaklaşımlar çoktur. Kadının dışarda çalışıp gelir elde etmesi, ev ve aile sorumluluklarıyla ilgilenmekle yükümlü olduğu özel alandan çıkıp erkeğin ailenin geçimini sağlayan kişi rolünü gerçekleştirdiği kamusal alana geçmesi, dolayısıyla da kadın ve erkeğin toplumsal rolleriyle birlikte bu iki alana aidiyetlerine bir meydan okuma olarak görülmüştür. Gerçekten de kadınların gelir elde ettikleri durumlarda, geleneksel aile içi rollerin yavaş da olsa, istatistiki

⁹ Burada ayrıntısına girmemekle birlikte, karşılıksız çalışma ya da daha uygun terimle karşılıksız emek sunumları da söz konusu olduğu için bu terimi tercih ediyorum.

¹⁰ Artık ev-eksenli çalışmanın çalışma olarak tanınması yönünde bir değişim söz konusudur. Ama bu ayrım her şeye rağmen halihazırdaki durumu ifade etme yeterliğine sahiptir. Burada Ferhunde Özbay'ın kadın emeği sınıflaması esas alınmıştır. bkz. F. Özbay "Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emeği", *Toplum ve Bilim*, No. 53, İstanbul, s. 41-54.

¹¹ Bkz. Hane içi dinamikler konusundaki bir tartışma için D. Hattatoğlu, "Ev-Eksenli Çalışma Stratejileri", A. İlyasoğlu, N. Gökçe (Der.), *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001 içinde, s. 173-204.

olarak anlam taşımasa da, değişme eğilimine girdiğini gösteren çalışmalar vardır. Örneğin Hale Bolak'ın işçi sınıfı kadınları arasında yaptığı araştırma, geliri kocasınınkinden fazla olan ya da kocası çalışmayan kadınların aile yaşamı içinde üstlendiği sorumlulukların ve buna bağlı olarak cinsiyet rollerinin, görünüşte hem kadın hem erkek tarafından hâlâ sahiplenilip savunulsa bile değişme eğilimine girdiklerini ve kadının evde güçlendiğini göstermiştir.¹²

Fakat kadınların üretime katılmasının ve gelir elde etmesinin kendi başına ne kadar bağımsızlaştırıcı etki yaptığını sorgulayan çalışmalar da vardır. Günseli Berik'in kırsal kesimde halı dokuyan kadınlar arasında gerçekleştirdiği çalışma, kadınların kendi işgüçleri üzerindeki kontrollerinin aile içinde dokumacılıktan ücretli dokumacılığa geçişle artmadığını, aksine, ilk durumda kendi emekleri üzerindeki kontrollerinin daha fazla olabildiğini göstermiştir.¹³ Deniz Kandiyoti ise, kadının bağımsızlık koşullarına sahip olması ve erkeğin kadına ekonomik bağımlılığının artması durumunda, kadınlar üzerindeki "ataerkil denetimin gevşeyecek yerde güçlenmesinin dahi beklenebileceği" uyarısını yapmaktadır.¹⁴

Dolayısıyla, kadınların çalışarak gelir elde etmesinin, tek başına ne kadar bağımsızlaştırıcı etki yaptığı sorgulanmaya açık bir alandır. Yukarda da belirttiğim gibi, kadının ücretli çalışmaya geçmesi veya ekonomik bağımsızlık koşullarına sahip olması ve hatta erkeğin kadına ekonomik bağımlılığının artması, mutlaka kadının güçlenmesi anlamına gelmeyebiliyor, tersine kadınların aleyhine bile olabiliyor.

Buna, çeşitli gözlem ve tanıklıkları da ekleyebilirim. Bunlar, kadınların çalışarak gelir elde etmesine değil, bu gelirin nasıl kontrol edildiğine dikkati yoğunlaştıran gözlem ve tanıklıklar. İl-

¹² Bkz. H. Bolak, "Aile içi Kadın Erkek İlişkilerinin Çok Boyutlu Kavramlaştırılmasına Yönelik Öneriler", Ş. Tekeli (Der.), *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991 içinde, s. 219-229

¹³ G. Berik, "Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırmalı bir Tartışma", Ş. Tekeli (Der.), *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991 içinde, s. 145-162

¹⁴ D. Kandiyoti, "Cinsiyet Roller ve Toplumsal Değişim: Türkiyeli Kadınlara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", D. Kandiyoti, *Çarıyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997 içinde, s. 47

ki pek çok şehirdeki kadınlar için geçerli; pek çok meslek sahibi kadının maaş ödemesinin yapıldığı banka hesabının ATM kartının eşinde bulunduğu şeklinde.¹⁵ Meslek sahibi kadınların gelirlerini kontrol edememeleri, sadece ücretli çalışanlarla sınırlı değildir. Türk Eczacılar Birliği'nin eczacı kadınların yaşadığı cinsiyetçi uygulamalarla ilgili yaptığı araştırma¹⁶ ve bu araştırmanın varsayımlarının oluşturulması imkânı yaratmak üzere gerçekleştirilmiş olan atölye çalışması, bu açıdan çarpıcı bir tabloya işaret etmektedir. TEB'in 2000 Eylül'ünde Ankara'da, oda başkanı ve genel sekreteri eczacı kadınların katılımıyla düzenlediği Eczacı Kadınlara Yönelik Cinsiyetçi Tutum ve Davranışlar Atölye Çalışması'nda dile getirilen sorunlardan biri eczacı kadınların kazancının kocalarının tasarrufunda olmasıyla ilgilidir. Bu, sonraki araştırmanın varsayımı olarak şöyle ifade edilmiştir: "Genellikle kazanç eczacı kadına ait olduğu halde, mülkiyet eşi tarafından üstlenilmektedir."¹⁷ Ardından gerçekleştirilen "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Eczacılık Araştırması"nın gelirin kontrolüne ve hangi karar süreçlerinde mülke dönüştürüldüğüne ilişkin bulgularından biri de eczacı kadınların eşlerinin çalışma konumuyla ilgilidir; araştırmaya göre her 9 eczacı kadından 1'inin kocası işsizdir; bu adamların eczanede eşlerine 'yardım' ettikleri tahmin edilmiştir. Bununla ilişkili olabilecek bir diğer bulgu da, her 5 eczacı kadından 1'inin eczanesinin mülkiyetinin kocasına veya babasına ait olmasıdır.¹⁸

Belirli ve saygın meslek sahibi olan kadınların gelirlerinin kontrolünü ellerinde tutamamalarının öylesine yaygın gözlenebilen bir durum oluşu, ev-eksenli çalışan kadınların kendi çalışma seçeneklerini bu durumu -yani 'formel' bir gelir olunca kontrolünün kocaya, babaya geçeceğini- veri sayıp, kendilerinin de böyle bir durumda gelirlerini kocalarına teslim etmek zorunda

¹⁵ Burada atıf yapılan gözlemler, Sivas, Muğla, İstanbul ve Van'da yaşayan çeşitli kadınlara ait. Ve ev-eksenli çalışan, öğretmen ya da araştırmacı gibi çeşitli kadınların farklı çevrelerde yaptıkları gözlemler söz konusu.

¹⁶ B. Bilgetekin, E. Balta, Ö. Özkan, *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Eczacılık*, Türk Eczacılar Birliği Yayınları, Ankara, 2001

¹⁷ a.g.e., s. 33

¹⁸ Yalnız bu bulgu dikkatli yorumlanmalıdır; çünkü eczanenin satın alındığı paranın kaynağı bilinmemektedir.

kalacakları varsayımıyla davranmalarından, bu yönde strateji kurmalarından da çıkarsanabilir. Nitekim, kimi örneklerde ev-eksenli çalışan kadınlar, 'dışarda' yani geliri belli olarak çalışmayı, bu gelirin kontrolünü ve sonra da kendisini kocalarına vermek zorunda bırakacak bir çalışma olarak görebiliyorlar, bunu açıkça ifade ettikleri örnekler de var.¹⁹ Hatta evde çalışmanın dışarda çalışmaya göre daha kocanın kontrolü dışında olduğu düşüncesi ve bilgisini de değerlendirerek, 'bordrolu' işe girmeyi reddeden kadınlar da söz konusu.²⁰

Burada önemli bir nokta da, 'para'nın kime ait olduğu, kimden geldiği ile kimin tasarrufunda olduğu yani evin harcamalarını kimin yaptığı arasında, hanenin bütün bireyleri tarafından ayırım yapılması. Bir başka deyişle, harcamaların fiilen kimin eliyle yapıldığı önemli görülüyor. Yani çocuğa oyuncağı kadının hangi parayla, kendi parasıyla mı yoksa kocasının verdiği parayla mı aldığı önem taşıyor. Çünkü çocuk da kadın da para kaynağını biliyor ve aralarındaki ilişki buna göre biçimleniyor. Bir başka deyişle, parayı kocası verdiğinde yine aynı oyuncak alınmış olabilir, ama kadının çocuğuyla ilişkisi, kendi parasıyla (ve kendi kararıyla) alması durumundakinden farklı biçimleniyor. Bir diğer örnek, hanenin temel alışverişlerini kimin yaptığı. Birçok durumda evin haftalık alışverişini de gündelik alışverişini de kadınlar yapıyorlar. Burada önemli nokta, kadınların, ne alınacağını zaten bilmeleri ve koçalarının da buna karışmamasını belirtmeleri. Dolayısıyla, alışverişte, evin gündelik harcamalarına ayrılan paranın yetirilmesi öne çıkıyor, bu da sürekli değişen marka tercihleriyle yapılıyor, ve bu da kadınların sahip olduğu bir gündelik alışveriş bilgisi. Bir başka deyişle, evin

¹⁹ IAFPE Feminist İktisatçılar Konferansı 2000 yılında İstanbul'da düzenlendi. İstanbul, Van ve Sivas'tan ev-eksenli çalışan kadınlar IAFPE'de hem açılış panelinde konuştular, hem de sadece ev-eksenli çalışma konulu bir yuvarlak masa toplantısında. Bu değerlendirmelerini sözünü ettiğim toplantılarda da dile getirdiler.

²⁰ Bu kadın, Sivas'ta yaşayan, 10 yaşından beri yani yirmi yılı aşkın süredir ev-eksenli olarak çalışan bir kadın. Bordrolu işi reddetmesini, gelirinin ne kadar olduğunun tam tamına kocası tarafından bilineceğini düşünmesiyle, böyle düşünmesini de siparişle kendilerine elişi yaptığı meslek sahibi kadınların maaşlarının 'yüzünü bile göremedikleri' bilgisi üzerinde yükselen bir sosyal ortam açıklamasıyla gerekçelendirdi. İkinci gerekçesi ise, sosyalleşme vurgusu taşıyordu; her gün aynı birkaç kişiyi görerek dışarıda çalışmanın insanı körelten ve sosyalliğini ketleyen bir tarafı olduğunu ileri sürdü, buna karşılık kendisinin sipariş almak için yaşadığı süreçte pek çok insanla muhatap olduğunu, bunun da sosyalleşmesini geliştirdiğini savundu.

gündelik harcamalarının kararları, pratikte kadınlar tarafından alınmakla birlikte, kadınlar son derece kısıtlı ve baştan belli bir karar alanı içinde hareket etmek zorundalar. Nitekim, araştırmam²¹ sırasında görüştüğüm ev-eksenli çalışan kadınlar, evin alışverişini görece serbest oldukları, özerk davranabildikleri bir alan olarak değil, tersine, bir yük olarak ifade etmişlerdi.

Kısacası, evin gündelik harcamaları kadınlar tarafından belirlenmediği, tersine, sosyal ve ekonomik kısıtlamalara göre biçimlendiği için, ev-eksenli çalışan kadınların, evin toplam parasını ellerinde tutup fiilen harcayan kişi olsalar da, gelirin kontrolünü ele geçirdikleri yer, burası değildir. Kadınların asıl karar verme imkânını yakaladıkları ve bu imkân üzerinden de gelirlerinin kontrolünü ellerinde tuttukları alan, 'lüks harcama' diye adlandırıldıkları harcamalardır.²² Yani, kadınlar gelirlerini, 'lüks' diye niteledikleri ve kocalarına kalsa alınmayacak olan, ve kendilerince saptadıkları ihtiyaçlar için harcadıklarında, aslında o gelirin kontrolünü de kendileri yapmış oluyorlar. Dolayısıyla asıl güçlenme dinamiği, kadına göre belirlenmiş bu harcamaların ortaya çıkışıyla görünür olmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir nokta da, kadınların hangi stratejiyi izlediklerine göre, aynı harcamayı farklı, yani bazen 'lüks' bazen de 'temel' harcama olarak niteleyebildikleridir. Öyle görünüyor ki, hangi strateji uygulanıyor olursa olsun, değişmeyen, ortak olan nokta, söz konusu harcamaya ağırlıklı önem atfedenin kadın olmasıdır.

Kazandıkları parayı, gelirlerini kendi kontrollerinde tutma mekanizmaları nelerdir? Birincisi, yukarda değindiğim gibi, alınacakları 'temel ihtiyaç' değil, 'lüks' olarak marjinalize etmek. İkincisi, doğrudan doğruya gelirini marjinalize etmek. Şöyle ki, kendi kazandıkları parayı, kendi saptadıkları ihtiyaçlara ayırabilmek için, gelirlerini hânenin geçim parasının dışında tutma eğilimi gösteriyorlar. Bir başka deyişle, yetişkin çocukların çalıştığı durumlarda, kazandıkları parayı eve, evin geçimine vermelerini bekledikleri halde, kadınlar kendi ka-

²¹ D. Hattatoğlu Özbek; *Evde Çalışan Kadınlar...*

²² Bu adlandırma doğrudan doğruya, ev-eksenli çalışan kadınların nasıl bir yoksulluk düzeyinde yaşadıklarını gösterir. Çünkü kastedilen harcamalar şunlardır: küçük çocuğa süt ve meyve alımı, okul çağındaki çocuklara özel ders veya kurs parası, kızlara çeyiz eşyası, kız veya erkek çocuklara meslek liselerine veya üniversiteye giriş sınavlarının harçları, telefon faturası. Bu sonuncusu, eğer içiyorlarsa sigaraya verilenle birlikte, kadınların kendileri için yaptıkları harcamayı oluşturur.

zandıkları parayı farklı niteliyorlar ve ya 'zor günler'²³ için ayırıyorlar, ya da süreksizliğini, azlığını vurgulayarak marjinalleştiriyorlar ve böylelikle kendi kontrollerinde tutabiliyorlar.²⁴

Kendi gelirini evin asıl geliri olarak görmeme ve göstermeme yaklaşımının bir devamı, kimi örneklerde, gelirini hane halkı gözünde 'enformelleştirmek'tir. Yani, kadın, kısaca çalıştığını kocasından gizliyor, ya da aslında ne kadar çalıştığını ve ne kadar kazandığını yani gelirinin bir kısmını gizliyor. Böylelikle, evin temel ihtiyaçlarına ayırmak zorunda kaldığı para miktarını azaltmış, ayrıca kendi saptadığı harcamalara pay ayırmış oluyor.

Gelirini marjinalleştirme ve 'lüks' harcamalara ayırma yoluyla kendi kontrolünde tutma yaklaşımı, aslında kadının kendi çalışmasını 'çalışma', kendini de 'çalışan kadın' olarak yüksek sesle ilan etmesine ters bir dinamik gibi görünüyor. Nitekim, tez araştırmam sırasında görüştüğüm ev-eksenli çalışan kadınlardan bazıları, kendilerini çalışan kadın olarak niteliyorlardı ve bu kadınların gelirlerini ortaya koyma ve harcamaları adlandırma şekilleri farklıydı. Şöyle ki, yine çocukların üniversite harçları ya da üniversite hazırlık kursunun takistleri söz konusu iken, bu harcama artık 'lüks' olarak değil, 'evin temel harcamaları' arasında anılmıştı.²⁵

²³ Bu 'zor günler'in hiç gelmemesi çok ilginçtir. Bazı örneklerde 17 yıllık bir evlilikte kadının kazandığı paraya 'Allah'a şükür' hiç ihtiyaç duyulmamış, o da bu parayı 'lüks' harcamalarına ayırabilmiştir. Bu lüks harcamalar, kızının o sırada üç ayrı meslek lisesi sınavına girebilmesi için gereken harç masraflarıydı. Bu kadın, tek bir değil de üç ayrı lisenin harcını yatırmış olmasını, kızına en istediği tercihi yapması için sunduğu bir olanak olarak görüyor ve bu noktaya ciddi bir vurgu yapıyordu.

²⁴ Bunu Avcılar'dan bir kadın çok veciz bir şekilde dile getirmişti: "ben de kazanıyorum, ben harcayacağım dersem, onunki daha çok, o ne olacak? Ben kazandığımı getirir ortaya koyarım, o da 'hanım güle güle harca harçlığını'der." D.Hattatoğlu Özbek, *Evde Çalışan Kadınlar...*

²⁵ Kendilerini nasıl nitelerlerse nitelesinler, tez araştırmam sırasında görüştüğüm kadınların tümü de, kendi çalışmalarını, ev içinde kocaya ve kadına düşen sorumluluklar bakımından farklı tanımlamadılar. Yani, her ne kadar kendi gelirini evin zorunlu geliri, olmazsa olmaz geliri olarak dile getirmeleri söz konusu olsa da, bu kocanın sorumluluklarını azaltan bir ifade değildi. Ve belki daha da önemli bir nokta, kadınların kendilerinin çalışmasıyla çocuklarının okuması arasındaki bağı vurgulamalarıdır. Şöyle ki, kadın kendini çalışan kadın olarak tanımladığında ve ilan ettiğinde, evin geçimine katkıda bulunduğunu söylüyor ama bu geçimi ilk planda çocukların eğitim harcamaları ile niteliyor. Gelirin 'lüks' değil 'temel harcama'lara ayrılması, bu vurgu ile birlikte düşünülmelidir. Ve kadının çalışması, bu harcamanın 'temel' sayılabileceği refah düzeyini sağlayan gelirin kaynağıdır; yani bir anlamda kadının geliri, ikincil, açlık harcamalarından sonra gelen, daha lüks harcamaların temel sayılabilmesini mümkün kılan gelirdir.

Özelde gelirini enformelleştirme ve hatta marjinalleştirme yöntemlerinin, daha genel bağlamda ise kendini çalışan olarak ilan etmeme stratejisinin bazı elverişsizlikleri var. Ya da bu stratejinin, gelirin ancak belirli bir tür kontrolünü mümkün kıldığını söyleyebiliriz. Şöyle ki, çalıştığını yani bir geliri olduğunu gizleme, ya da gelirinin belirli bir bölümünü gizleme ya da marjinalleştirme, paranın belirli bazı tür kullanımlarına daha uygundur. Kızına çeyiz yapmak ya da 'altın yapıp saklamak' için uygundur, ama eve, diyelim pirzola almak, çocuğa giysi almak, kurs parası vermek gibi 'görünür' ve gündelik harcamalara uygun değildir. Çünkü bu durumlarda kadının her bir 'ekstra' harcama için açıklama bulması, 'kılıf uydurması' gereği var. Sorun bu açıklamaların bulunmasında değil, bulunması gereğinde. Yani gündelik dilde ifade edersek, "hem yapıyorsun hem de bir sürü ağız kokusu çekiyorsun, üstelik kıymetin bilinmiyor." Bir başka deyişle bu strateji kadınlar tarafından evin sorumluluklarını erkekten alıp da üstlenmemek için tercih edilen bir strateji olarak ifade edilse de, tercih edilmesine yol açan dinamiklere ters işleyebilmektedir.

Marjinalleştirme ve enformelleştirme stratejilerinin irdelenmesi gereken başka yönleri de var. Nasıl oluyor da çalıştıklarını 'bildikleri' halde, ev-eksenli çalışan kadınlar kendilerini çalışmayan olarak niteleyebiliyorlar, çalışmalarını nasıl marjinalleştiriyorlar? Bunun yolu, kısaca, çalışma ile işi ayırmalarından geçiyor.²⁶ Bir diğer deyişle, çalışmalarını 'iş' olarak nitelemek suretiyle kısmileştiriyorlar, belirli ve geçici bir zaman dilimine sıkıştırıyorlar ve o zaman dilimiyle sınırlamış oluyorlar, öyle ki yıllar boyu 'iş' yapabiliyorlar bunu söylüyorlar da ama çalışan olarak kendilerini ilan etmemiş olabiliyorlar. Ev-eksenli çalışmanın aralıklı ve düzensiz oluşu da bu stratejiyi mümkün kılan bir özellik.

Şimdi, ev-eksenli çalışan kadınların, çalışmayı ve özelde de kendi çalışmalarını nasıl kavramlaştırdıklarına geçebiliriz.

²⁶ Bu başka çalışmalarda da var olan bir bulgudur. Bkz. J. White, *Money Makes Us Relatives: Women's Labor in Urban Turkey*, University of Texas, Austin, 1994

Çalışmanın Kavranışı

Öncelikle kadınlar, hem genelde çalışma olarak tanınmayan hem de kendilerinin de yüksek sesle ileri sürmedikleri ev-eksenli çalışmayı, hem de dışarda çalışmayı, aynı belirleyicilere göre ifade ediyorlar. 1998'de gerçekleştirdiğim araştırma sırasında, gerek dışarda çalışma gerek eve iş alma/almama kararları, aynı gerekçelerle açıklanmıştı.²⁷ Kadınların ister ev-eksenli ister dışarda çalışmalarıyla ilgili kararların çalışma içi dinamiklerle değil de başka ve aile odaklı etkenlere göre biçimlendirilmesi, çok ilginçtir ve bunun bazı sonuçları vardır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, kadının çalışmasının sadece diğerleri tarafından değil, doğrudan doğruya kadınlar tarafından da bu anlamda bağımlı değişken olarak görülmesi ve yaşanmasıdır. Bunun doğrudan bir sonucu, gerek çalışma içi ilişkilerde, gerek hane içi iktidar ilişkilerinde²⁸ kadınların (evde veya dışarda) çalışmasının ve kadınların çalışmasıyla ilgili kararların bir araç olarak kullanılmasıdır.

Bu araçsallığın kadınların çalışma amaçlarıyla yakından bağlantısı vardır. Bir başka deyişle kadınlar, geçim sıkıntısı yüzünden çalışıyor oldukları halde, çalışmayı sadece para kazanma amaçlı görmemekte, çalışmalarının hane içinde kendilerine ne sağlayıp ne kaybettireceğine ilişkin değerlendirmeler bağlamında tartmakta ve dile getirmektedirler.²⁹ Ama burada belirtilmesi gereken çok önemli bir nokta da, araçsallığın erkekler ve kadınlar tarafından farklı kullanılmasıdır. Şöyle ki, kadınlar kendi çalışmala-

²⁷ D. Hattatoğlu Özbek, *Evde Çalışan Kadınlar...*

²⁸ İktidar ilişkileri kavramı M. Foucault'dan alınmıştır.

²⁹ Bu yaklaşımın bir yansıması ya da uzantısı, hane içindeki toplumsal cinsiyet rollerinin ve cinsiyete dayalı işbölümünün esnetilmesinde veya aşındırılmasında, görünürde uzlaşmaz bir çatışma çıkarmaksızın kullanılabilirliği. Ne kadınlar ne de erkekler kadının çalışması olgusunu tek başına bir olgu olarak görmedikleri, onu sosyal çerçevesi içinde yaşadıkları ve bir araç, bir pazarlık konusu olarak algıladıkları için söz düzeyinde genel geçer olana uygun olanın gerçekleşmesi üzerinden bir pazarlık yapılmaktadır. Burada aslında sözel düzeyde genel geçer, tipik olanın öne çıkarılması, içinde yaşanan gerçeklikle uyumsuzluğun altını çizmekte kullanılmaktadır. Dışarıda çalışmasına izin verilmeyen, eve iş aldığı zaman da çeşitli vesilelerle sorun yaşatılan bir ev-eksenli çalışan kadının bu durumu dile getirişi çok güzel bir örnek oluşturuyordu: Bu kadın, durumunu, "evde oturup hazır yedikleri" ve kocası kadını çalıştırmadığına göre, "bakmaya mecbur olduğu" şeklinde açıklıyordu.

rını sadece para kazanma amaçlı olarak sınıflamamaya özen gösterirler ve buna uygun olarak organize ederlerken, kocaları, çalışma=para çerçevesini kabul ettirme çabası içinde görünüyordular. Bunun bu yazı çerçevesinde vurgulanması gereken bir tarafı, araçsallığın tek başına 'iyi' ya da 'kötü' olmayışı, büründüğü biçimlerin güçlenmeyle ilişkisinin kurulmasının çok boyutlu olduğu şeklindedir. Nitekim, kadınların 'boş zamanlarını değerlendirme' amacıyla iş yaptıklarını ifade etmeleri, hem Türkiye'de hem dünyanın çeşitli ülkelerinde yaygındır; ve bu genellikle çalışmalarını önemsizleştirmeleri olarak yorumlanmaktadır. Fakat araçsallığın kadınlar ve kocaları tarafından farklı kullanılmasıyla bir arada düşünüldüğünde, bu ifade tarzı, kadınların kendi çalışmalarını para kazanmayla sınırlamama ve böylelikle mevzi kazanma tavrının bir tezahürü olarak da ele alınabilir.

Çalışmalarını araçsal görmelerinin bir başka tezahürü de, kadınların, toplumsal kabul gören ilişki kalıplarını değiştirdikleri zaman bile bunu açıkça ilan etmek istemeyişleriyle örneklenebilir. Bu hem ilginç, hem de başka ülkelerle benzerlik gösteren bir noktadır. Mesela Miraftab, Meksika'da evde taşeron dikiş diken ailelerdeki kadınların benzer bir tavır sergilediğini belirtir. Meksika örneğinde klasik şemada erkek dışarı ile ilişkileri sağlayan, yani işi alan ve siparişler için görüşmeleri yapan, kadın ise fiilen işi yapan kişi durumundadır. Ancak Miraftab, kadının işi de örgütlediği örneklerde bile, kocası adına iş yapıyormuş görüntüsü vermeye özen gösterdiğini saptamıştır. Söz konusu ev-eksenli çalışan kadınlar bunu, iş ilişkileri içinde kadına değil erkeğe güvenileceği, kadının işi yönettiği anlaşılırsa artık güvenilmeyip iş verilmeyeceği şeklinde açıklamışlardır.³⁰

Dolayısıyla, çalışmalarını böyle araçsal görmelerinin bir anlamı da, kadınların kendi çalışmaları üzerinden strateji geliştirmeleri olmakta, ama stratejiler farklılaşabilmektedir. Bunlar en kaba şekliyle kadının "ben çalışıyorum" ya da "ben çalışmıyorum, ev kadınıyım" şeklindeki ifadelerinde somutluk kazanmaktadır. Bir

³⁰ bkz. Faranak Miraftab, "Space, Gender and Work: HomeBased Workers in Mexico", Elizabeth Prügl ve Eileen Boris (Der.), *Homeworkers in Global Perspective*, 1996 içinde.

başka deyişle, çalışan kadın olarak ya da 'iş yapan ev hanımı' olarak iki ayrı eksenle strateji geliştirilmektedir.

Kendini çalışan olarak görmek ile bunu ilan etmek arasında fark olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bir başka deyişle, kadınların nerede, hangi ortamda ve kimlerin yanında kendini nasıl tanımladığı önemlidir. Mesela, aynı kadın hayatının aynı döneminde, diyelim ki muhtardan ikametgâh senedi alacağı zaman, kendini 'ev hanımı' olarak yazdırmasına rağmen, kocasıyla tartışırken veya bir toplantıya katıldığında "çalışıyorum, çalışan kadıyım" diye niteleyebilmektedir. Konu komşusunun yanında kendisini çalışan kadın olarak nitelemek, yani yaptığı işe bir süreklilik atfı yapmak, o komşular aynı zamanda muhtemel alıcılar veya müttetikler olabileceği için ve o spesifik durumdaki komşularla yaşanan iktidar ilişkilerinin koşullarına göre belirlenmektedir.³¹

Kendini çalışmayan olarak sunma ile çalışmayan olarak yaşamının farklılaşmasının ya da çalışan olarak yaşama ve çalışmayan olarak sunma durumunun ya da iki farklı stratejinin iç içe geçmesinin çok ilginç bir örneği, kocalarının çalışmalarını yasaklamasına rağmen çalışmaya devam eden kadınların durumudur. Bir başka deyişle, bu geçişliliğin en belirgin olduğu yerlerden biri, kadının çalışmasının istenmediği hatta açıkça yasaklandığı ve onun da gizli gizli çalıştığı durumlardır. Bu epey yaygın bir durumdur; bir sonucu da kadının gelirini gizlemesidir; bir başka deyişle kadın gelirini kontrol etme amacıyla gizlemez; gerçi gelirden vazgeçmemesi de gizli çalışmasının nedenlerinden biridir. Ayrıca gelirin gizlenmesi, kısmi de olabilmekte, yani çalışmanın tümüyle gizlenmesi anlamına gelmeyebilmektedir. Kısacası, sonuçta gizli çalışma durumu, çalışmanın ve gelirin enformelleştirilmesi stratejisinden farklıdır ve hem gelirin hem de çalışmanın tamamen gizlenmesini gerektirir. Bazı işleri alamamak (ortadan hızla kaldırılması zor olan işleri alamamak gibi; kocaların eve baskın düzenlediği örnekler vardır çünkü), gelirin gizli harcanması, 'hesabı verilemeyecek, kocanın verdiği paraya sığdırılama-

³¹ Özellikle dantel, çeyiz işlerini siparişle yapan kadınlar için bu geçerlidir. Ve yaygındır. Çünkü, komşu toplantıları, 'günler', hatta akraba ziyaretleri, kadınların sipariş almasında başlıca mekanizmalardan biridir.

yacak' her harcamaya kılıf bulma zorunluluğu gibi sonuçları vardır ve bunlar, birçok kapsamlı düzenleme gerektirmesi nedeniyle yorucudur. Ama burada vurgulamak istediğim yön, kadının zamanını planlayışında çalışmanın önem taşıması, negatif bir biçim, gizleme biçimini alsa da, gündeliğin çalışma odaklı biçimlendirilmesidir. Yasaklandığı durumda çalışmayı sürdürme, bu yönü nedeniyle, iki stratejinin iç içe geçmesinin çok güzel bir örneğini oluşturmaktadır.

Aslında bu yazının çerçevesi, kadınların hangi nedenlerle nasıl kendilerini çalışıyor olarak ilan ettikleri ve bu sürecin nasıl yaşandığını anlatmak için dar kalıyor.³² Burada sadece, kendini çalışan kadın olarak görmek ile bunun yüksek sesle ilanı arasında bir ayrım bulunduğu, bu ikisinin her zaman aynı anlama gelmediğine dikkat çekmek yeterli. Peki, bu ayrım varsa, eğer kendini çalışan kadın olarak görmek, bu sıfatı alıp her yerde yüksek sesle sahiplenmekten ve bu tanım üzerinden bir strateji kurmaktan farklı görüntülere sahipse, bu görüntüler nelerdir? Bir başka deyişle, ev-eksenli çalışan kadınların kendilerini çalışan olarak yüksek sesle adlandırmaları bile, çalışan olarak davrandıklarını gündelik hayatlarında neye bakarak okuyabiliriz?

Çalışan Kadın Olarak Yaşamak

Bu alanlar, gündeliğin planlanması yani zaman kullanımı; kadınların kendi çalışmaları ile kurdukları ilişkinin farklılaşması ve yukarda değindiğimiz gelirin kullanım alanları olarak beliriyor. Gelirin marjinalleştirilmesinin yukarıda da değindiğim gibi, kendini çalışan olarak ilan etmemekle bağlantılı olduğunu düşündü-

³² 'iş yapma' veya 'çalışma' kavramlaştırması/deklarasyonu ile, ev-eksenli çalışmanın türü arasında nasıl bir bağlantı olduğu noktası da önemli görünüyor. Şöyle ki, eve fason iş alanlar 'çalışma' ve 'çalışan kadın olma' stratejisini daha fazla izlerken, ağırlıkla siparişle ve kendi hesabına çalışanlar 'iş yapma' yani süreksizlik vurgusu yapıyor görünüyorlar. Bu aynı zamanda bu istihdam ilişkilerinde üzerinde anlaşılmış, mutabakata varılmış olan çalışma koşullarının o işe özgü-lüğünü vurgulama isteği/gereğiyle de bağlantılı düşünülmelidir. Bir de, istihdam ilişkilerine göre bu ayrıştırma sadece yordam belirtmekte yararlı olabilir, daha öte yorum yapmak riskli olur, çünkü ev-eksenli çalışmanın çok temel görünümünden biri, aynı kadının hayatının aynı anında iki hatta üç ayrı istihdam ilişkisi içinde çalışıyor olmasıdır. Bunlardan biri daha ağırlıklı olabilmekte-dir, ama bir kadının sadece bir istihdam ilişkisi içinde çalıştığı enderdir.

recek örnekler var. Buna karşılık, gelirin enformelleştirilmesi, yani gizlenmesi, 'çalışan' olarak tanımlanmakla doğrudan belirlenmek zorunda değildir. Yani kadın çalıştığını tümünden gizlemeyebilir, sadece daha az çalıştığını söyleyebilir, ve beyan ettiği ve evin bütçesine kattığı gelire dayanarak çalışan kadın statüsü talep edebilir. Nitekim, bazı ev-eksenli çalışan kadınların hayatlarının çeşitli dönemlerinde bu tavrı izledikleri görülmüştür.

Zaman kullanımı ya da başka bir deyişle, kadının gündelik zamanının örgütlenişinin değişmesi çok önemli bir gösterge olarak belirmektedir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan gerilimlerin hane içi iktidar ilişkisinin hangi noktalarında nasıl yaşandığı ayrı bir analiz konusudur, burada sadece şunu söylemek yeterli: Kadının ev işlerini, çocuğuna, kocasına, diğer hane sakinlerine ayırdığı zamanı nasıl planladığı, bu planlamayı yaparken çalışmasını da dahil edip etmediğine bakılabilir. Eğer dahil ediyorsa, bu kadın yüksek sesle "ben çalışan kadını" demeyi yeğlemiyor olsa bile, bu kabule uygun davranıyor demektir. Elbette ki, bunun da dereceleri var, farklı kadınların durumunda farklı gerçekleşebilir. Ama çalışmasını gündeliğini planlamaya dahil edip etmediğini, zamanını hangi esaslara göre planladığına bakarak görmek mümkün. Yani daha önceleri kadının tüm zamanı öncelikle çocuğuna, kocasına ve onların ihtiyaç ve isteklerine göre planlanırken, artık bu değişiyor. Günü programlarken yaşadıkları farklılaşmaya bağlı olarak, ev içinde huzursuzluklar çıkıyor. Sadece kocalar, babalar değil, çocuklar da annelerinin çalışmaya ayırdığı zamandan şikayetçi olmaya başlıyorlar. Kadının evde yapması gereken işlerin aksadığından yakınılmaya başlanıyor.... Bunun çok önemli bir etkisi ya da sonucu, çocukların okul hayatlarındaki her türlü aksamadan, doğrudan doğruya annenin yani ev-eksenli çalışan kadının, çalışmasıyla sorumlu tutulmasıdır. Mesela bir örnekte, babanın bir yıla yakın süre işsiz kaldığı, evin geçiminin çok zorlandığı bir dönemde, çocuklardan birinin iki dersten bütünlemeye kalması, tamamen 'annesinin çalışması'na, 'evle ilgilenmemesi'ne bağlanabilmektedir. Bir diğer ev-eksenli çalışan kadının durumunda, yine çocuğunun okuldaki en ufak istikrarsızlığı -notlarında yaşanan bir düşme, okula gitme isteksizliği vb.- annesinin çalışması ve 'çocuğuna yeterli zamanı ayırmama-

sı' yakınmasına yol açmıştır. İlginç olan, çocuğun da bu suçlarmaları yöneltiyor olmasıdır. Örnekler çoğaltılabilir.

Değişen bir diğer şey, çalışmalarıyla ilişkileridir. Önceleri 'paraya sıkışınca', yani çocuğa harçlık gerekince vb. gibi belirli bir ihtiyaç söz konusu olduğunda o spesifik ihtiyacın karşılanmasına yönelik çalışma söz konusuyken, -ve evde çalışmanın düzensizliği bu açıdan kadınlara uygunken- artık, görünürde acil, dayatan bir ihtiyaç olup olmamasını gözetmeksizin, hatta böyle bir ihtiyaç yokken ve tersi talep edilirken çalışmak. Çalışmanın 'ekmek parasına' bağlı olmaması.³³

Zamanın kullanımı ile kadının kendi çalışmasıyla kurduğu ilişkinin değişimi iç içe gerçekleşiyor ve birbirini gerektiriyor. Diyelim çocukların ya da kocanın daha önceleri herhangi bir anda dile getirebilecekleri ve karşılanacak olan -mesela bir pazar gününün, kocanın evde olduğu tek günün akışında dile getirilen- talepler, "o sırada işi olduğu, işi yetiştirmesi gerektiği" nedenleriyle karşılanmıyor. İlan edilmiş olmasa da, ev içinde zaman kullanımı, yukarıda değindiğim tüm 'yan etkilerine' rağmen, kadının çalıştığı gerçeğine uygunlaşıyor. Kimi kadınların durumunda, hane halkının taleplerinin de azalması ya da kadın çalışıyorsa bazı işleri kadından beklememeleri de söz konusu olmaktadır.

Çalışmayla girilen ilişkinin farklılaşmasının görünür olduğu bir yer de, farklı hanelerden kadınların yan yana veya birlikte çalışması. Her iki biçim de, ev-eksenli çalışmanın sosyal örgütlenmesini gerektiriyor ve kadınlar bu ilişkiler içinde farklı bir sosyalleşme yaşıyorlar. Yan yana çalışma, mahallede kadınların birbirlerinin aldığı işi, kimden, hangi ücretle aldıklarını görerek çalışmaları demek; bu yanılla da o ana kadar 'komşu' ya da 'akraba' olan diğer ev-eksenli çalışan kadınların, bu birbirini görme üzerinden, deyim yerindeyse aynı 'işgücü piyasası'nın çalışanları olarak görmesi, birbirleriyle bu görme üzerinden ilişkiye girmeleri söz konusu.³⁴

³³ Yalnız burada çok küçük paralardan söz edildiği unutulmamalı. Yani çalışmanın ekmek parasına bağlı olmaması, çok teorik bir ifadedir.

³⁴ Ev-eksenli çalışmanın sosyal örgütlenme gerektiren bir çalışma olması hakkında, bkz. D. Hattatoğlu; "Ev Eksenli Çalışan Kadınlar ve Sosyal Örgütlenme", *Birikim*, No. 140, Aralık 2000, s. 89-97

Birlikte çalışma ise, çalışma nedenlerinin değişmesinin önemli bir örneği; bu çalışma biçimi, kısaca ekipleşme dinamiği olarak adlandırılabilir. Ekipleşme, yani farklı hanelerden kadınların birlikte çalışması, ilk olarak tez araştırmam sırasında İstanbul/Avcılar'da rastladığım bir dinamik. Ve özellikle fason/parça başı iş söz konusu olduğunda en önemli sorun olarak beliren iş süreksizliği ve iş olduğunda da belirli ve genellikle çok yakın bir tarihe yetiştirilmesi zorunluluğuna bir cevap. Taşeronla parça başı iş yapma üzerinden ortaya çıkan bu ekiplerde kadınlar, taşerondan işi tek bir birim olarak almakta, işin yetiştirilmesi ve hatalar konusunda ortak sorumluluk altına girmekte ancak herkes kendi yaptığı parça başına ücret almaktadır. Ekiplerde, kendi aldığı işleri yapmanın yanı sıra, taşeronla ilişkiyi yürüten, ortak hesapları tutan, hatalı işleri ekip üyeleri arasında paylaştıran, bir diğer deyişle ustabaşı/ekip başı gibi çalışan kadınlar vardır. Bu kadınlar yaptıkları ek işler için ayrı bir pay talep etmeyip, fazladan harcadıkları emeği, iş bulma ve işin sürekliliğini sağlama emeği olarak görmektedirler. Bu ekiplerin aracı örgütlenmesinden farkı, işi ev-eksenli çalışan kadınlara dağıtan halkada yer alan aracının kendisinin çalışmaması ve aracılık hizmeti karşılığında ve hatta bu hizmetle orantısız bir pay alması noktalarında ortaya çıkmaktadır.³⁵

Çalışma ekipleri oluşturmanın, kadınların zaman kullanımı ile ilişkisine de değinerek devam edeyim. Kadınlar zamanı çalışmalarına göre değil de, diyelim ev içi ihtiyaçlara veya ilişkilere göre planladıkları, çalışmalarını da spesifik ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlı tuttıkları durumlarda, her dağıtılan işi yapmaya talip olmuyorlar. Diyelim misafiri olduğu için, hastası olduğu için, o gün belirli ve dayatan bir ihtiyacı olmadığı için gelen işi istemeyebiliyorlar veya iş almak üzere hiç dağıtımcıya gitmeyebiliyorlar. Fakat bir ekibin içinde yer alıyorsa, ekip iş alıyor ve kadınlar o sırada kendileri için çalışmayacak olsalar bile³⁶, o işte çalışıyorlar, böyle bir karşılıklı borçluluk ilişkisi var aralarında. Yani bir

³⁵ Bu ekiplerin sadece Avcılar'a özgü olup olmadığını araştırmak gerekiyordu. Daha sonra, yerel atölyeler sürecinde, başka yerelerde de benzeri ekipleşmelerle karşılaştık.

³⁶ Söz konusu çalışmanın çoğu durumda tüketici bir çalışma olduğu, işin yetişmesi için çalışma sürelerinin kimi durumlarda günde 20 saate çıkabildiği, yani gece gündüz çalışmak zorunda kalındığı unutulmamalıdır.

gün bir ekip üyesine 'iyilik' olarak aslında almayacakları bir iş alıyorlar, başka bir gün başka bir ekip üyesine 'iyilik' olarak.³⁷ Kısacası, ekiplerde yer alan ev-eksenli çalışan kadınlar, zamanlarını, başka kadınların hane içi ihtiyaçlarının yansımaları bile olsa, çalışma içi dinamiklere göre planlıyorlar.³⁸

Ev-eksenli çalışan kadınların kendi çalışmalarını kavramlaştırmalarının birbiriyle iç içe geçen iki düzlemi var. Birincisi, kendisini çalışan, çalışan kadın ya da ev hanımı ve iş yapan kadın olarak görmek; ikincisi ise bunun yüksek sesle dillendirilmesi. Yüksek sesle dillendirme, aynı kadının hayatının aynı döneminde ortamlara ve kimlerle ilişki içinde olduğuna bağlı olarak değişebiliyor. Bunun ötesinde, kendini nitelemenin bir de, çalışmasının kendisini nereye konumladığı üzerinden tartışılması söz konusu. Bu durumda, kadınlar, çalışmalarıyla hangi konumda yani işçi mi, girişimci mi, işkadını mı... olduklarını tartışıyor, hangi istihdam ilişkisi içinde çalıştıklarını saptamaya uğraşıyorlar. Bu uğraş çok önemli ve çoğu durumda kendisini ne olarak gördüğüyle ve dillendirdiğiyle bağlantılı. Önemli, çünkü gerek hane içinde gerek hane dışında, çalışmaya bağlı hakların somutlaştırılması ve talep edilmesi süreci doğrudan doğruya bununla ilişkili.³⁹ Bu iki sürecin iç içeliğine bir örnek, Sırbistan'dan: 2001'de düzenlediğimiz Balkanlar Atölyesi'ne Sırbistan'dan katılan kadınlardan biri, Yugoslavian Business Women Association'ın (Yugoslavya İş-kadınları Derneği) temsilcisiydi; ancak toplantının üçüncü gününde kendisini 10 yıldır evde kekler yapıp satarak ailesinin geçimini sağlayan biri, işkadını değil de bir ev-eksenli çalışan olarak ifade etti⁴⁰ -o güne kadar ne iş yaptığını söylememiş, sadece

³⁷ Benzer bir bulgu, J. White'ta da vardır. 'Mutual indebtedness', karşılıklı minnettarlık ya da borçluluk olarak niteliyor bu durumu. Bkz. J. White, a.g.e.

³⁸ Bu ekiplerde yer alan kadınların kendilerini niteleyişlerinin farklı olması, yani hem çalışan kadın deklarasyonu yapanların hem de ev hanımı olarak iş yapanların aynı ekipte ve aynı süreklilikle yer alabilmesi, önemli bir noktadır. Ve kadınca çalışan kadın olarak yaşamak ile bunun ilanı arasındaki farkın, mutlaka dikkate alınması yönünde bir gösterge olarak yorumlanmalıdır.

³⁹ Pierre Bourdieu'nün deyiimiyle, "pratiğin mantığı" geçerli. Bourdieu'ye atf epey uygun görünüyor; çünkü bu mantık kendi içinde birbiriyle çelişen öğeler barındırabiliyor.

⁴⁰ bkz. Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu, *Balkanlar Atölyesi Raporu*, 2001

sanat tarihi dalında yüksek öğrenim görmüş bir 'işkadını' olduğunu belirtmişti-. Bu kadın, artık ev-eksenli çalışan olarak uğraşıyor, ülkesinde bir grup kadınla birlikte hangi ev-eksenli çalışma türlerinin bulunduğunu saptamaya yönelik haritalama çalışması yapıyor, 2003 baharında da ev-eksenli çalışan kadınlar olarak bir sivil toplum örgütü oluşturdular.⁴¹ Kısacası, aynı istihdam konumundaki kadınların kendilerine bakışları, kendi çalışmalarına ilişkin kavrayışları değişebiliyor; bu değişiklik, hangi hakların talep edildiğiyle, çalışan olarak da hangi stratejilerin izlendiğiyle doğrudan ilişkili.

Bu noktada, artık, kendine bakışın nasıl değiştiğini ve strateji seçiminin nasıl belirlendiğini sormak durumundayız.

Strateji Seçimleri ve Güçlenme

Öncelikle strateji ile ne kastettiğimi açıklamalıyım. Kadınların -ve başkalarının da çalışmaları üzerinden aldıkları tavrı strateji olarak nitелеmek, istedikleri an istedikleri seçimi yapmakta serbest olduklarını ima etmek olarak anlaşılmamalıdır. Çünkü, öncelikle her sosyal ortamda her strateji mümkün değildir. Tersine, kadınlar belirli, somut sosyal, kültürel ve ekonomik ortamlarda yaşıyorlar ve bu ortama ilişkin bilgilerine göre, bu ortamda kendilerinin toplumsal uzamdaki konumlanışlarının⁴² mümkün kıldığı stratejilerle sınırlılar. İkincisi ise, hangi stratejiyi uygularlarsa uygulasınlar, bir stratejinin hayata geçirilmesi, hatta aynı stratejinin farklı uygulanması, uygulayanın hayatında somut sonuçlar doğurur. Bu somutlukların da kendi içlerinde sunduğu imkânlar, sınırlıdır. Dolayısıyla stratejilerin seçiminde keyfilik söz konusu değildir. Mesele, farklı stratejiler arasında geçişliliğin nasıl mümkün olduğudur.

Ev-eksenli çalışan kadınlar örneğinde, bir stratejiden ötekine

⁴¹ Balkanlar Atölyesi, bu kadının katıldığı ev-eksenli çalışma konulu ilk toplantıydı. Bir başka deyişle, ev-eksenli çalışmanın çalışma kabul edildiğini, saygın olduğunu, böyle çalışanların haklarının kabul gördüğünü veri sayan bir toplantıya ilk katılımıydı. Ve bunu görmesi, kendi çalışmasıyla ilgili faaliyetleri bakımından onun hayatında dönüm noktası oluşturdu.

⁴² P. Bourdieu'nün kavramlaştırması. Bkz. P. Bourdieu; *Pratik Nedenler*, Kesit yayıncılık, İstanbul, 1995

geçişin çok sıklıkla yaşandığı ve bunun kadınlarda ciddi bir güçlenme ya da daha temkinli bir dil kullanırsam, kendini güçlü hissetme hali yarattığı bir yer, yerel atölyeler (ile ev-eksenli çalışma odaklı/konulu toplantılar) ve bunlara katılımıdır.⁴³

Atölyelerde amaç, ev-eksenli çalışmanın taraflarını eşitler olarak bir araya getirmek ve sorunun birlikte tarifi ve herkesin kendi payına çözüm için ne yapabileceğini tanımlayacağı bir ortam oluşturmak.⁴⁴ Tüm akış, bu amaca uygun olarak planlanıyor ama en önemli ögesi, derinlemesine tanışma diye adlandırdığımız bölüm. Bu bölümde, herkes, kendisini ev-eksenli çalışmayla ilişkisi, tarihi içinde adlandırıyor ve aslında daha önce birbirleriyle farklı şekillerde ve konumlarda tanışmış olan insanlar, bu kez, ev-eksenli çalışma odağında, ev-eksenli çalışan olarak tanışıyor. Bu nedenle olsa gerek, atölyelere katılım, kadınların hayatlarında büyük bir dönüşüm etkisi yaratıyor. Hem gözlemliyoruz, hem kendileri de ifade ediyorlar. Bunun en rafine dile gelişlerinden biri, Sincanlı bir ev-eksenli çalışan arkadaşımıza, Sadiye Çil'e ait. Sadiye ilk olarak 2001 yazındaki Ankara atölyesine katıldı, sonra Ankara atölyesinin temsilcisi olarak Trakya/Balkanlar atölyesine (2001 Eylül) geldi. Orda, Ankara atölyesine katılımını şöyle anlatmıştı: "Benim bir pencere vardı. Pencereden bakmayı öğrendim." Ve, atölyeye kadar evde yaptığı işleri çalışma olarak görmediğini, ama atölyeden sonra sadece kendi yaptıklarını çalışma olarak görmeye başlamakla kalmadığını, ayrıca etrafındaki kadınlara da bakmaya, yapılmış işlere, yemeklere, eşyalara da 'bu nerde yapılmış, bunu kim yapmış' gözüyle bakmaya başladığını, ve böylece yıllardır yaşadığı Sincan'da o güne kadar farkına varmadığı bir çok farklı tür

⁴³ Atölyeler, iki temel biçimde organize ediliyor. İlk ve orijinal biçimde, ev-eksenli çalışmayla ilgili tüm tarafların o yereldeki temsilcileri (SHÇEK, İŞKUR; BAĞKUR, İş Müfettişleri, Halk Eğitim Merkezi gibi kamu kurum ve kuruluşları, o yereldeki üniversite(ler)den araştırmacılar, işçi sendikaları, kadın grupları) ve elbette ki ev-eksenli çalışan kadınlar katılıyorlar. Bunlara, karma atölyeler diyoruz. İkinci tür atölyeler ise sadece ev-eksenli çalışan kadınların ve varsa o yereldeki kadın grupları temsilcilerinin katıldığı atölyeler.

⁴⁴ Grup olarak yerel atölye deneyimimizin gerek metodoloji gerek örgütlenme gerek kadın hareketi açısından önemli bir deneyim olduğunu düşünüyoruz, ve bunu etraflica yazacağız. Burada sadece, makale çerçevesine değdiği kadıyla değiniyorum. Atölyeler ve metodoloji konusunda bir ilk deneme için bkz. D. Hattatoğlu, S. N. Işık, A. Türkün, Bir Ev-Eksenli Çalışma Metodolojisi: Yerel Atölyeler Örneğinde Bilgi, Örgütlenme ve Güçlenme", *İktisat Dergisi*, No. 430, Ekim 2002, s. 48-53.

ev-eksenli çalışmayı gördüğünü anlatmıştı.⁴⁵

Bu sadece Sadiye'nin hikayesi değildir, tipiktir, ve daha sistematik bir şekli, haritalama çalışması şeklinde yaşanmaktadır.⁴⁶ Ama şimdi konuyu dağıtmadan devam etmem gerek. Atölyelere katılımın kadınlar üzerinde yarattığı güçlenme etkisi, sadece kendileri tarafından dile getirilmiyor, ayrıca diğer katılımcılar tarafından da gözlenebiliyor ve ifade ediliyor.⁴⁷

Yerel atölyeler, çalışan kadın olarak yaşama ve bunu ilan etme üzerinden uygulanan stratejinin çok parlak bir örneği. Çünkü, tek bir yerel atölyeye katılımın kocadan/babadan gizli olarak ve şeytana külahını ters giydirecek ayarlamalarla sağlandığı örnekler hiç de seyrek olmamakla birlikte, atölyelere/toplantılara⁴⁸ sürekli katılım, ilişkinin devam ettirilmesini, aleniyeti zorunlu kılmaktadır. Bunun çok belirgin bir örneği 2001 Mayıs'ındaki Van atölyesine kocasından gizli, bin bir düzenlemeyle katılan Vanlı bir ev-eksenli çalışan kadının, aradaki süreçte kocasıyla arası hiç de daha düzelmediği halde, 2002 Aralık'ında İstanbul'da düzen-

⁴⁵ Bir sonraki adım, kendisi gibi ev-eksenli çalışan kadınlarla birlikte ortak sorunlarının çözümü için bir araya gelmenin yollarını aramak. Sincan'da 2002 Ağustosunda yapılan atölye çalışmasının ardından küçük bir grup oluştu; kooperatifleşme amacıyla uğraşıyorlar.

⁴⁶ Haritalama (mapping) yatay veya dikey olarak iki temel türde uygulanıyor. Yatay haritalama, belirli bir yerelde hangi ev-eksenli işlerin yapıldığını saptama amaçlı. Muğla Grubu, 2002 yılında böyle bir haritalama çalışması başlattı, sürdürüyor. Bu deneyim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Grubu, HomeNet Haritalama El Kitabı ve Muğla Yatay Haritalama Deneyimi*, Muğla, 2003.

⁴⁷ Öyle ki, 2001 Aralık'ında genel müdürler, işçi sendikaları konfederasyonlarının genel merkezleri düzeyinde düzenlediğimiz kamu politikaları atölyesinde, bir işçi konfederasyonunun temsilcisi açıkça, "Örgütlü olan biz değiliz. Sizziniz. Keşke gelseniz de bizim konfederasyonumuzda yer alsanız, bize de yardım etmiş olurdunuz," şeklinde dilek ve temennide bulundu. Bu, katılımcı ev-eksenli kadınlarda hayal kırıklığı yarattı ve sonra yazdıkları raporlarda şöyle dile getirdiler: "Biz onlardan medet umarken, onların bizim yardımımıza muhtaç olduklarını gördük." (Kaynak: Kamu Atölyesi bant kayıtları)

⁴⁸ Söz konusu toplantılara, kadınlar ev-eksenli çalışan kimliğiyle panelist ya da konuşmacı olarak katıldılar. Bu toplantılar şunlar: IAFFE -Feminist İktisatçılar Konferansı (İstanbul, Ağustos 2000); GAP/GİDEM ve DİYARBAKIR KAMER'in düzenlediği Kadın Girişimciliği Toplantısı, Diyarbakır, Kasım 2001; 2. Ulusal İşyeri Hekimliği Günleri, İzmir, Mart 2002; Şili AnaClara Kadın Eğitim Merkezi'nin temsilcisi Eleonora Moreno ile toplantılar, Sincan/Ankara, Fethiye, Bodrum/Pınarlıbelen köyü, Muğla, İstanbul, Antalya. Eylül 2002; Homenet Doğu Avrupa ve Balkanlar Haritalama Değerlendirme Toplantısı, İstanbul, Mayıs 2003.

lenen 2. Ortaklar Toplantısı'na⁴⁹, 'izin istemeksizin' ve "ben gidiyorum" diyerek katılmasıdır.

Sadece atölyelere değil, toplantılara katılım, hem gündelik zamanın organizasyonu/kullanımı meselesinde, çalışan kadın olarak yaşamakta, geri dönüşü epey zor bir noktayı temsil ediyor. Çünkü, ev-eksenli çalışan kimliğiyle toplantılara katılım, sadece çalışma üzerinden bir zaman kullanımı değil, aynı zamanda bunun ilanı da demek. Bir başka deyişle, çalıştığını, çalışmasıyla ilgili bir takım faaliyetler yaptığını ilan etmeksizin, yani çalışan kadın stratejisini benimsemeksizin, çeşitli toplantılara katılımı sürekli kılmak mümkün değil. Burda sözünü ettiğim, tek bir atölyeye katılım değil, o atölyenin ve sonra da o yerelin temsilcisi olarak başka yerellerdeki atölyelere ve diğer toplantılara katılımdır⁵⁰; gerçi, atölyelere ilk katılım da çok önemlidir. Çünkü, tek bir atölyeye katılmayıp, ayrıca gerek diğer atölyelerde o ilk atölyenin, o yerelin temsilcisi olmak, başka yerellere gitmeyi, bu da hayatını çalışma ve çalışmaya ilişkin faaliyetlere göre düzenlemek, ve bunu yapabilmek için de aleniyet kazanmak demek. Böylece, hane içindeki "ev kadını" olarak görev ve sorumluluklarını paylaşıyorlar, yardım alıyorlar, ve bu düzenlemeleri mümkün kılan yardımlar, profesyonel, para karşılığı değil, hane ve çevre içi ilişkilerle sağlanıyor. Dolayısıyla kadınlar, neden gittikleri, o toplantıya katılmayı neden istedikleri konusunda, yardım-laştıkları kişilere makul açıklamalar yapabilmek durumundalar. Kısacası, burda kadın sadece gündeliğini çalışmaya göre düzenlemekle kalmıyor, çalışmasına ve çalışması odaklı faaliyetlerine bir aleniyet veriyor. O yüzden de toplantılara katılımın süreklileşmesi, kadınların hem hayatlarını çalışan ve çalışmasına dayalı olarak bazı adımlar atan, talepler geliştiren kadınlar olarak kurmalarını, hem de çalışan kadın stratejilerine geçişlerinin manifestasyonu oluyor. Yine de burda bir parantez açmak zorundayım. Atölyelere özellikle ilk katılım, pek çok kadının örneğinde gizlilik içinde gerçekleştiriliyor. Yani kadınlar, kocalarına nereye

⁴⁹ Grubun amaçlarından biri Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar Ülke Kurultayı'nı düzenlemek. Bu amaçla, Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki ortaklar olarak bir araya geliyor ve çalışma planımızı oluşturunuz.

⁵⁰ Her bir yerel atölyenin temsilcisi -bazen temsilcileri- sonraki atölyelere katılıyor; bu temsilciler mutlaka ev-eksenli çalışan kadınlardan oluyor.

gittiklerini açıkça söylemek şöyle dursun, arkadaşlarının da katıldığı çeşitli yalanlar söylemek durumunda kalabiliyorlar.⁵¹

Peki, kadının gizli saklı bir atölyeye veya toplantıya katılması nasıl oluyor da, strateji değişiminin ve güçlenmenin işareti olabiliyor? Öncelikle zaten bu geçişin ilk işaretleri, kadınların o ilk atölyeye katılmak için gereken düzenlemeleri yaparkenki gönüllülük ve kararlılıkları oluyor. Nitekim, düzenlediğimiz tüm atölyeler içinde sadece birinin, ev toplantısı olarak katılımcılardan birinin evinde organize edilen Ayazağa (İstanbul) atölyesinin, katılımcısı kadınlar üzerinde güçlendirici bir etkisi olduğunu gözlemedik ve kendileri de böyle ifadeler kullanmadılar. Ayazağa Atölyesinin sonuçlarından biri, kadınların evden farklı bir mekânda toplantıya katılım için gereken düzenlemeleri yapmalarının ve bir de gündeliklerinde alışık olduklarından farklı türde bir toplantıya katılmalarının kendi başına bir önem taşıdığı, güçlendirici etki yaptığıdır.⁵² Dolayısıyla, bir ev-eksenli çalışan kadının bir yerel atölyeye saklı gizli katılması, onun 'güçsüzlüğünün' değil, hayatının o anında ağırlıkla uyguladığı stratejinin ne olduğunun bir göstergesi olarak görülebilir. Bir adım daha atılarak, kadının 'her şeye rağmen' atölyeye katılımı örgütlemesi, strateji değişiminin işareti olarak yorumlanabilir. Bir başka deyişle, vurgu yapılması gereken nokta, kadının kocasından gizli katılması değil, kocasına rağmen katılmak için bin bir düzenlemeye, hatta 'yalana' başvurmayı göze alması olabilir.

Dolayısıyla, çalışmama stratejisinden çalışan kadın stratejisine geçişin, mümkün ve çok rastlanan bir durum olduğu söylenebilir. Yani, çalışmama stratejisi, hem tüm imkânları sınırlamıyor, ve kısmen ya da gizli çalışan kadınların durumundaki gibi negatif tarafından olsa da, çalışan kadın olarak hayatını düzenlemeyi ve sürdürmeyi, buna bağlı olarak kısmi de olsa bazı hak iddialarını mümkün kılabilir. Hem de, kadının taleplerini süreklileştirmesi, talep edebilmenin kolaylaşması için çalışan kadın stratejisi-

⁵¹ Bu sadece yaşadıkları yereller için geçerli bir durum değil, bir örnekte Van'dan bir kadın, İstanbul'daki toplantıyı, akraba ziyareti olarak perdelemek suretiyle gerçekleştirmişti; zor bir işti çünkü toplantı üç gün sürüydi, ve üç gün boyunca oradaydılar.

⁵² Bu mekânın aynı mahalle içinde olup olmaması önemli görünmemektedir. bkz. O. Bingöl, G. Cön ve D. Hattatoğlu, *Ayazağa/İstanbul Yerel Atölyesi Raporu*, Yayınlanmamış Rapor, 2002.

ne ihtiyaç duyduğu noktada bu geçişe imkân tanıyor. Hatta, bir noktada strateji değişimi daha rasyonel hale geliyor.

Öte yandan, çalışan kadın olma/ilan stratejisinin bir kadının hayatında aynı anda her alanda uygulanması hali pek rastlanan bir hal değil. Görünen o ki, kadınlar daha sık, daha fazla yerde çalıştıklarını, buna bağlı bazı talepleri olabileceğini dile getiriyorlar; ama bunu spesifik durumlarda yapıyorlar, yoksa genel ve kapsayıcı bir ilan söz konusu olmuyor. İstanbul Avcılar'dan ev-eksenli çalışan kadınlar kooperatifinin kurucularından bir arkadaşımız, çalışma ilanına dayalı stratejinin nasıl kısmi olduğunun ve hangi nedenlerle sınırlı uygulandığının çok güzel bir örneğini sunuyor. 18 yıldır evde çalışan, 7 yıldır da ev-eksenli çalışma odaklı toplantılara katılan, ev-eksenli çalışma odağında gruplaşmaya, örgütlenmeye uğraşan bu kadın, tüm bu faaliyetlerini evinde savunarak gerçekleştirdi; bir başka deyişle kocasına hangi nedenle nasıl bir faaliyet içinde olduğunu hep açıkladı, zaman zaman da izin istemeksizin şehir dışı toplantılara katıldığı için aile ilişkilerinde çeşitli sorunlar yaşadı. Kocasını son bir yıldır maaşını alamıyor, kendisi de pek az iş bulabildi, geçtiğimiz günlerde kocası, kendisine 'sigara parası' vermeyi, "ben çalışıyorum, çalışan kadını diyorsun, niye hâlâ benden sigara parası istiyor-sun?" diyerek reddedince, hiçbir zaman "ben çalışıyorum, çalışan kadını" demediğini ve demeyeceğini belirttiğini anlattı. Yukarıda özetlediğim süreç nedeniyle, kendisine çalışan kadın dediği birçok yer ve an bulunduğu tanıdığı biri olarak, neden böyle bir savunma yaptığını, neden kocasına onun da bir yıldır işsiz olduğunu hatırlatmadığını sorunca, işgücü piyasasındaki durum ve hane geçiminin pratikte kimin sorumluluğuyla sağlandığı hakkında açıklama gücü çok yüksek olan, kadınların nasıl da faktörleri analiz ettiklerini ortaya koyan bir cevap verdi:

"ben hiçbir zaman çalışıyorum demedim ona. O da işsiz ama, aslında çalışıyor. Piyasa kötü, iş alamıyorlar, maaşı ödenemiyor, iş olsa ona ödeme yapacaklar. Hem, ben hiçbir zaman onun kadar para kazanmadım, evi hep o geçindirdi. Benim kazandığım onunla kıyaslanamaz. O yüzden ben ona çalışıyorum demedim, demem."

Bu cevap, sadece açıklama gücü yüksek olmakla kalmıyor, ayrıca, pek çok ev-eksenli çalışan kadının açıklamalarıyla ortak öğeler taşıyor. Bu yönde bir öge, tez araştırmam sırasında görüştüğüm kadınların, çalışmayı kazanılan paranın miktarına ve sağladığı sosyal haklara atıf yaparak tanımlamalarıydı. Yine, kazandıkları parayı ister 'lüks' ister 'temel' olarak tanımlansın, evin harcamalarına ayırmayı bir 'zorunluluk' olarak dile getirmeleri de bu yönde bir ögedir. Zorunluluk pratikte hiç gerçekleşmese de, kazandıkları parayı ortaya koymak durumunda olduklarını çünkü ayırırlarsa, kocalarının da ayırmaya kalkacağını, oysa evi 'döndüren' asıl paranın onunki olduğu şeklindeki açıklama, kadınların stratejilerini belirler ve sürdürürken, gerçekliği nasıl ayrıntılı analiz ettiklerine, ve bu analizin nasıl dinamik bir analiz olduğuna örneklerden biridir.

Kısacası, kadınlar çalışan kadın olma stratejisini tam , 'mükemmel' haliyle uygulamıyorlar, çünkü bu şekilde uygulanmasını çalışmanın bazı getirileri olmasına, kadının en azından evin geçiminde önemli bir pay sahibi olacak kadar gelir elde edebilmesine, bu gelirin sürekli olabilmesine bağlı görüyorlar. Bunu şöyle de ifade edebiliriz: güçlenme, sadece kişi bazında düşünülemez; baştaki tanımının da içerdiği gibi, gerçekliğin dönüştürülmesiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Ev-eksenli çalışan kadınlar örneğinde, ev-eksenli çalışmanın özellikleri de gerçekliğin çok önemli bir parçasını oluşturuyor. Kazanılan paranın azlığı ve işin süreksizliği, bu çalışma biçiminin öne çıkan özellikleri gibi görünüyor. Şöyle ki, çalışan kadın stratejisinin izlenmesi, ya da ilan etmenin ertelenmesi, ya da kısmi kalması, hep bu çalışmaya 'güvenilememesi' ile bağlantılı.⁵³

⁵³ Bu yaklaşımla, çalışan kadın olma stratejisinden çalışmama stratejisine geçişin neden nadir -bizim hiç rastlamadığımız- bir durum olduğuna da açıklama getirilebilir. Her şeyden önce, bu bakımdan epey tartışmalı görüntülerle karşılaşılıyor. Şöyle ki, gerek tez araştırmam sırasında gerek yerel atölyeler sürecinde tanıdığımız ev-eksenli çalışan kadınlar arasında, kocası evde veya dışarıda çalışmasına izin vermediği için gizli çalışan kadınlar var; ama bu kadınlar çalışıyor, kocalarından beklenti ve taleplerini 'madem beni çalıştırmıyorsun o halde..' diye formüle ediyorlar, yani stratejilerini çalışmayan kadın kimliği üzerine oturtuyorlar ama kocaları aslında çalıştıklarını biliyor, hatta bazı kocalar, 'baskın düzenleme'ye uzanan tavırlar sergileyebiliyorlar. Bir de, kendisine artık çalışmasına ihtiyaç olmadığı, rahatına bakabileceği, evinde oturabileceği söylenerek, çalışmayı bırakması için ısrar edilen kadınlar var; evde huzursuzluk çıkmasına rağmen çalışmayı aleni olarak sürdüren bu kadınlar, bu tavırlarını, hem 'ihtiyacın sürmesi' ile hem de 'alışmış olmakla, kocasından çoğundan para istemeye yüzlerinin olmayacağıyla' açıklıyorlar.

Sonuç

Kadınlar çalışmalarıyla ilgili temel olarak iki strateji kullanıyorlar. İlki çalışmasını ve bu çalışmanın sonuçlarını marjinalize etme, önemsizleştirme, deyim yerindeyse çalışmayan kadın olarak kendini sunma stratejisi; diğeri ise, çalışan kadın olma, bunu açıkça her yerde, her ortamda ilan etmese bile çalışan kadın olarak yaşama. Yukarıda da belirtmeye çalıştığım gibi, bunların yaşıntılanışında iç içelikler, birbirine geçmeler, çakışmalar olsa da, kendini çalışmayan olarak sunma ya da çalışan kadın olarak ilan etmeme stratejisi ile çalışmayan olarak yaşama aynı şey değildir. Hangi stratejiyi uyguluyor olursa olsun, çalışan kadın olarak yaşıyor olabilir. Bunu ise, gündeliğini nasıl düzenlediği, zaman kullanımının nasıl olduğu, çalışma ile ilişkisinin ne olduğu gibi göstergelere bakılarak ortaya koymak mümkündür.

Her iki strateji de, hayatlarının örgütlenişi ve gerekleri üzerinde yükseliyor, her iki strateji de hayata geçirilirken bir takım imkânları artırıyor ya da azaltıyor. Önemli olan nokta, gizleme ya da ilan etmeme stratejisinin, öteki stratejiyi önleyen bir strateji olmamasıdır. Gerektirmesi de şart değil. Hangi durumlarda birinden ötekine geçildiği başka bir konu. Çok kabaca, özetle söylenirse, hayat düzeni bir noktada -çalışma türünün özelliklerine ve bunların algılanışına göre de belirlenen bir noktada- artık ya ilan etmemeyi, gizlemeyi mümkün kılmıyor ya da aleniyet daha elverişli oluyor.

Çalışan kadın olma ve böyle olduğunu ilan stratejisinin, daha güçlendirici olup olmadığı da ayrıca tartışılmalıdır, ama daha kendini güçlü hisseden kadınların başvurduğu bir strateji gibi görünmektedir.. Bunu şuradan çıkarıyorum; kadınlar, paranın kontrolünü kadınların yapamadığını, parayı kocaya 'kaptırdıklarını' gördükleri bir sosyal ortamda, gelirlerini marjinalleştirme ve enformelleştirme stratejileri izliyorlar. Bir başka deyişle, kendilerinin de kazandıkları parayı ilan etseler kocalarına vermemeyi beceremeyecekleri varsayımıyla davranıyorlar. Dolayısıyla artık para kazandıklarını açıkça ilan etmeleri, bunun üzerinden hak talep etmeleri, kendilerini daha güçlü hissettiklerinin bir göster-

gesi olarak okunabilir. Ayrıca, önceki ilan etmeme tavrı, gelirlerini açıkça söylemeleri halinde bunun kontrolünü kaybedecekleri bir sosyal ortamda yaşadıkları bilgisi üzerinden geliştirilen bir strateji olduğuna göre, ilan etme noktası da, bu gerçekliğin şu ya da bu nedenle dönüştüğüne, farklılaştığına ilişkin kanıların bir göstergesi olarak okunabilir ve okunmalıdır.

Ancak, çalışan kadın stratejisinin tam olarak uygulanması sık rastlanan bir durum değildir. Çünkü tam uygulanması, belirli yer ve zamanlarda değil, genel bir ilan ve bu ilan üzerinden bir tavır, bir duruş sahiplenmesi gerektirmektedir; oysa çalışmanın düzensiz, geliri az niteliği ve kadınların stratejilerini belirlerlerken gerçekleştirdikleri çalışmanın niteliklerini, içinde yaşadıkları ve çalıştıkları sosyal ortamı, çalışmalarıyla elde ettiklerini değerlendirmeleri, analiz etmeleri ve tavırlarını bu analize dayandırmaları bir araya gelince, kadınlar bu sahiplenmeyi her alanda gösterebilmektedirler. Bir başka deyişle, çalışan kadın olmanın ilanı stratejisinin tam uygulanması için, hiç değilse, gelirlerinin hane geliri içinde önemli olduğu, gelirin düzenliliğinin sağlanabildiği bir sosyal ortam içinde yaşamaları gerekiyor.

Dolayısıyla, güçlenme sadece bireysel düzlemde düşünülmemelidir. Çünkü kadınların kendi çalışmalarını, daima sosyal bağlam içinde ve yaşadıkları çeşitli ilişkileri değerlendirerek konumlandırmaları, aynı zamanda daha genel, toplumsal düzlemdeki değişimlerin ya da değişim/dönüşüm olasılıklarının kadınlar tarafından hesaba katılması demektir. Bu nedenle, tek tek kadınların güçlenmesinin manifestasyonları, bu kadınların genel hakkındaki, topluluk hakkındaki fikirlerinin, yani bu topluluğun dönüşüm olanakları ile de sınırlıdır. Öte yandan, kadınların çalışmalarını nasıl kavramlaştırdıklarıyla ilişkisi de önemlidir; çünkü uyguladıkları stratejiler içinde güçleniyorlar, bu güçlenme onlara sosyal ortamlarını değiştirme güçlerini sağlıyor. Yani eğer sosyal ortam değişirse, onlar da değişik strateji izleyecekler; ya da ortak sorunları olanlarla bir araya gelip, sosyal ortamı değiştirmek üzere faaliyet gösterecekler. Bir başka deyişle, çalışan kadın stratejisinin tam uygulanması, aslında bir başka adımı, örgütlenme adımını gerektiriyor. Kadınların, çalışan olarak örgütlenmesi adımını.

KADINLAR VİTRİNDE BİLE YOK: 2002 GENEL SEÇİMLERİNDE KADINLARIN SİYASAL TEMSİLİ AÇISINDAN BASIN GÜNDEMİ

Ayşegül Yaraman

Kadınların siyasal olarak temsili sorunu çeşitli aşamalardan geçmiştir. Kadının siyasal temsiline hiç düşünülmediği bir dönemin ardından bireyler arası eşitlik adına bu sorunun gündeme geldiği ve son olarak da eşitlik kavramının cinsiyetçi içeriğinin sorgulandığı süreçler yaşanmıştır. Kadının siyasal temsiline gündemde olmadığı dönemde egemen zihniyet kadınların temsil edilmemesi gerektiği değil, zaten (çıkarlarının farklı olmadığı erkeklerce (!)) temsil edildikleri biçimindedir.¹ Bilindiği gibi genel oy hakkı seçilenebilecek siyasal organların varlığının ötesinde bireylerin maddi kaynaklara sahip olabilmeleriyle doğrudan ilişkili bir kazanımdır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 Kanun-u Esasi'nin kabulünden sonra seçme ve seçilme hakkı gündeme girmiş, daha sonra meşruti rejim keşintiyeye uğradığı için 1908'e dek askıya alınmış, ancak bu tarihten itibaren yani II.Meşrutiyyet ile birlikte siyasal partiler seçimlere katılabilmiş ama sınırlı oy uygulaması, daha sonra, Cumhuriyet yönetimiyle ve tedricen ortadan kalkmıştır. Oy hakkı 1877'de yalnız emlak sahibi erkeklerle, 1908'de belli bir miktarın üzerinde vergi

¹ V. Sapiro, "When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women", *The American Political Science Review*, 75/3, 1981, s. 701

veren. erkeklere tanınırken, 1923'te ekonomik sınırlamalar kaldırılmış oy hakkı tüm erkekleri içerecek bir biçimde yaygınlaştırılmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere kadınların kendi maddi varlıklarına sahip olmaları ve bunu yönetmelerine olanak sağlayan yasal gelişmeler kaydedilmiş ve bu durumla ilişkili olarak kadınların siyaset hakları gündeme girmiştir. Birinci dalga kadın hareketi çerçevesinde talep edilen bu haklar kadının erkekle yasalar önünde birebir eşitliğini içermiş ve dönemin ekonomik ve toplumsal dönüşümü ile uluslararası siyaset ve savaşlar da aynı modernist amaçların diğer değişkenlerini oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Türkiye'de de, resmi tarihte savunulduğunun aksine biraz gecikmeli olarak² 1934 yılında kadınların merkezi yönetime seçme ve seçilme hakkı yasalaşmıştır. İktidarla ve/veya cinsiyetçi hiyerarşiyle ilgili herhangi bir içerik çözümlemesi yapılmaksızın, hatta böylesi kavramlar gündeme bile girmeden yaşanan bu değişiklik siyaset ve ona dair simgelere atfedilen ataerkil anlamın, üstelik kadınların da katkısıyla yeniden üretilmesini/pekiştirilmesini sağlamıştır. Bu süreç üç biçimde tezahür etmiştir:

1. Temsilci kadınlar, temsil rollerini ataerkil sistemdeki ev içi rollerin uzantısı biçiminde gerçekleştirmişler;³
2. Temsilci kadınlar görüntü ve içerik anlamında erkeksileşmişler;⁴
3. Kadın siyasetal temsilci sayısı simgesel boyutu aşamamıştır.

Tüm bu sürecin de sorgulandığı 1960'lardan sonra gelişen ikinci dalga kadın hareketinin tespit ve çözüm önerileri birbirini besleyen, içeren ve birbiriyle çelişen iki ana yorumda irdelenmiştir:

1. Temsilcilerin temsil ettiklerinin çıkarlarını yansıtmaması: Yalnızca kadın olmanın bunu sağlamadığı ortaya çıkmıştır ama yine de kadınları ancak kadınlık bilincine haiz kadınlar temsil edebilir. Bu anlamda seçmen ve aday kadınlar arasında kadınlık bilincinin yükseltilmesi gerekmektedir.

² Bu iddia için bkz. A. Yaraman, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999

³ bkz. *ibid.*

⁴ bkz. A. Yaraman; "Toplumsal Değişme ve Kadında Erkeksilik", *Psikanaliz Yazıları: Erkeksilik*, No: 5, Sonbahar 2002, s. 47-54.

2. Kadın, erkek ve onların çıkarları biyolojik farklara, üreme ilişkilerine değil, onları üreten söylemsel uygulamalara dayanır. Bunlar da kültür ve zamanla ilintilidir. Yapı ve çıkar değil söylem ve öznellik siyasetle ilgili temel kavramlardır.⁵

Premodern zamanlarda kavramsal ve maddi yokluğundan modernitenin holistik ve üniter anlayışına, giderek postmodernitenin yapıbozuncu çözümlmelerine uzayan süreç açısından böylece özetlenebilecek olan kadınların siyasal temsili sorunu kuşkusuz kadın ve siyaset ilişkisinin görünen bölümüdür. Aşağıdaki inceleme uzun bir araştırmanın⁶ son aşamasını oluşturmak biçimindeki görünen amacının ötesinde kadın ve siyasal temsil sorununun ne düzeyde anlamlı olabileceğini de ortaya koymaya çalışacaktır.

3 Kasım 2002 Genel Seçimleri: Kadınlarüstü Bir Söylem

Daha önceki çalışmalarımızda ortaya koyduğumuz üzere Türkiye’de tüm genel seçimler bir ana konunun gündeminde geçmiştir.⁷ Kadınların seçilmesi konusu yalnızca 1934 genel seçimlerinin temel gündem maddesini oluşturmuş ve bu değişkenle ilintili olarak önemli sayıda kadın milletvekili meclise girmiştir. Gündemden hareketle değerlendirildiğinde; onu oluşturan, yansıtan, ondan etkilenen konularıyla siyaset, kamuoyu ve basının taşıdığı önem ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında ise basın, hem tarihsel süreç içerisinde yegâne doğrudan ulaşılabilir kaynak olduğu ve ayrıca her üçünü de yansıtılma özelliği taşıdığı için araştırmamıza temel oluşturmaktadır. 2002 genel seçimlerinde kadın siyasal temsilcilerle ilgili siyasal ve toplumsal tutumların ortaya konulabilmesi ve bunun kadın milletvekili sayısı ile ilişkilendirilebilmesi için farklı eğilimleri taşıyan *Hürriyet*, *Zaman* ve *Cumhuriyet* gazetelerinin seçim tarihinin bir ay öncesinden başlayıp bir hafta sonrasına dek yayımlanan nüshaları incelenmiş;

⁵ R.Pringle, S.Watson, "Women's Interests' and the Poststructuralist State", in A. Phillips, *Feminism and Politics*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1998, s. 203-223

⁶ bkz. A.Yaraman; *Türkiye’de.....*

⁷ *ibid.*, s.151,152

Mektup ve Marie Claire dergilerinin ise Ekim, Kasım ve Aralık 2002 tarihli sayıları değerlendirilmiştir.

3 Kasım 2002 genel seçimleri, kamuoyu yoklamalarının adeta birinci turu oluşturduğu iki turlu bir seçim gibi yaşanmış/yaşatılmıştır. Sözde birinci turdan elde edilen sonuçların gerçeği yansıttığı veya oluşturduğu biçimindeki iddialar ise tartışmaya açıktır. On dokuz partinin katıldığı bu seçimler, söz konusu kasıtlı veya kendiliğinden yönlendirmenin bir ürünü olarak iki partinin (Adalet ve Kalkınma Partisi - Cumhuriyet Halk Partisi) yarışı olarak geçmiştir. İki parti arasındaki bu karşıtlık laiklik ve islamcılık ekseninde simgelenmeye çalışılmıştır. Bu eksen söz konusu olduğunda bir turnusol kâğıdı olarak kullanılması bir temayül niteliği kazanan/kazandırılmış kadınlık durumunun ise hiç bir partinin basına yansıyan açık ya da zımnî propagandasında, hipotetik olarak beklendiği biçimde, yer almadığı görülmektedir. Alışlageldiği bir biçimde propagandada bir vitrin olarak bile fazla kullanılmaması kadınların bu dönemde siyasetten ne denli dışlandıklarının önemli göstergelerinden biridir. Nitekim bu dışlanmışlığın bir diğer göstergesi olarak 3 Kasım 2002 seçimlerinden önceki 56.⁸ ve 57. Ecevit hükümetlerinde, seksenli yılların ortalarından itibaren neredeyse vazgeçilmez hale geldiği halde her hangi bir kadın bakana yer verilmemiştir. Ancak seçim arifesinde yapılan bir makyajla iki kadın bakan kabineye atanmıştır: Adalet Bakanı Aysel Çelikel ve Devlet Bakanı Melda Başer.

Derlenen nicel açıdan son derece kısıtlı veriler, basında kadın-seçim ilişkisinin; uluslararası ve ulusal planda kadın siyasetçiler ve kadınlara yönelik siyaset, türban sorunu, aday tanıtımı, kadınlık durumu ve sonuçların ortaya çıkmasıyla birlikte kadın milletvekillerinin tanıtımı biçiminde sunulduğunu göstermektedir.

a) Siyasal Yaşamda Kadın Örnekleri / Kadın Eylemleri

Rol modelleri toplumsallaşma süreci içerisinde, değerlerin bilşsel yöntemlerle aktarımından daha etkili olabilmektedirler. Kadınların siyasal temsili söz konusu olduğunda, temsilci kadınlara

⁸ 56. Ecevit hükümeti 1999 seçimlerinden önceki hükümettir.

rın sayısının çoğalması kadınların kendilerine güvenlerinin ve siyasal alanda cesaretlerinin artmasına, kadın ve erkeğe atfedilmiş köklü değer yargılarının sarsılmasına neden olur.⁹ Bu bağlamda irdelendiğinde basında kadın siyasetçilerle ilgili olarak yer alan değerlendirmeler, değerlendirmenin niteliğine göre olumlu yahut olumsuz bir propaganda işlevi kazanır. Söz konusu yayınlar 2002 genel seçimlerini önceleyen süreçte ulusal ve uluslararası örneklerle somutlanmaktadır.

1. Ulusal Nitelikli Rol Modelleri

Ulusal plandaki kadın siyasetçiler arasında en çok yer alan dönemin Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Tansu Çiller olmuştur. Bu konudaki haber ve yorumlar yalnızca kendi içeriklerine ait mesajlarla değil, aynı zamanda T.Çiller'in başbakan ve bakan olarak siyasal karar mekanizmalarında aldığı rolü zımnen de olsa anımsatma işleviyle de önem taşımaktadırlar.

Konuyla ilgili ilk haber, kadına dair sorunları kendi yaşantısıyla birleştirerek günlük bir dil aracılığıyla aktaran Pakize Suda tarafından kaleme alınmıştır.¹⁰ P. Suda, *Hürriyet* gazetesinin genel yayın yönetmeni E. Özkök'le birlikte T. Çiller'e yaptığı ziyareti, konuşmanın içeriğine hemen hemen hiç yer vermeksizin ama daha öncelerine dayalı olduğunu sezdirdiği olumsuz tutumunu hissettirecek aktarmaktadır. Kadınlarca daha çok okunmasına ve kendi cinsiyet kimliğine rağmen görüşmede, T. Çiller gündeme getirmese bile kadın sorunlarını veya kadınlık durumlarını yazar da kurcalamamış veya en azından yazısında bunlara yer vermemiştir.

Hürriyet gazetesinde T. Çiller'le görüşmesini kaleme alan bir diğer yazar Tufan Türenç, T. Çiller'in vaatlerini ilettikten sonra "Tansu Hanım barajı aşmak için bir politikacının kullanabileceği her yolu kullanıyor." demektedir. Yazarın alıntıladığı vaatler nedeniyle benzerlikleri örneklediği siyasetçilerin hepsi erkektir ve vaatlerin hiç biri özel olarak kadınlara yönelik değildir.¹¹

⁹ A. Phillips, "Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who our Representatives Are?" in A. Phillips, a.g.e., s. 228

¹⁰ P. Suda, "Tansu Çiller'de Çörektydik", *Hürriyet*, 3.10.2002

¹¹ T. Türenç, "Tansu Hanım'a Soramadığım Soru/Tansu Hanım'ı 1991 Seçimlerinde Demirel'in Psikolojisi İçinde Gördüm", *Hürriyet*, 4.10.2002

Bekir Coşkun'un, T. Çiller'in ekonomik vaatlerine yönelik eleştirilerinden oluşan yazısında ise kadınlıkla ilgili tek özelliğin, T. Çiller'in kitleye hitap ederken kullandığı "Bu bacınız" tabiri olduğu görülmektedir.¹²

T. Çiller'in Çankırı ve Kastamonu mitinglerini izleyen Sedat Ergin ise, en azından söz konusu bölge açısından, DYP için alanları dolduran kitlenin kalabalık ve canlılığına deyinmektedir.¹³ Bu yazıyla aktarılan izlenimden yansıyan, DYP'nin T. Çiller vitriniyle başlayan kentlileşme atağının başarısızlığına rağmen; kırsal kesimin artık başında sarışın, Batılı bir kadın lider bulunan bu partiye gösterdiği ilgidir.

T. Türenç'in bir diğer yazısında ise *Hürriyet* gazetesinde bu dönemde ilk ve son kez T. Çiller ve kadınlık ilişkisi yer almaktadır. Söz konusu yazı T. Çiller ile geçen bir konuşmadan aktarılmaktadır.¹⁴ "Göreceksiniz' diyor Tansu Hanım, 'O sessiz kadınlar sandıkta nasıl patlama yapacaklar. Onlardan bize oy yağacak. (...) Geçen dönemde, kadınlara yapmak istediklerinin tümünü yapamamış. Bu sefer her mitingde ev kadınlarının tümüne sigorta sözü veriyor. 15 yıl prim ödeyen her ev kadını emekli maaşı almaya hak kazanacak. Ödeyemeyenlerin primini devlet ödeyecek."

Zaman gazetesindeki T. Çiller ile ilgili yazılar, seçimin ertelenmemesi için DYP'li milletvekillerinin alınan grup kararına uygun olarak Meclis'in tatile girmesi yolunda oy vermesiyle ilgili bir bölüm içeren ve diğer partilerin de bu konudaki davranışlarını özetleyen bir değerlendirmeye başlamaktadır.¹⁵

İzleyen iki yazıda ise, baraj sorunu gündeme getirilirken T. Çiller'in bu konudaki hedefleri ele alınmaktadır.¹⁶

Bir diğer yazı ise, T. Çiller'in *Zaman* gazetesi yazar ve yöneticileriyle bir araya geldiği bir görüşmenin ayrıntılarını aktarmaktadır. T. Çiller'le ilgili kişisel alışkanlıkların bile gündeme getirildi-

¹² B.Coşkun, "Nasıl Trilyoner Olunur?", *Hürriyet*, 5.10.2002

¹³ S. Ergin, "Anketler mi Yoksa Miting Alanları mı?", *Hürriyet*, 18.10.2002

¹⁴ T. Türenç, "Göreceksiniz Kadınlar sandıkta Patlama Yapacak", *Hürriyet*, 21.10.2002

¹⁵ M. Ünal, "Sandık Kurtuldu", *Zaman*, 2.10.2002

¹⁶ T. Korkmaz, "4 Ekim Fotoğrafı", *Zaman*, 4.10.2002 ve T.Korkmaz, "Barajlar ve Garajlar", *Zaman*, 5.10.2002

ği sorular içerisinde kadınlık durumuyla ilgili veya kadınlara yönelik hiç bir ayrıntının yer almayışı dikkat çekicidir.¹⁷

T.Çiller ile ilgili bir diğer haber ise İzmir Torbalı'daki DYP mitingiyle ilgilidir ve hiç bir yorum içermemektedir.¹⁸

Cumhuriyet gazetesinde T. Çiller ile ilgili haberlerin hemen hepsi iç sayfalarda, küçük, olumsuz niteliktedir; ancak bu tutuma rağmen, diğer gazetelerle kıyaslandığında, kendisiyle ilgili daha çok sayıda haber yer almakta ve ilginç bir biçimde çoğunluk haber T. Çiller'in fotoğrafıyla birlikte sunulmaktadır.¹⁹

Görüldüğü gibi bir kadın siyasetçi olarak T. Çiller'in kadınlıkla ilgili kişisel deneyimleri yazıların hiç birinde yer almamış; her mitinginde söylediği bildirilen ev kadınlarının sigortalanması gibi kadın çıkarlarıyla ilgili vaatler ise ancak bir kez yazıya dökülmüştür. Araştırmalar kadın adayların kadınlara yönelik bir söylem geliştirmesi ve kadın çıkarlarına yönelik vaatlerde bulunmasının seçmen nezdinde ters teptiğini, bu adayların tüm nüfusu temsil edemeyecek nitelikte olduğu izlenimini uyandırdığını göstermektedir. Dolayısıyla T. Çiller'le ilgili olarak böyle bilgilerin yokluğu ve varolanların da gazetelere yansımaması kendisiyle ilgili olumlu bir tercih olarak değerlendirilebilir. Kuşkusuz bir diğer açıklama da siyasal karar mekanizmalarının kadın siyasetçileri siyasete atfedilen anlama uygun olarak zaten erkekleştirmesidir.

DYP'nin barajı aşamamasının ardından T. Çiller'in Meclis'e girememesi ve parti başkanlığından çekilme kararı tüm gazetelerde temkinli ama oldukça tarafsız bir biçimde duyurulmuştur.²⁰

¹⁷ "ANAP ve DYP, aynı mahalledeki iki bakkal gibi", *Zaman*, 10.10.2002

¹⁸ "Çiller: Kimse dışarıdan başbakan atayamaz", *Zaman*, 1.11.2002

¹⁹ bkz. "Çiller CHP'den vazgeçti", 6.10.2002; "Çiller'i baraj korkusu sardı", 8.10.2002; "Çiller, Özal misyonuna sarıldı.", 11.10.2002; "T.Çiller seçim bölgesi Muğla'da da vaatlerinin ucunu kaçırdı", 18.10.2002; "Çiller'in hedefi Derviş oldu", 19.10.2002; "Çiller'in illerinden aday olmasına tepki gösteren Muğlalılar bugüne kadar neredeydi, diyor", 22.10.2002; "Çiller'den emekliye 10 milyar dolar", 25.10.2002; "DYP'nin gözü AKP oylarında", 27.10.2002

²⁰ E. Özkök, "Yeniköy'den ilk siyasi mesajlar", *Hürriyet*, 8.11.2002; "Siyasetin güçlü kadınları Meclis dışında kaldı", *Zaman*, 6.11.2002; "Çiller: İstifa etmiyorum, makul bir zamanda kongre toplanacak" ve B. Korucu; "Çiller, Çağlayangil'in 'siyasetten çıkılmaz' nasihatini tutacak gibi", *Zaman*, 10.11.2002; "DYP liderini kalması için savunan olmadı", *Cumhuriyet*, 9.11.2002

Rol modeli oluşturmak açısından anlamlı sayılabilecek bir başka kadın siyasetçi olarak, ölüm yıldönümü dolayısıyla Behice Boran'la ilgili yazılar yayımlanmıştır.²¹ Yalnızca *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bu yazılar, Türkiye İşçi Partisi başkanlığı yapan B. Boran kadın çıkarlarının temsili açısından öncelikli kaygılar taşımamış olduğu için, daha çok bir kadın siyasetçi örneği sunmak dolayısıyla seçim arifesinde önem arz etmektedir.

Yine *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bir diğer rol modeli olarak kadın siyasetçi haberi ise, dönemin Devlet Bakanı Melda Başer ile ilgilidir. Geleneksel kadın rollerinin siyasal alana taşındığını örneklemesi açısından önemli olan bu haber M. Başer'in yetiştirme yurtlarında açılışını yaptığı bilgisayar laboratuvarlarıyla ilgilidir ve Bakan'ın yurttaki çocuklarla fotoğrafı habere eşlik etmektedir.

Kadınları siyasal yaşama özendirme yalnızca bireysel rol modelleriyle sınırlı değildir; aynı zamanda siyasete yönelik kadın eylemleri de benzer bir görev taşıyabilmektedir. Örneğin, 27 Ekim 2002 tarihli *Cumhuriyet Dergi* ilavesinin kapağı 1923'te N. Muhiddin tarafından kurulan Kadınlar Halk Fırkası'na ayrılmıştır.

Yine *Cumhuriyet* gazetesi, 17-19 Ekim 2002 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan ve uluslararası düzeyde kadın parlamenterlerin katıldığı Türkiye ve Komşuları Barış ve İşbirliği Konferansı'yla ilgili olarak düzenli bilgi aktarımında bulunmuştur. Bölgedeki dokuz ülkenin kadın temsilcilerinin katıldığı bu konferansta açıklama yapan dönemin Adalet Bakanı Aysel Çelikel, "kadının siyasette yer almasının dünya barışına daha fazla katkıda bulunacağını" bildirerek dönemin sıcak sorunu Irak savaşından çıkarak kadınların siyasal katılımının önemini gündeme getirmiştir.²²

²¹ "B. Boran: Çileli ama onurlu bir yaşam", 10.10.2002; "kendi sözleriyle B.Boran: Marx'ı okumam benim için dönüm noktası oldu.", 10.10.2002; "12 Eylül faşist cuntasının vatandaşlıktan çıkarma tehdidine B.Boran'ın yanıtı", 10.10.2002; "TİP genel başkanı B.Boran'ın ölüm yıldönümü", 11.10.2002

²² "Kadın Parlamenterler İşbirliği Konferansı: 'Uygarlık düzeyi kadının konumuyla bağlantılı", 18.10.2002

2. Uluslararası Boyutta Rol Modelleri

Yunanistan'daki yerel seçimlerin sonuçları, Türkiye ile ilgili hiç bir yorum eklenmeksizin sunulmuş ancak kadınların kazandığı siyasal başarı bu konudaki haberlerin ana eksenini oluşturduğu için kadınların siyasal katılımı açısından özendirici bir nitelik arz etmiştir.

21.10.2002 tarihinde, *Hürriyet* gazetesinde "Atina kadınlara emanet" başlığı altında verilen haber şöyledir: "Yunanistan'da yapılan yerel seçimler sonucunda ana muhalefet partisi YDP'nin gösterdiği kadın adaylar, hem Atina valiliğini ve hem de belediye başkanlığını kazandı. YDP adayı Konstantin Mitçotakis'in kızı, 1989 yılında 17 Kasım terör örgütü tarafından öldürülen YDP milletvekili Pavlos Bakoyani'nin dul eşi Dora Bakoyani belediye başkanı olurken, PASOK kurucularından Yorgo Yenimata'nın kızı ise Atina Pire valisi oldu." Görüldüğü gibi haberin aktarılış biçimi erkek egemen bir üslupla olup, siyasette kadınların yer almasını ailelerindeki erkeğin bıraktığı boşluğu değerlendirmeye indirgemektedir. Ancak Atinalıların %60.6'sının oylarını alarak Atina'nın ilk kadın belediye başkanı olan Dora Bakoyani'nin Atina'da kadınların işbaşına gelmesine ilişkin değerlendirmeleri yanıtlarken, cinsiyetlerin değil, siyasi kimliklerin önemli olduğunu vurgulaması kadınların kadınlarca temsili sorununu bir kez daha sorgulatacak bir veri sunmaktadır.

Türkiye'de 2002 genel seçimleri öncesinde kadınlık durumuyla ilgili dış dünyaya dair bir diğer önemli haberin konusu ise, Nijerya'da, kocasını aldattığı için taşlanarak öldürülme cezası alan Emine Laval'dır. Bu olayın kadın ve siyasal temsil konusuyla doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır; ama şeriat uygulamalarının kadınlık durumuna olumsuz etkisinin aktarılması yoluyla İslamcı olarak tanımlanan partilere karşı öncelikle kadın seçmene yönelik bir örtük ürkütme propagandasına içerik oluşturmuştur. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesi, 9.10.2002 tarihli haberlerinde bu örtük propagandayı Atina ve Pakistan seçimlerini de aynı amaçla kullanarak 'Doğu-Batı', 'İslam-modernlik' çelişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. İlk haberde kadınların Atina'da belediye baş-

kanlığı seçimlerine katılmasına karşılık Pakistan'daki bazı kabilelerde hâlâ oy haklarının bile bulunmadığı vurgulanırken; hemen bunun altında yer alan bir diğer haberde dış dünyadan gelen baskılar sonucunda Nijerya'nın recmden vazgeçtiği bildirilmektedir. Böylece kadınlık durumu ve kadınlar güncel siyasal çatışma ekseninin (İslam-laiklik) nesnesi işlevini görmektedirler.

Sunulan rol modelleri açısından değerlendirildiğinde söz konusu kişi ve eylemlerin doğrudan kadın çıkarlarıyla ilintisi bulunmamaktadır veya bulunmuşsa da basına yansımamaktadır. Bu durum belki özdeşleşme mekanizmasıyla kadınları siyasete özendirebilir ama girdikleri siyasal alanda erkekleşmeleri veya erkek egemen toplumun geleneksel rollerini yeniden üretmeleri kaçınılmaz görünmektedir. Rol modellerinin basında yer alışıyla ilgili bir diğer sonuç da kadınların erkek egemen alandaki 'bağışlanmış' ve 'nesne' statülerini sürdürmelerindeki simgeselliğidir.

b) Tüurban Sorunu

Kamuoyu yoklamalarının doğal ya da yönlendirilmiş sonuçlarının etkisiyle iki partiye indirgenen seçim öncesi yarış, bu iki partinin temel karşıtlığının göstergesi olarak sunulan laiklik-İslamcılık eksenine odaklanmıştır. Özellikle karşıt propaganda bağlamında İslamcılık ve/veya anti laikliğin simgesi ise tübandır giderek çarşıdır. Nitekim B.Coşkun *Hürriyet* gazetesindeki 1 Ekim 2002 tarihli "Kara çarşafli kadınlar..." başlıklı yazısında böyle bir karşıt propagandanın örneğini sunmaktadır: "Kara kara çarşaflarını giyip, SP'nin, AKP'nin mitinglerinde yerlerini alıyorlar...Sadece gözleri gözüküyor... (...)Yüzleri, tavırları, kimlikleri, kişilikleri, varlıkları, bireylikleri gizli...Bir çift kara göz dışında tek anlamları var: 'Yok'lar...(...) Dinci partilerin miting meydanlarındaki kara çarşafli kadınlar, farkında olmadan 'yok' sayılmak istiyorlar...İş hayatında, toplumda, evde, sokakta 'yok' olmayı... İstiyorlar ki hiçbir yerde olmasınlar...Meydanların kıyısında toplanıp 'yok' sayılmayı onaylıyorlar... Kimlikleri yok, yüzleri yok... Ağzıları yok... Cisimleri orada... Kendileri yok..." Yine aynı gazetede, 17 Ekim 2002 tarihinde bu kez bir kadın yazar, P. Suda,

ironik de olsa AKP-çarşaf ilişkisini gündemde tutmaktadır: "'AKP gelir de bizi çarşafa sokar mı?' (...) Bence sokar arkadaşlar. (...) Bakarsınız sırf çarşafa sokmakla kalmaz, çalışmasını da yasaklarlar kadının."

Cumhuriyet gazetesindeki Ekim 2002 tarihli haberde ise, bir parti ilişkisi gösterilmeksizin seçim sonuçlarının türban konusyla doğrudan ilişkisini çağrıştıracak oy yönlendirmesinin yapıldığı bir korku propagandası örneği görülmektedir: "İrticacı grupların üniversitelerde uygulanan türban yasağını kaldırmak amacıyla 3 Kasım seçiminin ardından yeniden eylemlerine başlayacakları belirtildi. Grupların seçime yönelik çalışmalarını hızlandırdıkları, bu kapsamda yurtdışından gelen heyetlerle görüşmeler yapıldığı ve Türkiye'nin şikayet edildiği vurgulandı." Bilindiği gibi propagandanın etkili olmasında kaynağın güvenilirliği ve uzmanlığı önemli bir rol oynar. Söz konusu haberin kaynağı olarak istihbarat birimlerinin hazırladığı bir rapor gösterilmektedir. 20 Ekim tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin manşeti ise hedef kitesinin en duyarlı olduğu/kılındığı konulardan biri olarak 'türban-parti(ler)' ilişkisini vurgulamaktadır: "Siyasal İslam'ı kullanan 'halef-selef' milli görüş kadroları türban sorununda buluştu. AKP ve SP (Saadet Partisi) türbana sarıldı."

Oysa İslamcı kadınların etrafında birleştikleri en temel kadın sorunu olan türban konusu aynı eğilime sahip siyasal partilerin basına yansıyan propagandasında hemen hemen hiç yer almamaktadır. Ahmed Şahin'in 2 Ekim 2002 tarihli *Zaman* gazetesindeki "Kadın pantolon giyemez ve küçük başörtüsü takamaz mı" başlıklı yazısı başlığı içeren bir okuyucu mektubuna verilen yanıtlarla sınırlı olup, "bir şeyin tümü yapılamıyorsa tümünün de terk edilmesi gerekmez! Önce ne kadarını yapabiliyorsan ondan başlayacaksın. Sonra da yapamadıklarını zamanla yapma niyet ve azminde olacaksın. (...) Tesettüre de böyle başlamak mümkündür." içeriğiyle ılımlı bir yönlendirme taşımaktadır. *Zaman* gazetesindeki "Başörtüsü yasağını SP kaldıracak"²³ başlıklı haberde ise, "Saadet Partisi'nin seçim çalışmalarına katılan, kapatılan RP'nin (Re-

²³ *Zaman*, 19.10.2002

fah Partisi) Genel başkanı Necmettin Erbakan, başörtüsü yasağını kaldıracığını söyleyen tek partinin SP olduğunu ileri sürdü." denilmekte ve hiç bir yorum katılmamaktadır. İslamcı eğilimler taşıyan partilerin ve basının hedef kitlelerinin talebine karşın bu konuyu propaganda malzemesi yapmaması 1 Ekim 2002 tarihli *Zaman* gazetesinde Ali Bulaç'ın kaleme aldığı "Marka" başlıklı yazı, 28 Eylül 2002 tarihli *Sabah* gazetesinde kadın sorunu üzerinden AKP ve CHP arasında gerilim yaratılmasına ironik bir biçimde karşı çıkarırken, İslamcı kesimin bu seçim propagandasında türban konusuna yer vermemesinin nedeninin bilinçli bir tercih olduğunu yansıtmaktadır: "Siyasetin işleyiş düzeni, kutuplaşma ve çatışmaya dayanmak zorunda kalıyor. Seçim meydanlarında kim daha çok 'öteki siyasi parti'yi ve semboller dünyasını yerden yere vurma becerisini gösterebiliyorsa, iktidar merkezine doğru emin adımlar attığını düşünür. Çünkü kavramsal düşüncenin değil, semboller üzerinden siyaset yapmanın büyük maddi getirisi var. (...) Ne yapıp edip çatışmayı alevlendirmek gerekiyor. (...)Belli ki gazete (*Sabah*), seçimden en kazançlı çıkacağı anlaşılan iki parti, yani AKP ile CHP arasında eskiye benzer bir çatışma yaratılmamasından rahatsızlık duyuyor,(...) seçim kampanyasını çatışma eksenine çekmek istiyor. Milyonlarca kız ve kadının can yakıcı sorunu olan başörtüsü konusu dahi kış uykusuna yatırılmış. Hiçbir siyasi parti bu konuyu gündemine bile almıyor. Böyle seçim kampanyası olmaz. Ortalık hareketlenmeli, kılıçlar çekilmeli, yani siyaset babadan kalma usullerle yürütülmeli."

Nitekim türban sorununun partiler açısından farklılık ve çatışma konusu oluşturmaması konusundaki özen, T. Erdoğan ve D. Baykal'ın birlikte katıldıkları bir televizyon programının değerlendirilmesiyle ilgili haberde de sürdürülmüştür.²⁴ "Erdoğan ve Baykal, başörtüsü sorunun çözümü için toplumsal bir mutabakatın sağlanması gerektiği noktasında benzeri görüşleri dile getirdi."

Öte yandan, türban sorununun çözülmesiyle ilgili vaatler, Meclis'e girecek iki partiden biri olması kesinmiş gibi sunulan AKP'nin siyasal propagandasında belirgin bir yer almasa da; söz

²⁴ *Zaman*, 26.10.2002

konusu partinin seçtiği kadın milletvekili adayları, kemikleşmiş geleneksel dini eğilimli oylardan çok laik oyları hedef almış bir propagandanın malzemesini oluşturmuşlardır.

c) Kadın Adaylarla İlgili Haberler

Kadın milletvekili adaylarıyla ilgili yayınlar iki cinsiyetin eşit temsili ve buna bağlı olarak seçmen ve seçilen arasındaki farkın köprüsünü oluşturan yeni demokrasi anlayışının yaşama geçirilmesi bağlamında yayınlar olmaktan çok kadının siyasetteki 'ikinci cins'liğini ve 'yok'luğunu pekiştirir niteliktedir. *Hürriyet* ve *Zaman* gazeteleriyle *Marie Claire* ve *Mektup* dergilerinde, bu içerikte haberler hemen hemen hemen hiç yer almamaktadır.²⁵ Bu konudaki boşluk/yokluk kadınların siyasal temsili aşılmış bir sorun olmadıkça olumsuz anlam ve etki taşımaya açıktır. Oysa daha önceki seçimleri önceleyen dönemlerde bu ve benzeri yayın kuruluşları konuya yer vermişlerdir.²⁶

Cumhuriyet gazetesi ise kadın aday tanıtımına genellikle kısa ama fotoğraflı, iç sayfalarda bulunan haberlerle yer vermiştir. Söz konusu gazete kadın aday tanıtımında bir seçicilik göstererek öncelikle CHP olmak üzere, ÖDP ve DEHAP adaylarıyla sınırlı kalmıştır. Özellikle CHP adaylarının kadın sorunlarına ve çıkarlarına yönelik propagandaları *Cumhuriyet* gazetesinde bulunmamaktadır. Ancak 31 Ekim tarihinde "ÖDP kadın adayları tanıttı" başlığını taşıyan haberde, 21 ilde birinci sırada olmak üzere partinin toplam 164 kadın adayı bulunduğu bildirilmekte ve kadınlarla doğrudan ilgili vaatlere yer verilmektedir: "Ev içi emeğin sosyal güvenceye kavuşması ve kadınların lehinde bir medeni kanun çıkarılması gerektiğini ifade eden ÖDP Ankara il başkanı Nilgün Aklar, ÖDP'nin her ilde bağımsız kadın sığınma evleri ve rehabilitasyon merkezleri kurulmasına öncülük edeceğini kaydetti."

Yine aynı gazetede, 26 Ekim 2002 tarihinde Zeynep Oral "Seçim arifesinde kadınlar" başlıklı yazısında listelerinde en çok kadın adaya yer veren partileri (TKP: 165, ÖDP: 161, DEHAP: 102)

²⁵ Bir kadın milletvekili adayı olarak T. Çiller ile ilgili haberler ilk bölümde ele alınmıştır ve dolayısıyla bu tespitin dışındaki bir istisna niteliğindedir.

²⁶ bkz. A.Yaraman; *Türkiye'de*.....

belirttikten sonra siyaset bilimindeki kadın araştırmalarının güncel tartışmalarını gündeme getirmiştir: "Yalnızca kadın olmak yetmiyor, kadın sorunlarına sahip çıkmak, kadın mücadelesinin içinden gelmiş olmak adaylar konusunda önemli bir kriter."

d) Kadın Milletvekilleri'nin Tanıtılması

Katılım oranının %79.01 olduğu 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde seçilen 550 milletvekilinin 25'i kadındır. *Hürriyet* gazetesinde 8 Kasım 2002 tarihinde yer alan iki haberde yeni kadın milletvekillerine yer verilmiştir. "3. İnönü TBMM'de" başlıklı haber CHP'den Ankara milletvekili seçilen Ayşe Gülsün Bilgehan'ın başarısı ailesinden bir erkekle, dedesi İsmet İnönü'yle ilişkilendirilerek girilmiş ve kendisinin "parlamentarlik görevi süresince sadece kadınlara değil, tüm yaşama yönelik projeler üreteceğini söylediği" bildirilmiştir. Aynı tarihli, "Gaziantep'ten ilk kadın milletvekili" başlıklı haberde ise, AKP'den altıncı sırada milletvekili seçilen kimya mühendisi Fatma Şahin tanıtılmaktadır. Temsil edeceği kentin ilk kadın milletvekili olan Şahin ise kadın sorunlarına daha duyarlı bir mesaj iletmektedir: "Gaziantep'i parlamentoda ilk temsil eden kadın milletvekili olarak çok çalışmak zorundayım. Öncelikle kadın sorunlarını TBMM'ye taşıyacağım. Diğer kadın milletvekilleriyle ortaklaşa bir çalışma yaparak Türk kadınının sesi olacağım."

Böyle düşük sayıda kadın milletvekiline rağmen partiler, bu konudaki göreceli sayısal üstünlüklerini propaganda malzemesi yapmayı sürdürmektedirler. *Zaman* gazetesinde, 9 Kasım 2002 tarihinde Şahin Alpay'ın kaleme aldığı "AKP'nin sırrı: yerele dayalı siyaset" başlıklı yazıda, AKP'nin "kadınları Cumhuriyet tarihinde görülmemiş bir ölçüde politik hayata kattığı" dile getirilmektedir. Yazar kuşkusuz burada milletvekili sayısından değil AKP propagandasında çalışan kadınlardan söz etmektedir; oysa propagandaya katılan ve etkin olan onca kadına karşın AKP'nin çıkardığı kadın milletvekili sayısı ve bakanlar kurulunda yalnızca bir kadına yer vermesi, partinin kadınları karar mekanizmaları dışında tutan erkek egemen zihniyetini açıklıkla ortaya koymaktadır.

4 Kasım 2002'de Behiç Ak'ın *Cumhuriyet* gazetesinde yer

alan karikatürü seçimlerdeki kadın gerçekliğini yansıtmaktadır: Karikatürde yer alan erkek karakter şöyle demektedir: "Elbette biz seçmenlerin arasındaki kadın erkek eşitliğinden yanayız. Ama Meclis'te durum farklı. Tabii ki orada öyle değiliz."

Cumhuriyet gazetesi gerek AKP gerek CHP'nin kadın milletvekillerini tanıtmaktadır. 5 Kasım 2002 tarihli haber fotoğraflıdır. AKP İzmir ve İstanbul; CHP İstanbul ve Ankara kadın milletvekillerine yer verilmekte; CHP'nin kadın milletvekillerinin hepsinin üniversite mezunu olduğu belirtilmektedir.

Sonuç: Yeni Bir Suskunluk / Yokluk Dönemi

Türkiye'de 21. yüzyılın ilk genel seçimleri sonucunda mecliste yer alan kadın milletvekillerinin oranı %4.5'tir. Bu seçimler, bir yandan ne seçim propagandası sürecinde ne de seçim sonuçlarının değerlendirilmesinde kadınların siyasal temsili konusuna basında, diğer bir deyişle onun yansıttığı ve oluşturduğu siyaset ve kamuoyunun gündeminde anlamlı bir yer ayrılmaması; bir yandan ve bunların sonucu olarak kadınların seçme ve seçilme hakkını elde ettikten sonra ulaştıkları en yüksek siyasal temsil oranının bu denli düşük düzeyde kalması nedeniyle tartışılması gereken veriler sunmaktadır.

3 Kasım 2002 seçim sonuçları kadınlar açısından değerlendirildiğinde, bu konuda genel bir duyarsızlık göze çarpmaktadır. Bu duyarsızlığın en önemli etmeni kadın örgütlerinin ve örneğin medyadaki etkin kadınların ve en azından incelediğimiz örneklerden çıkarak kadın dergilerinin suskunluğudur. Kamuoyu ve siyasal erk ise, Avrupa Birliği ve bu vesileyle Batı standartlarına uyum süreci en azından biçimsel boyutta böylesine gündemdeyken, kadın sorununa bir kayıtsızlık sergilemektedirler. Bugüne dek Batılılaşma/modernleşme sorunsalının temel nesnesi konumundaki kadınlık durumu bu amaçla ve bir vitrin olarak dahi gündeme girmekten uzak kalmıştır. Bu kayıtsızlığa paralel olarak seçim yarışından zaten dışlanmış partiler (belki de bu nedenle) kadın adaylara sayı ve listelerdeki konum açısından daha özenli davranmış; iktidar yarışındaki partilerin ise konuya verdikleri

önem seçim sonuçlarında açıkça ortaya çıkmıştır. Bu sonuca etkili ve bu sonucu vahimleştiren bir başka veri ise genel olarak kadın aday veya milletvekillerinin kadın sorununa gösterdikleri duyarsızlıktır.

Kadın çıkarlarının siyasal alanda temsil edilebilmesi için asgari temsil oranının %30 civarında olduğu kabul edilmektedir. Daha az oranda kadın siyasal temsilci ya dışlanma ya da erkekleşme durumunda kalmaktadır. Temel sorun ise, kadın bakışının siyasetin içeriğine eklemlenmesidir. Bir kadın yazar olarak Ferai Tınç'ın seçim sürecinde kaleme aldığı yazı²⁷ bu yüzden önemlidir: "Zihniyet devrimimizin ilk adımı tarihin en eski iktidar mücadelesinin sonucu varılan kadın-erkek eşitliğinin anlamını kavramakla atılabilir ancak. İşte bu yüzden siyasetten medyaya kadar her alanda daha fazla kadının ortaya çıkması, vitrinlerde eteklik sayısının artması için değil, kadın bakış açısının hayata yansımaları için, ilişkilerde eşitliğin içimize sindirilmesi için, insana önem, cana değer vermeyi öğrenmek için gereklidir."

Retrospektif değerlendirmenin sonucu olarak ortaya konulduğu gibi²⁸ siyasal iktidarın çıkarları kadın çıkarlarıyla çakışmadığı sürece kadınların siyasal temsilde nicel sıçramalar görülmemektedir. Ama 2002 seçimlerinde bu çakışmamanın ötesinde kadınların ne örgütsel alanda ne günlük gazetelerde, ne kadın dergilerinde kendi çıkarlarını anlamlı bir biçimde gündeme getirmemeleri durumu önem kazanmaktadır. Bu suskunluk ayrı bir araştırmanın konusudur.

²⁷ F. Tınç, "Kadın olmasaydı kurtarıldı", *Hürriyet*, 13.10.2002

²⁸ bkz. A. Yaraman, *Türkiye'de.....*

AYBAŞININ TOPLUMSAL HALİ

Ayılın Dikmen Özarslan

Cinsiyet rollerinin, biyolojik temelin yanı sıra toplumsal ve kültürel farklılıklara bağlı olduğu bilinmektedir. İnsanların sahip olduğu bedenin ortak bazı özellikleri vardır; et, kan, kemikler, hastalıklara maruz kalma, yaşlanma ve ölüm bedenin gerçekleridir. Ancak, bedenin genel geçer, kültürlerden bağımsız ve uzlaşmış ortak bir anlamı yoktur. Bedenin anlamını doğal ve evrensel özelliklerimiz belirlemez; kültür, bedene ilişkin anlamları büyük oranda etkiler. Her kültür insan bedeninin belirli olanaklarını seçip öne çıkarır, bazılarını görmezden gelir ve bazılarını baskı altına alarak etrafında tabular yaratır.¹

Ruth Benedict'e göre, "gençlikle ilgili belirgin fizyolojik gerçekler, en belirgin oldukları noktada bile sosyal bakımdan ele alınmalıdır."² Çocukluktan ergenliğe geçiş döneminde kültürel farklılıklar, belki de en keskin biçimi ile karşımıza çıkmaktadır. Menarş (ilk âdet kanaması) kız çocuklarının ergenliğe geçişinin fizyolojik ve biyolojik işaretidir. İlk kanamayla birlikte kız çocuklarının toplum içindeki statüleri değişmektedir. Erkek çocuklarının ergenliğe ulaştıklarını gösteren bu kadar açık bir işaret yoktur. Oysa kız çocukları için ilk âdet kanaması keskin bir dönemeçtir. Menarşla birlikte ço-

¹ Carol Delaney, *Tohum ve Toprak*, Çev. Selda Somuncuoğlu, Aksu Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 44

² Ruth Benedict, *Kültür Örüntüleri*, Çev. Mustafa Topal, Öteki Yayınevi, Ankara, Mayıs 1998, s. 47

Mimar Sinan Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

cukluktan çıkarak kadınlığa adım atmakta ve artık 'doğurganlık' yetisini kazanmaktadır.

Tüm canlı varlıklarda olduğu gibi insanlık için de, soyun sürdürülmesi anlamına gelen üreme, çok önemli bir olgudur. Bu açıdan bakıldığında kadının üreme yetisini kazanması kutlanması gereken bir durum olarak düşünülebilir. Oysa yaşanan gerçek hiç de böyle değildir. Anglo Saxonlar'ın baş belası anlamına gelen 'Curse' adını verdikleri³ âdet kanaması, kadının pek çok kısıtlamaya ve yasağa maruz kalmasına, hatta kimi zaman toplumdan dışlanmasına neden olabilmektedir. Beauvoir'e göre, gelmiş geçmiş bütün uygarlıklarda ve günümüzde erkek kadından tiksinimektedir. Ergenlik çağına ulaşmamış kız çocuklar için böyle bir tehlike yoktur, henüz hiçbir tabunun öznesi olmamıştır ya da kutsal bir niteliğe sahip değildir. Ancak çocuk doğurabilecek duruma geldiği gün, ilk aybaşı kanamasıyla birlikte bu durum değişir.⁴

Kutsalla ilgili olarak iki durum vardır. Kutsal, bazen bir korku, kimi zaman ise bir şükran kaynağı olabilmektedir. Kızların ilk aybaşı kanamalarının korku yarattığı pek çok örneğe rastlanmaktadır. Ancak bunun tersine bazı kabilelerde kızların bu ilk aybaşlarının güçlü bir şükran duygusuna neden olduğu da görülmektedir. Örneğin Apaçi din adamları, ilk aybaşlarını gören kızların arasından tören sırasına girerek, dizleri üzerinde sürünerek geçer ve onların kendilerine dokunmaları ve onlardan hayır dualarını almak için çabalarlar. Benzer şekilde hastalıklarından kurtulmak için bebekler ve yaşlılar da kızların yanına koşarlar. Apaçilerde genç kızlar, bir tehlike kaynağı olarak görülmemekte ve toplumdan uzaklaştırılmamaktadırlar. Aksine doğaüstü iyiliğin bir kaynağı olarak algılanmakta ve büyük bir saygı görmektedirler.⁵

Ancak bu örnekler, kadınların sert kısıtlama ve tabuların konusu haline gelmiş olduğu örneklerle karşılaştırıldığında son derece kısıtlı kalmaktadır. Pek çok toplumda, âdet kanaması görmeye başlayan kadının tehlikeli ve kirletici olduğuna inanılmak-

³ Simone de Beauvoir, *Kadın Genç Kızlık Çağı*, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, Ocak 1993, s. 39

⁴ *ibid.*, s. 164

⁵ R.Benedict, a.g.e., 1998, s. 49-50

tadır. Topluluğu (özellikle de erkekleri), bu tehlikeden koruyabilmek için sıkı 'tedbirler' alınmaktadır. Bu önlemlerden birinde temel kural, kızın toprağa basmaması ve güneşi görmemesidir. Böylece kızın, yaşamın bu iki büyük kaynağını 'hastalığı'yla zehirlemesi engellenmiş olur. Öte yandan kızı topluluktan uzaklaştırarak yalnız bırakmak, toplumdaki diğer insanların güvenliği kadar, onun kendi güvenliği için de gerekli görülmektedir. Çünkü yaşam düzeninin bozulması kızın da acı çekmesine neden olacaktır. Örneğin Zulu kızları, ergenlikte güneş üzerlerine doğarsa kuruyarak iskelete dönüşeceklerine inanırlar. Bazı Brezilya kabilelerindeki inanışa göre ise, kızların âdet dönemiyle ilgili kuralları çiğnemeleri, boyunlarında ve boğazlarında yaralar açılmasına neden olacaktır. Kısacası ergenlik dönemine gelen kız çocuğuna, büyük bir güçle yüklü olarak bakılmaktadır; ancak bu, belli sınırlar içinde tutulmazsa hem kendisi hem de dokunduğu her şeyi yok edebilecek bir güçtür. Bu gücü, ilgili herkesin güvenliği için gerekli sınırlar içinde baskı altında tutmak menarş ile ilgili tabuların asıl amacıdır.⁶

Brezilya-Venezüella sınırında yaşayan Güney Amerikalı Kızılderili kabilelerinden biri olan Yanomamalarda da, erkek egemen diğer kültürler gibi, aybaşı kanının kötü ve tehlikeli olduğu düşünülmektedir. İlk âdet kanamasını gören kız, bambudan özel olarak yapılmış bir kafese kilitlenir ve burada yemek yemeden bırakılır. Bu ilk aybaşı 'işkencesi'nden sonra kızlar, her aybaşı döneminde inzivaya çekilirler ve evin karanlık bir yerinde yalnız başlarına çömeliyor otururlar.⁷ Böylece aybaşı kanamaları boyunca topluluklarından soyutlanmış olurlar.

Benzer şekilde İngiliz Kolombiyası'ndaki Carrier Kızılderilileri arasında da genç kızların erginleşmesi büyük bir korku ve dehşet yaratmaktadır. Ergenliğe giren genç kız, üç ya da dört yıllık bir inziva yaşar. 'Canlı canlı gömme' denilen bu süreçte genç kız, yerleşim yerinden uzakta, yabanıl doğada, ağaç dallarından yapılmış

⁶ James J. Frazer, *Altın Dal*, Cilt II, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1991, s. 222-223.

⁷ Marvin Haris, *Inekler, Domuzlar, Savaşlar ve Cadılar*, Çev. Fatih Gümüş, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 78-80

bir kulübede tek başına yaşar. Bu dönemde genç kızın diğer insanlar için tehlikeli olduğuna, tek bir bakışıyla bile büyük tehlikeler yaratabileceğine inanılmaktadır. Tek bir adımı yolları ve nehirleri kirletebilir. Yüzünü, göğüslerini vb. örten, yerlere kadar uzun, tabaklanmış deriden yapılmış bol giysiler giyer. Ancak bu dönemdeki kız sadece başkaları için tehlike kaynağı değildir, aynı zamanda kendisi de tehlike içindedir. Bu nedenle kollarında ve bacaklarında, kendini içindeki kötü ruhtan koruyacak bantlar taşır.⁸

Bir genç kızın ilk âdet kanaması deneyimini yaşamasından sonra, 'Aybaşı Tabuları' biraz yumuşamakta, ancak ortadan kalkmamaktadır. Ayhalindeki kadının kirli olduğu düşüncesi yaygın olarak karşımıza çıkmakta ve kadının hareketleri büyük oranda kısıtlanmaktadır. Kadınlar kanama döneminde bazı yiyecek maddelerinden uzak tutulmakta, diğerleriyle bir arada yemek yiyememekte, av hayvanlarına yaklaşmamaktadır.

İlkel kültürlerde âdet kanamasına ilişkin yasaklarla ilgili pek çok örnek vermek olasıdır. Kadın kanının, erkekler üzerinde kötü etkileri olduğu inancı ve kadın kanına dokunma korkusu kadınlara karşı olumsuz tutumların gelişmesine neden olmaktadır. Örneğin, Güney Avustralya'nın bazı kabilelerinde erkek çocukların kadınların kanını görmesi durumunda erken yaşta saçlarının beyazlaşacağına ve güçten düşeceklerine inanılmaktadır. Benzer bir durumla karşılaşan erkeğin düşmanlarıyla savaşamayacağına ve öldürüleceğine olan inanç, kavgada başarılı olamayan bir erkeğin -başarısızlığının intikamını almak amacıyla- ilk gördüğü kadını dövmesine yol açmaktadır.⁹ Bazı Kızılderili gruplarda, kadının bu dönemde ev eşyalarına ve özellikle erkeklerin kullandığı eşyalara dokunması yasaktır; dokunmanın bu eşyaları kirleteceği ve daha sonra bunları kullanana hastalık ve ölüm getireceği düşünülmektedir. Ayrıca ayhalindeki kadının av şansını azaltacağından da korkulmakta, bu nedenle bu durumdaki kadının av bölgesinin yakınına gitmesi yasaklanmaktadır.¹⁰

⁸ R. Benedict, a.g.e., 1998, s. 49

⁹ James J. Frazer, *Altın Dal*, Cilt I, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1991, s. 182-183

¹⁰ J.J.Frazer, a.g.e., Cilt II, s. 220-221

Pek çok yazar ve düşünür, aybaşı kanaması ile ilgili tabuların, kanın kirli olduğu inancından kaynaklandığını iddia etmektedir. Oysa Frazer'a göre bu tabular kirlilik ile ilgili değildir. Yabanılın kafasında henüz kirlilik kavramı yoktur. Frazer yabanılın, ayhalindeki kadının tehlikeli ve kendisinin de tehlike içinde olmasından dolayı, içinde bulunduğu ve başkalarını uğratabileceği tehlikelerden korunmak için kısıtlandığını ileri sürmektedir.¹¹

Kadınların âdet kanaması ile ilgili tutumların nedenleri düşünülürken üzerinde durulması gereken önemli diğer bir konu topluluğun soy dizgesidir. Malinowski, anasoylu bir toplum düzenine sahip olan Trobriand Adaları'nda erkeklerin, âdet kanaması karşısında herhangi bir korku ya da tiksinti duymadıklarını bulgulamıştır. Burada âdet kanaması ile ilgili tek kısıtlama, pek çok başka toplumda görüldüğü gibi, kadının, kanama döneminde eşiyle aynı yatakta yatmamasıdır. Ancak eşiyle aynı kulübede yaşamaya ve beraber yemek yemeye devam etmektedir. Kadınlar âdet kanaması süresince temizliklerine dikkat etmekte ve her gün düzenli olarak yıkanmaktadırlar. Burada dikkat çekici olan kadınların, tüm köyün içme suyu gereksinimini karşıladığı ve erkeklerin de yıkandığı kaynakta yıkanmalarıdır. Başka bir ifadeyle, kadın kanının, diğerleri ve özellikle erkekler için bir tehlike yarattığı inancına rastlanılmamaktadır. Ayrıca kanamanın bitişinde özel bir yıkanma âdedi de yoktur. Diğer bir deyişle Trobriand Adaları'nda periyodik kanamaya ilişkin olarak iki cinsiyet arasında herhangi bir kaçınma ve utangaçlık söz konusu değildir.¹²

Buna karşılık atasoylu ve ataerkil düzende kadının bedeninden gelen bu şüpheli sıvıya sadece zararlı güçler yakıştırılmıştır. Pline'nin Doğal Tarih (Histoire Naturelle) adlı yapıtında aybaşı halindeki kadının ekinleri berbat ettiğinden, tohumları ve arıları öldürdüğünden, meyveleri döktüğünden, dokunduğu şarabı sirkeleştirdiğinden ve sütü ekşittiğinden söz edilmektedir.¹³

Kadının âdet kanamasına ilişkin kısıtlamalar sadece basit top-

¹¹ J.J.Frazer, a.g.e., Cilt I, s. 167

¹² Bronislaw Malinowski, *Vahşilerin Cinsel Yaşamı*, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 140-141

¹³ aktaran S. de Beauvoir, a.g.e., s. 165

luluklarda gözlemlenmemektedir. Frazer'ın dediği gibi, "Avrupa'nın uygarlaşmış ulusları arasında da bu konuda geçerli olan boş inanlar daha az abartılı değildir."¹⁴ Örneğin Britanya Hekimler Birliği üyelerinden biri 1878'de *British Medical Journal*'a (Britanya Tıp Dergisi) yazdığı makalede, âdet kanaması sürecinde kadının dokunduğu etin bozulup, koktuğuna hiç şüphe olmadığını yazmıştır. Kendisinin de bu şekilde bozulan iki jambon olayına tanık olduğunu, savını kanıtlamak için eklemiştir.

Kuzey Fransa Şeker Fabrikaları'nda kanama halindeki kadınların fabrikaya girmesi yönetmelikle yasaklanmıştır. Çünkü bu dönemdeki bir kadının fabrikaya girmesinden 'etkilenen şeker'in kara çıkacağından endişe edilmektedir. Benzer şekilde Saygon'da kadının kanamasından dolayı afyon bozulup acılaşır diye, afyon fabrikasında kadın işçi çalıştırılmazdı.¹⁵

Günümüzde de durum farklı değildir. Kadınlar bugün de, âdet kanaması dönemlerinde çeşitli kısıtlamalar ve yasaklamalarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Kadın kanı ile ilgili bu olumsuz tutumların süreklilik göstermesinde dinin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Çünkü din, Fatmagül Berktaş'ın da vurguladığı gibi, kadın bedeninin denetlenmesinde en etkili ideolojik ve kurumsal araçlardan biridir.¹⁶ Eski Yahudi topluluklarında, âdet kanamalı bir kadın, kirli kabul edildiği için tapınakta dini görevlerini yerine getiremez ve kocasıyla ilişkiye giremezdi. Kanama sona erdiğinde ise dini bir banyoyla bedenlerini kirden dikkatlice arındırmaları gerekmektedir. Bu nedenle ne kadar küçük olursa olsun her topluluk, sinagogdan başka bir de dini banyo inşa etmekteydi.¹⁷

Yahudilikte de kadınlar, âdet kanaması gördükleri dönemde kirli kabul edilmektedirler, bu nedenle dinsel görevlerini yerine getirememekte ve bu açıdan 'eksik' sayılmaktadırlar.¹⁸ Tevrat'ta, kan gelen kadının murdar olduğu ve bu durumdaki bir kadınla ilişki kuran erkeğin de yedi gün boyunca murdar olacağı yazıl-

¹⁴ J.J. Frazer, a.g.e., Cilt I, s. 222

¹⁵ S. de Beauvoir, a.g.e., s. 166

¹⁶ Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s. 16

¹⁷ Paul Lewis (Ed.), *Tıp Tarihi*, Çev. Nilgün Gündücü, Khalkedon, İstanbul, 1998, s. 14

¹⁸ F. Berktaş, a.g.e., s. 97

maktadır. Kadının üzerinde yattığı her şey de aynı şekilde murdar olacaktır; yattığı yatak, oturduğu ve tuttuğu her şey murdardır. Bu eşyalara dokunanların murdarlıkları da bütün gün sürmekte, yıkanıp arınmaları gerekmektedir. Kanaması kesilen kadının ise kirinden arınması için iyice yıkandıktan sonra iki güvercin ya da kumruyu Tanrı'ya kurban olarak sunması gerektiğine yer verilmektedir.¹⁹

İslam'da da kanama gören kadın kirli ve dini sorumlulukların yerine getirilmesi açısından noksan kabul edilmektedir. İslam'ın âdet kanamasına ilişkin tutumunun şekillenmesine yol açan olay şöyle anlatılmaktadır: Ashabdan Ebuddahdah Hazretleri Resulullah'a, huzurunda bir topluluk olduğu halde, kadınların âdet hallerinde nasıl davranacaklarını sormuştur. Çünkü o zamana kadar Yahudiler kadınların âdet hallerinde onlara yaklaşmazlardı. Hristiyanlar ise bunu dikkate almaz ve âdet halinden önceki günler gibi dilediklerince hareket ederlerdi. Cahiliye Arapları ise âdet günlerinde kadınlarla bütün ilişkilerini keserler, onlarla bir arada bulunmaz, beraber yiyip içmezlerdi.

Bu farklı davranış kalıplarına rağmen İslam'ın bu konuyla ilgili bir hükmü yoktu. Ebuddahdah'ın sorusu üzerine "222. ayet nazil oldu ve İslam'ın hükmü ortaya çıktı."²⁰ Bakara Suresi 222. ayet'e göre "Yüce Allah buyuruyor ki; 'Sana kadınların ay (âdet) hallerini de soruyorlar. De ki; O nefret edilen bir pisliktir. Bunun için hayız zamanında kadınlarınızdan ayrılın (cinsi münasebette bulunmayın) ve temizlenene kadar onlara yanaşmayın. Tam olarak temizlendikleri zaman, Allah'ın size emrettiği (meşru ve mebh) yerden onlara gidin (münasebette bulunun). Şüphesiz ki Allah çok tövbe edenleri sever, pisliklerden temizlenenleri de sever.'" Aydın'a göre, bu dönemde cinsel ilişkide bulunmak kadına eziyet verecektir ve zaten Kur'an'da haram kılınmıştır. Hz. Muhammed de, bu dönemde karısıyla ilişkiye devam edecek olan kişinin kâfir olacağını buyurmuştur.²¹ Kur'an'ın buyruğuna uy-

¹⁹ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 1, Ansiklopedi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 268

²⁰ Abdullah Aydın, *İslam'a Göre Kadın ve Cinsel Meseleler*, Merve Yayınları, İstanbul, 1988, s. 414-415

²¹ *ibid.*, s. 413-414.

madiğı için erkek günahkâr olacaktır ama kadın da mutlaka cezalandırılacaktır. Bu cezanın yaptırımı olarak örneğin, bugün Doğu Karadeniz Bölgesi, Artvin ilinin bazı yörelerinde, âdet döneminde kocasıyla birlikte olan kadının çocuğunun sakat olacağına inanılmaktadır.²²

Bazı İslami yayınlar, İslam hukukunda erkeğe tanınan dört kadınla evlenme iznini meşrulaştırmak için kadınların ayda bir yaşadıkları âdet kanamasını da kullanmaktadırlar. Bu dönemde kadına yaklaşmanın haram olması, erkeği zina yapmaya yöneltebileceği endişesi nedeniyle birden fazla kadınla evlilik gerekli görülmektedir.²³ Sadece dört kadınla evlenme izni değil, bir erkeğin şahitliğine karşılık ancak iki kadının şahitliğinin geçerli olabileceği kuralı da kadının ayhali ile açıklanmaktadır. Bu açıklamaya göre kadın, fizyolojik yapısı gereği bir takım etkilere açık bulunmaktadır. Âdet kanaması döneminde sinirsel ve hormon yapısı açısından değişik haller yaşamak zorunda kalmaktadır. Bu durumun ise, kadının olayları algılaması üzerinde etkili olabileceği düşünülmektedir. Kadının aybaşı dönemindeki bu fizyolojik durumunun psikolojik yapısını da etkilediği düşünülmektedir. Bu yapı nedeniyle kadın sinirli bir ruh haline girmekte ve hatta bu etkilerin altında 'yalan şahitlik' yapma eğilimi bile gösterebilmektedir. Bünyesindeki organın kanamasından duyduğu acıyı açığa vurmamak için sarfettiği gayret kadının duygu ve düşüncelerini saklamakta daha güçlü ve dayanıklı olmasına olanak vermektedir. Demek ki, bu dayanıklılık kadının kolaylıkla yalan söylemesini ve diğerlerini kendisine inandırmasını sağlamaktadır! Bu durumda İslam Hukuku'nda kadının ve erkeğin şahitliği arasında fark gözetilmesi normal, hatta gerekli görülmektedir.²⁴

Türklerde, eski çağlardan bu yana kadının ayhali kirli ve tehlikeli olarak kabul edilmektedir. Bunun sonucu olarak da, günümüzde bile kadınlar söz konusu dönemde birtakım yasaklama-

²² Gülsen Balıkcı, "Artvin'in Bazı Yörelerinde Doğumla İlgili Âdet ve Uygulamalar", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1998*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001, s. 85

²³ Hülya Demir, *İslamcı Kadının Aynadaki Sureti*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 36.

²⁴ Mustafa Özcan, *İslam Hukukunda Kadın Hakları*, <http://www.akademi.nl/sayı4/düşünce1.htm>, 21.03.2003

lara katlanmak zorunda kalmaktadırlar. Bu yasaklamaların en yaygın örneklerinden biri âdet dönemindeki kadının yeni doğmuş bebeğin yanına girememesidir. Örneğin Safranbolu'da 'aybaşılı kadın'ın kırk gün bebeği görmemesi gerekmektedir; aksi halde bebeğin hastalanacağından ve yüzünde çibanlar çıkacağından korkulmaktadır.²⁵ Benzer şekilde Artvin'de de ayhalindeki kadın, hem loğusanın hem de bebeğin yanına girmekten çekinmektedir. Günah sayılmasının yanı sıra bu âdet de, çocuğu kötülükten ve çibandan korumayı amaçlamaktadır. Kırkı çıkmamış bir bebeğin aylık kanaması olan bir kadınla karşılaşması halinde çocuğun çirkin olacağından da çekinilmektedir. Öte yandan loğusa da, âdet kanamalı kadına bakmamaktadır; çünkü bir daha hamile kalamayacağından korkmaktadır.²⁶ Âdet kanaması olan kadının kırkı çıkmamış bebeğin yanına girmesine izin verilmeyen bir diğer il de Amasya'dır. Başka örneklerde olduğu gibi burada da âdet kanaması dönemindeki kadının, bebeğin yaralanmasına neden olacağına inanılmaktadır.²⁷

Bazı topluluklarda bu tür toplumsal soyutlamalar dışında, aile içi işbölümü yapısında kadının temel görevleri arasında yer alan yemek hazırlamada da, kadının bu döneminde, kısıtlamalar görülmekte, özellikle bazı yiyecek maddelerini hazırlamaları ve hatta dokunmaları da yasaklanmaktadır. Örneğin ayhalindeki kadınların ekmek yapmalarına izin verilmemektedir;²⁸ hamur tutması ve turşuya dokunması olanaksızdır. Bu örneklerden, bir çok kültürde, kadının âdet kanamasının çevresindekiler için tehlike yaratacağına yaygın olarak inanıldığı açıkça görülmektedir.

Kültürel yaptırımlar nedeniyle, âdet kanamasının, herkesten gizlenerek yaşanması gerekmektedir. Günümüzde hâlâ kız çocuklarının bir çoğu menstürasyon konusunda yeterince bilgilendirilmemekte, bu nedenle ilk âdet kanaması, toplumsal açıdan

²⁵ Semra Akbulut, "Kabarük İli Safranbolu İlçesindeki Doğum Âdet ve İnanmaları", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1999*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002, s. 11

²⁶ Gülsen Balıkcı, a.g.e., s. 68-73

²⁷ Asiye Kalay, "Amasya İli Alan, Hasanbey, Şarklı, Karamustafapaşa Köylerinde Doğum Uygulaması", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1998*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001, s. 168

²⁸ C. Delaney, a.g.e., 2001, s. 121

zorlu bir dönem olarak yaşanmaktadır. Sonuç olarak pek çok kız çocuğu, ilk âdetlerinde korku ve panik yaşamaktadır. Nitekim Delaney'in 1980-1982 yıllarında bir Orta Anadolu köyünde gerçekleştirdiği araştırmasında bulguladığı gibi, köyde âdet kanaması hakkında konuşulmaz, bu nedenle kızlar önceden bilgi sahibi olamazlar.²⁹

Üç Kuşağın Âdet Kanaması Öyküsü

Buraya kadar aktardığımız örnekler ve açıklamalar kadınların her ay tekrarlanan âdet kanamasının, fizyolojik olmaktan çok toplumsal ve kültürel bir olay olduğunu tartışılmaz bir şekilde önümüze koymaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde âdet kanamasının kadınlar tarafından nasıl algılandığı ve ne şekilde yaşandığını araştırmak amacıyla yapılmış bir uygulamalı çalışma denemesinin sonuçlarının bir bölümünden yararlanılacaktır. Söz konusu çalışma İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün dördüncü sınıfında eğitim gören kız öğrencilerle 2002 yılı Nisan-Haziran döneminde yapılan yüz yüze görüşmeler yoluyla elde edilen verileri kapsamaktadır. Ancak âdet kanaması çevresinde gelişen tutum ve düşüncelerin kültürel olduğu ve kültürel olguların kaçınılmaz şekilde değiştiği gerçeğinden hareketle kız öğrencilerin yanı sıra, anne ve ulaşıldığı kadarıyla anneannelerle de görüşmeler yapılmıştır. Böylece konu, üç kuşak açısından ele alınmış ve zaman içinde kültürel ve toplumsal değerler açısından değişim incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmmanın bulgularına ve yorumlarına geçmeden önce inceleme grubu hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmesi gerekli görülmektedir. Yukarıda söz edildiği gibi inceleme grubu üç kuşaktan oluşmaktadır. Birinci kuşakta on sekiz tane üniversite son sınıfta eğitim gören kız öğrenci yer almaktadır. İkinci kuşak kız öğrencilerin annelerinden oluşmaktadır. Bu grupta on dört anne ile görüşülmüştür. İkinci kuşak inceleme grubuna dahil olan bir örnekte öğrencimizin annesi yerine babasının kız kardeşi ile görüşülmüştür. Çünkü söz konusu öğrencinin erken yaşta annesini

²⁹ *ibid.*, s. 117

kaybettiği ve onun yerine halasını koyduğu için, kendisine rol modeli olarak aldığı halasının inceleme grubuna katılması uygun bulunmuştur. Üçüncü kuşakta ise sadece dört anneanneye ulaşılarak görüşme yapılabilmektedir. Bunun nedenlerinden biri pek çok öğrencinin anneannesini kaybetmiş olduğunu ifade etmesi, diğeri ise anneannelerin İstanbul dışında ikamet ediyor olmasıdır. Araştırmamanın ve araştırmacının kısıtlı olanakları bu anneanneler ile görüşme yapmasını olanaklı kılmamıştır.

Bu açıklamalardan sonra çalışmanın sonucunda elde edilen bulguların aktarılmasına örneklem grubunun âdet kanamasını nasıl adlandırdığının incelenmesi ile başlanacaktır. Çalışmanın başından itibaren âdet kanamasının sadece biyolojik bir konu olmadığı, bunun ötesinde, toplumsal açıdan incelenmesi gereken bir olgu olduğu defalarca vurgulanmıştır. Konunun kültürel bir olgu olduğunun en önemli göstergelerinden biri kanamanın nasıl adlandırıldığı ve anlamlandırıldığıdır. Araştırmamanın örneklemini bakılırsa, birinci kuşakta görüşülenler arasında çoğunlukla bu, 'regl dönemi' olarak adlandırılmaktadır. On sekiz katılımcının on ikisi 'regl görmek' ifadesini kullanmaktadır. Dört katılımcı bu dönemde "hastalandım" demektedir. Bir katılımcı 'âdet' kavramını kullanırken, diğeri de 'âdet' ve 'hastalık' kavramlarını kullandığını söylemiştir. Burada ilgi çekici olan, "regl oldum" deyimini kullanan görüşülenlerden birinin eskiden bu dönemde "hastalandım" derken daha sonra 'regl' demeye başlamasıdır. Bu örnek, zaman içinde aylık kanamanın algılanış şeklinin ve buna bağlı olarak verilen adların değiştiğini göstermektedir.

İkinci kuşak katılımcıların sadece beşi 'regl' kavramını kullanmaktadır. Bunlardan biri 'regl' yanında 'kirlenme', 'âdet' ve 'aybaşı' kavramlarını benimsemiştir. Bir diğeri ise gene zaman zaman 'regl' sözcüğünün yanı sıra 'kirlenme' terimini de kullandığını ifade etmiştir. İkinci kuşaktaki toplam on dört katılımcının diğer dördü periyodik kanamayı 'hastalanmak' olarak adlandırırken, bir kişi 'âdet kanaması', biri de 'ayhali' ifadesini kullanmaktadır.

Üçüncü kuşakta ise 'âdet', 'aybaşı', 'ayhali' gibi terimler kullanılmakla beraber dikkat çekici olan dört katılımcının üçünün

de bu saydığımız kavramların yanında 'kirlenmek' ifadesini kullanmasıdır. Diğer katılımcı ise sadece 'kanama' terimini tercih etmektedir. Kuşaklar arasındaki farklı adlandırmalar, aylık kanamaya bakışın ve algılamının zaman içinde değiştiğini göstermektedir. Burada altı çizilmesi gereken nokta, üçüncü kuşakta aylık kanamanın kirletici özelliğine vurgu yapılmaktayken birinci kuşakta kirlilik kavramından hiç söz edilmemesidir.

Âdet kanaması, genellikle üzerinde konuşulmayan, son derece mahrem bir konudur. Bu mahremiyet kız çocuklarının konu hakkında yeterince bilgilendirilmemelerine neden olmaktadır ki bu durum âdet kanaması karşısında kız çocuklarının utanç ve korku duymalarına yol açmaktadır. Bu konuda yapılmış ilk araştırmalardan biri, Amerikalı araştırmacı E. Havelock'un 1895 yılında gerçekleştirdiği çalışmadır. Havelock'un liseli kızlar arasında düzenlediği anket çalışmasının sonucunda yüz yirmi beş öğrenciden otuz altısının âdet kanaması hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmedikleri saptanmıştır. Otuz dokuzunun konuya ilişkin bilgileri eksik ve yanlıştır. Bu çalışmaya dahil olan öğrencilerin ancak ellisinin yeterli sayılabilecek bilgiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu bilgisizlik son derece olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Havelock'un aktardığı bir örnekte, ilk defa âdet kanaması gören kız, ciddi bir hastalığa yakalandığını sanarak intihar etmiştir.³⁰ Bu örnek, konuyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamanın gideceği en uç noktayı göstermektedir ancak bunun gibi intihara varmasa bile ilk kanamanın büyük bir travma yaratabildiği açıktır.

Genç kızların periyodik kanamalarının başlamasından önce konuyla ilgili olarak bilgilendirilmelerinin önemli olduğunu göz önünde bulundurarak, örneklemimizi oluşturan üç kuşağın, ilk âdet kanamasını görmeden önce bununla ilgili bilgi sahibi olup olmadıklarına bakıldığında; örneklemimizin birinci kuşağını oluşturan on sekiz görüşülenin biri dışında hepsi, ilk âdet kanamasından önce, kanama görececeklerini bildiklerini ifade etmişlerdir. Bu konuda bilgi sahibi olmayan görüşmeci, aslında annesinin

³⁰ Tuncel Altınköprü, *Genç Kız Psikolojisi ve Cinselliği*, Hayat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 126-127

'konuyu' kendisiyle konuşmak için ilkokuldan mezun olmasını beklediğini ifade etmiştir. Ancak kendisi tam da ilkokul mezuniyetini kutladıkları gece ilk âdet kanını görmüş olduğundan, bilgisiz ve hazırlıksız yakalanmıştır.

Bu örneğin dışındaki on yedi katılımcıdan yedisi, konuyla ilgili olarak annesi tarafından bilgilendirilmiştir. Bunlardan ikisinde görüülen, annesinin kullandığı hijyenik kadın bağlarını görmüş ve bunlar hakkında soru sorması üzerine âdet kanaması ile ilgili bilgi alabilmiştir. Katılımcılardan bir kişiye annesi, her ay kanamanın olacağını ve bunun doğum için gerekli olduğunu anlatmıştır. Görüülen bu anlatılanlardan sonra ilk aklına gelenin, neden erkeklerin kanama görmediği sorusu olduğunu ifade etmiştir.

Âdet kanamasını annelerinden öğrenen bu yedi kişilik gruptan biri, kendisinden yaşça büyük kız kardeşi âdet kanaması gördüğünde annesi ona anlatırken duyarak bilgilenmiştir. Bir diğeri ise okuldaki arkadaşları kanama görmeye başladığında annesine sormuş ve böylece konuya ilişkin bilgi sahibi olabilmiştir. Şimdiye kadar aktardığımız dört örnek annelerin aslında, kızlarıyla bu konuda konuşmaya çok gönüllü olmadıklarını gösterir niteliktedir.

Geriye kalan üç örnekte ise, anneler kızlarını karşılarına alarak konuya ilişkin bilgi vermişlerdir. Bütün bu saydığımız örneklerin hemen hepsinde annelerin kızlarına anlattıkları, kadınların her ay düzenli olarak kan gördükleri ile sınırlı kalmaktadır. Bunun yanında kan görmeye birlikte artık çocukluktan çıkılıp genç kızlığa adım atıldığı sıklıkla tekrarlanmaktadır. Bu örneklerden dikkat çeken biri, annenin, kızının ilk âdet kanamasını görmesinden bir iki ay önce onunla bu konuyu konuşmasına rağmen, kızın kanama olduktan sonra bunu annesine söyleyememesidir. Bu örnek, yukarıda ifade ettiğimiz gibi kanamanın kızlarda yoğun bir utanma duygusu yarattığı açıklamasıyla anlaşılabilir.

Örneklemeimizdeki diğeri bir görüülen, annesinin bu konuda kendisiyle, pedagog olan halasının konuşmasını uygun bulduğunu ifade etmiştir. Çünkü annesi bu tür konuları konuşmaktan çekinmektedir. Halası kendisine, gene diğeri örneklerde olduğu gibi, her kadının periyodik olarak kanama gördüğünü, bunun

çok normal olduğunu anlatmıştır. Ancak burada görüşülen, bir önceki örnekte olduğu gibi, halasına bir daha bu konudan konuşmak istemediğini, çünkü utandığını söylemiştir. Burada genel olarak söz konusu olayın utanç duygusu yaratma niteliğinin yanı sıra annenin çekingen tavrının da etkili olduğunu düşünmek olası görülmektedir.

Birinci kuşak örneklemimizdeki diğer bir görüşülene âdet kanaması hakkında ablası bilgi vermiştir. Ablanın da kardeşine anlattıkları diğer örneklerde gördüğümüzden farklı değildir. Ablanın anlattığına göre âdet kanaması, "kadınların belli bir dönemde gördüğü akıntıdır ve zamanı geldiğinde her kadın görmektedir". Diğer bir örneğimiz, okulda konu hakkında bilgilendirilmiştir. Ancak burada da, en azından görüşülenin aklında kaldığı kadarıyla kanama, "üremek için oluşan şeyin atılması" olarak anlatılmıştır ki, bu açıklamanın ne derece yeterli ve açıklayıcı olduğu şüpheli görülmektedir.

Birinci kuşağı oluşturan grubumuzdaki diğer altı görüşülen, âdet kanaması hakkında arkadaşlarından duydukları kadarıyla bilgi sahibi olabilmişlerdir. Bunlardan birine, kendinden yaşça büyük bir arkadaşı "iç çamaşırında kan lekesi gördüğünde korkmaması gerektiğini, bunun kadınlarda görülen düzenli bir kanama" olduğunu söylemiştir. Bir diğer görüşmeci, arkadaşlarının sadece her ay kanama olduğundan bahsettiklerini söylemiş ancak hemen arkasından bunun çok açıklayıcı olmadığını eklemiştir. Bir başka görüşmeciye ise gene arkadaşları, bu kanamanın son derece doğal bir şey olduğunu söylemekle yetinmişlerdir. Bunların dışındaki üç görüşmeciye ise kimse bir şey anlatmamış, ancak kendisinden daha önce âdet kanaması görmeye başlayan arkadaşlarının konuşmalarından konuyla ilgili bir şeyler duyabilmişler, kısıtlı da olsa bilgi edinebilmişlerdir. Bunların dışında kalan diğer bir görüşülen ise, ilk bilgileri kimden aldığını hatırlamamasına karşılık kendisine kanamanın "bebeğin geleceği yolun açılması" diye anlatıldığını dile getirmiştir. Bütün bu açıklamalar, birinci kuşağın biri dışında hepsinin, bir gün kanama göreceklərini bildiklerini ve ilk defa kanama gördüklerinde bu duruma hazırlıklı olduklarını göstermekle birlikte, kız çocuklarının bu konu-

da yeterli ve doğru bir şekilde bilgilendirilmediklerini açıkça ortaya koymaktadır.

İkinci kuşağa bakıldığında, görüşülenlerden onunun, âdet kanaması göreceklğini bildikleri anlaşılmaktadır. Bu gruptaki dört kişi, annelerinin kendileriyle konuştuğunu ifade etmişlerdir. Bu örneklerden birinde görüşülenin annesi, "bir yaşa geldiğinde, ergenlik çağında kızlarda bir kanama olacağını; bu olduğu zaman hemen kendisine haber vermesi gerektiğini" söylemiştir. Ancak bunun yanında anne, "kanama görmeye başladığında çok dikkat etmesi gerektiğini, bunu hiç kimseye farketmemesini, özellikle de evde baba ve ağabeyler olduğu için dikkatli olması gerektiğini" sıkı sıkı tembihlemiştir. Burada kanamanın çevreden özenle gizlenmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca bu vurgu, annenin kızını, kanama konusunda bilgilendirmekten çok, bunu çevresinden gizlemesi konusunda daha fazla kaygı duyduğunu da düşündürmektedir. Ancak annesinin, ilk âdet kanamasını görmeden önce kendisiyle konuşması, görüşülene de model oluşturmuş ve onun da kendi kızıyla bu konuda konuşmayı gerekli görmesine neden olmuştur. Fakat kızı, birinci kuşağa ait anlatılardan hatırlanacağı gibi, konuşmayı planladığı zamandan önce âdet kanaması gördüğünden ancak bundan sonra onu bu konuda bilgilendirme olanağı bulabilmiştir.

Bir diğer örnek, annesinin kendisine, "büyümeye başlayınca kan geleceğini" söylediğini dile getirmiştir. Bu örnekte de biraz önce söz ettiğimiz örnekte olduğu gibi, ikinci kuşak görüşülen annesinden gördüğü gibi, kendisi de kızını kanama konusunda uyarmış ve bilgilendirmiştir. Bir başka görüşülen ise annesinin, kanamanın korkulmaması gereken bir şey olduğundan ve herkesin bu yaşlarda başına geldiğinden söz ettiğini ifade etmiştir. Bu görüşülenin kızı da, kanama hakkındaki ilk bilgilerini annesinden almıştır. Ancak daha önce aktardığımız gibi, burada kızın, annesinin kullandığı hijyenik kadın bağlarını görmesi üzerine annenin bu konuda konuşmaya zorunlu kalması söz konusudur. İkinci kuşak görüşülenler arasında, kanamaya ilişkin bilgileri annesinden öğrendiğini ifade eden bir örnek kalmıştır. Bu örnekte annesi görüşülene kanamayı, "her kadının başına gelen bir olay" ola-

rak açıklamıştır. Ancak bu görüşülenin, kendi kızıyla bu konuda konuşmadığı anlaşılmaktadır.

Bunların dışında kalan grup için, arkadaşlar gene önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Bir örnekte arkadaşları, "her ay gelişmiş olan kızlarda kanama olacağını ve korkmaması gerektiğini" söylemişlerdir. Bu örnekte görüşülen, kendi annesi ile kanama hakkında konuşmamış olmasına rağmen kendisi kızına bu konuda bilgi vermeyi uygun bulmuştur. Diğer bir örneğimizde görüşülenin arkadaşları kendisine, "kadınların idrarıyla birlikte kan geldiğini, karnının ağrıyacağını, o zaman korkmamasını ve hemen annesine ya da ablasına haber vermesi gerektiğini" söylemişlerdir. Bu örneğin, üçüncü kuşak örneklemimizde yer alan annesine baktığımızda, onun da kanama hakkında annesinden değil, abla ve yengeleri tarafından bilgilendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgi "karnının ağrıyacağı ve o dönemde ayaklarını üşütmemesi gerektiği"nin ötesine geçmemiştir. Kanama hakkında annesiyle konuşmamış olan ve arkadaşlarının anlattığı kadarıyla kanamadan haberdar olan ikinci kuşak görüşülenin kendisi de kızıyla bu konuyu konuşmamıştır. Onun kızı da kendisi gibi, arkadaşları tarafından, yetersiz de olsa bilgilendirilmiştir.

İnceleme grubumuzun ikinci kuşağında yer alan bir anne ise, ilk âdet kanaması çok geciktiği için annesi tarafından doktora götürülmüş ve böylece bilgi sahibi olmuştur. Ancak bu bilginin de çok açıklayıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü görüşülenin aklında kaldığı kadarıyla doktor kendisine, kanama gördüğünde korkmamasını ve hemen annesine haber vermesini söylemiştir. Fakat bu görüşülen, kendi kızıyla konu hakkında konuşmamıştır. Bir diğer örnekte, görüşülenin din dersi öğretmeni kanamayı, "genç kızlığa adım" olarak anlatmıştır. Belki de bu açıklamanın etkisiyle görüşülen, kendi kızına kanamayı anlatırken gene "zamanı geldiğinde âdet kanamasının başlayacağını ve böylece genç kız olacağını" söylemiştir.

İkinci kuşak görüşülenlerin ikisine kimse bir şey anlatmamış, ancak âdet kanaması gören ablaları ve diğer genç kızların konuşmalarına kulak misafiri olarak bilgi sahibi olabilmişlerdir. Bu

iki örnekte de görüşülenler, kanama hakkında hiç kimse tarafından bilgilendirilmedikleri gibi kendileri de kızları ile bu konuda konuşmamışlardır. Her iki örnekte de kızlar, aynı anneleri gibi, kanama hakkında kimseden bilgi almamışlar ancak çevrelerinde âdet gören genç kızların konuşmalarından ve yaptıklarını izleyerek bilgi sahibi olabilmişlerdir.

Bunların dışında ikinci kuşakta dört anne, âdet kanaması görececeklerini önceden bilmediklerini ifade etmişlerdir. Bu annelerden biri, kızıyla bu konuyu konuşmamıştır. Birinci kuşak örneklemimizde yer alan katılımcı kız, sadece arkadaşları tarafından bilgilendirilmiştir. Söz ettiğimiz görüşülenin, üçüncü kuşak örneklemimizde yer alan annesi de, ilk âdet kanamasını görmeden önce bununla ilgili bir bilgiye sahip olmamıştır. Üç kuşağı karşılaştırma olanağı bulduğumuz bu örnek, kanamanın konuşulma özelliğinin ve tabu niteliğinin altını çizmektedir. Gene bu gruptan bir diğer görüşülen, kendisi kanama hakkında önceden bilgi edinmemiş olmasına rağmen kızıyla da bu konuyu konuşmamıştır. Birinci kuşak görüşülenlerin anlatılarını hatırlarsak örneğimizdeki anne, bu tür konuları konuşmaktan çekindiği için kızıyla halasının konuşmasını tercih etmiştir. İlk âdet kanamasını görmeden önce, konuyla ilgili bilgisi olmadığını söyleyen diğer iki anne, kızları ile bu konuyu konuşmuşlardır.

İnceleme grubumuzun üçüncü kuşağını oluşturan dört anneden ikisi, periyodik kanama hakkında bilgi sahibi olamamışlardır; kendileri de kızlarına bu konuda herhangi bir şey anlatmamışlardır. Ancak bu gruptaki diğer iki anneanne de kanamayı arkadaşlarından duymuşlardır. Bunlardan da sadece biri, kendi kızına kanama göreceğini anlatmıştır. Diğer anneanne ise, kızıyla bu konuyu konuşmamıştır. Bu anneannenin, ikinci kuşak örneklemimizde yer alan kızı, âdet kanaması hakkında arkadaşlarından bilgi edinmiş ve kendisi de, birinci kuşak örneğimize dahil olan kızına bu konuda herhangi bir şey anlatmamıştır.

Bu konuyla ilgili anlatılar, kız çocuklarının ilk âdet kanamasını görmeden önce konuyla ilgili yeterli ve doğru bilgilere sahip olmadıklarını göstermektedir. Ancak kuşaklar arasında bir karşılaş-

tırma yapmak gerekirse, geçen zaman içinde kızların kanamayla ilgili daha fazla bilgi sahibi olabildikleri anlaşılmaktadır. Daha önce dile getirdiğimiz gibi, bu bilgiler yeterli değilse de, kızların hiçbir şey bilmeden kanama görmelerini ve bu nedenle travma yaşamalarını engelleyebilmektedir. Ayrıca, özellikle birinci kuşak görüşülenlerle yapılan görüşmeler sırasında kızların, kendi kız çocuklarıyla önceden bu konuyla ilgili mutlaka konuşacaklarını sıklıkla dile getirmeleri, ilerleyen kuşaklarda kız çocuklarının bu konuda daha fazla bilgi sahibi olabileceklerini düşündürmektedir.

Kadınların periyodik kanamaları söz konusu olduğunda gündeme gelen tartışmalardan biri de, bu dönemde kadınların 'hasta' olarak kabul edilmesi gerekip gerekmediği konusudur. Zaman zaman, çalışan kadınların bu dönemlerinde işyerlerinden izinli sayılmaları 'hakkının' tanınması politik düzeyde tartışılır olmuştur. 1973 yılında Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren "Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü"nün dördüncü maddesinde, ayhali günlerinde kadınların ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmayacağı hükmü yer almaktadır. Hastalıktan söz edildiğinde hasta kavramını da incelemek gerekli görülmektedir. Parsons'a göre, hasta kişi normal toplumsal rollerinden muaf tutulmaktadır. Hastadan, sağlıklı kişilerden beklenen performans da beklenmemektedir.³¹ Ancak âdet kanaması döneminde kadının hasta olarak kabul edilmesi, hasta rolünü oynamak zorunda bırakılması ve bunun sonucunda toplumsal yaşamdan uzak kalması anlamına gelecektir. Dolayısıyla âdet kanaması, çevresindeki olumsuz algılamalar ve yasaklamalar yanında, kadının toplumsal ve kamusal yaşamın dışında tutulmasının aracı haline gelecektir.

Örnekleminizin konuya ilişkin görüşlerine bakacak olursak, birinci kuşak görüşülenlerin biri dışında hepsi, kadının âdet kanaması döneminde 'hasta' olarak kabul edilmemesi gerektiğini, çünkü bunun son derece doğal olduğunu savunmaktadırlar. Ancak görüşülenlerden biri, bu görüşün tam tersine, "kanamanın normal bir durum olmadığını, bu dönemde kadının vücudunda birtakım değişiklikler olduğunu, rahatsızlık yarattığını dolayısıyla âdet kanaması döneminde kadının 'hasta' olarak kabul edilmesi

³¹ Talcott Parsons, *Action Theory and Human Condition*, The Free Press, New York, 1978, s. 76

gerektiğini" iddia etmektedir. İkinci kuşak örneklemini oluşturan on dört annenin sekizi, kızları gibi kadının bu dönemde 'hasta' kabul edilmemesi gerektiğini düşünmektedirler. Buna karşılık görüşülen annelerin altısı bu görüşe katılmamaktadırlar. Bu annelerin, kanama döneminde kadınların 'hasta' kabul edilmesi gereğine ilişkin olarak ileri sürdükleri nedenlere baktığımızda genellikle kadının bedeninde meydana gelen değişikliklere vurgu yapılmaktadır. Bu grupta yer alan bir anneye göre, kadınlar bu dönemde 'hassas ve duygusal' olmaktadırlar. "Kanamayla ilgili biyolojik rahatsızlıklarını gizlemek için kendilerini strese sokmaktadırlar". Bu anne örneğinin dile getirdiği bu gerekçede aslında kadının yaşadığı fiziksel rahatsızlıklardan çok kanamanın mahremiyetinin yarattığı sıkıntılar öne çıkmaktadır. Bir diğer görüşülen, bu dönemde kadında yalnızca bedensel değil, zihinsel ve ruhsal değişiklikler de görüldüğünü söylemektedir. Kanama kişiyi belki yatağa yatacak kadar hasta etmemektedir ama etkileri "en azından gripten fazladır". Bir diğer anne, bir önceki açıklamaya benzer olarak, kadının bu dönemde hem bedensel hem de ruhsal değişikliklere uğradığını düşünmektedir. Bu görüşü paylaşan bir başka annenin söylediği gibi, "bu da bir hastalıktır", "sonuç olarak kadın üç-dört gün hastalanmaktadır". Bu açıklamalar sonrasında dikkat çekilmesi gereken husus, birinci kuşakta yer alan ve kadınların kanama döneminde 'hasta' olarak kabul edilmesi gerektiğini savunan örneğin annesinin de kendisiyle aynı görüşü paylaştığıdır. Bu örneği araştırdığımızda, birinci kuşak görüşülenin âdet kanaması hakkında ilk bilgiyi annesinden aldığını görmekteyiz. Dolayısıyla, annenin kanama hakkındaki düşünce ve tutumları kızına öğretmiş olduğunu ve onun da, kendisi gibi âdet kanamasına karşı olumsuz bir tavır geliştirmesine neden olduğunu söylemek olası görülmektedir.

Üçüncü kuşakta yer alan dört anneannenin üçü, örnekleminizin çoğunluğu gibi, kadının bu dönemde 'hasta' olarak kabul edilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Sadece bir anneanne, kadınların bu dönemde rahatsız oldukları gerekçesiyle 'hasta' kabul edilebileceklerini savunmuştur. Bu anneannenin kızı da, yani örneğimizin ikinci kuşak grubunda yer alan anne de, kendi annesiyle aynı görüşü paylaşmaktadır. Ancak bu örneğimizin kı-

zı, annesiyle aynı düşüncede değildir. Bu üç örneği incelediğimizde, annenin, kanama görmeden önce konu ile ilgili bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Kanama gördüğünde de bunu annesine söyleyememiş, ancak kız kardeşi ile paylaşabilmiştir, daha sonra annesi durumu kendisi anlamıştır. Oysa birinci kuşakta yer alan kızı, kanamayla ilgili olarak arkadaşları yoluyla bilgi sahibi olabilmiş ve onlardan bunun son derece doğal bir şey olduğunu öğrenmiştir.

Yukarıda söz ettiğimiz bulgular, âdet kanamasına ilişkin düşünce ve tutumlarda zaman içinde meydana gelen değişiklikleri ortaya koymaktadır. Üçüncü kuşak örnek grubumuzda görüşülenlerin sayısı, herhangi bir değerlendirme yapmaya olanak verecek düzeyde değildir. Ancak birinci ve ikinci kuşak görüşülenlerin düşünceleri, konuya ilişkin algıların zaman içinde değiştiğini açıkça ortaya koyabilmektedir. Sonuç olarak, ikinci kuşak örneklemimizi oluşturan anneler arasında, kadının âdet kanaması döneminde 'hasta' olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünenlerin sayısı artmaktadır. Buna karşılık, bu annelerin kızları, kanamanın son derece doğal biyolojik bir süreç olduğu iddiasıyla, kanama döneminde kadının hasta olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesine açık bir biçimde karşı çıkmaktadırlar.

Sonuç

Kadınların her ay tekrarlanan âdet kanamasını, sadece biyolojik bir olay olarak açıklamak olası değildir. Çalışmanın başlangıcından itibaren aktarılan tüm örnekler ve anlatılar, konunun toplumsal ve kültürel boyutunu ortaya koymaktadır. Âdet kanamasının algılanışı, kadının bunu nasıl yaşadığı ve diğerlerinin kanamaya karşı tutumları büyük oranda kültürel olarak biçimlenmekte ve toplumdan topluma değiştiği gibi zaman içinde de değişiklik göstermektedir. Kanama ile ilgili kavramsallaştırmalar toplumlar arasında değişiklik göstermekle birlikte, çalışmanın başında aktardığımız örneklerden anlaşıldığı kadarıyla kadının periyodik kanaması yaygın olarak kirli, tehlikeli ve çevreden saklanması gereken bir olgu olarak algılanmaktadır. Bu durum kadının, toplum içindeki ikincil konumunun güçlendirilmesinde, periyodik kanamanın önemli bir araç olarak kullanılmasına ne-

den olmaktadır. Kadının cinselliği, üreme potansiyelinin göstergesi olan âdet kanaması yoluyla aşağılanmaktadır. Bu durum olayın daha en başında, periyodik kanamanın adlandırılmasında kendini göstermektedir. İnceleme grubumuzun adlandırmalarında görüldüğü gibi aylık kanama için, 'ayhali', 'aybaşı', 'âdet kanaması', 'regl', 'kirlenme' vb. kavramlar kullanılmaktadır. Ayrıca Kadın Argosu sözlüğünde gene aynı amaçla kullanılan kırk dört farklı kavram ve deyim derlenmiştir.³² Ancak gerek örneklemimizin kullandığı ifadelerde, gerekse söz ettiğimiz sözlükte yer verilen kavram ve deyimlerin hiçbirinde açıkça kanama dile getirilmemektedir. Diğer bir deyişle son derece doğal biyolojik bir süreç olan âdet kanaması açıkça ifade edilmemektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, kadının bu dönemde kirli olarak kabul edilmesidir. Ayrıca Adem'e yasak meyveyi yedirerek cennetten kovulmasına neden olan Havva'nın işlediği bu günaha karşılık Tanrı tarafından periyodik kanamayla cezalandırıldığı öğretisinin de etkisi unutulmamalıdır. Kadınlar, Havva'nın günahına karşılık her ay yeniden cezalandırılmakta ve adeta bundan duydukları suçluluk nedeniyle kanamalarını herkesten gizlemeye çalışmaktadırlar.³³

Kadının giderek toplumsal yaşamın içinde daha fazla rol almaya başlaması, ekonomik açıdan bir değer üretir hale gelmesi, kadınla ilgili diğer pek çok alanda olduğu gibi, âdet kanaması kavramsallaştırmalarında da değişimlerin yaşanmasına olanak sağlamaktadır. Günümüzde genç kızlar, kendilerinden önce gelen kuşaklarla karşılaştırıldığında, âdet kanının kirli olduğu görüşünü benimsememekte, kadınların bu özel dönemlerinde toplumsal ve kamusal yaşamdan uzaklaştırılmasının söz konusu edilemeyeceğine daha fazla inanmaktadırlar. Kadın fizyolojisinin normal bir işlevi olarak algıladıkları bu durumu, çevredekilerin gözlerinden saklamak konusunda anneleri kadar 'tedbirli' ve 'tembihli' görülmemektedirler.

³² Filiz Bingölçe, *Kadın Argosu Sözlüğü*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

³³ Aylin Dikmen, "Kadınlık Halleri", *Cumhuriyet Dergi*, Sayı: 879, 26 Ocak 2003

İNCE BEDEN HASTALIĞI

Ayça Gürdal

Sabah saat dokuz kırk beş. Bir sonraki hastanın gelmesini bekliyorum. Hoş bir sabah, zihnim açık. İkinci görüşme için önümdeki listeye uzanıyorum. Saat onda göreceğim yeni hastanın adının son yirmi yılda giderek yaygınlaşmış, iddialı bir kız adı olduğunu görüyorum. Bu durum genç bir kız ile karşılaşacağımı düşündürüyor bana. Büyük olasılıkla, yine incecik bir genç kızla görüşme yapacağım. Yemek yemeyi reddeden, ya da yediklerini bir an önce bedeninden uzaklaştırabilmek için kendini tahrip etme pahasına çeşitli yollara başvuran bir genç kız olmalı bu.

Özellikle son birkaç yıldır, ne çok genç kız görüyorum bu muayene odasında, diye düşünüyorum, ardından. İnce, kara kuru bedenler, bedenlerinden hoşnut olmayan genç kızlar. Bu hoşnutsuzlukla (evet, bu sözcük çok hafif kalıyor onların bedenleriyle ilişkilerini tanımlamak için) bedenlerini yıkmak amacıyla başvurdıkları yollar aklımdan geçiyor: aç kalmak, kusmak, müshil ilaçları, idrar söktürücü ilaçlar kullanmak, çeşitli hormon hapları almak, aşırı egzersiz yapmak, gibi sağlıklarını tehdit eden girişimler... Tüm bu umutsuzluk içinde başvurulmuş yolların kökeninde, gencin bedeniyile ilişkisindeki aksamaların ve durdurulamaz bir biçimde ince bir bedene sahip olma arzusunun yer aldığını, her izlediğim genç kızda tekrar tekrar görüyorum. Bu

Psikiyatr, Psikoterapist

*nedenle, bir süredir bu hastalıkları yeme bozuklukları adıyla değil de, ince beden hastalığı olarak adlandırmak daha anlamlı olur diye düşünüyorum.*¹

Zihnimden süratle görüşmenin olası seyri geçiyor: Belki de, genç kızın ailesiyle çatışmaları hemen ilk görüşmede gözler önüne seriliverecek. Belki benimle konuşmayı reddedecek, ailesinin zoruyla buraya gelmiş olmanın öfkesini bana aktarmaya çalışacak, ben ise, onun karşısında değil, onun yanında olduğumu anlatmaya çalışacağım. Kızlarından, arada soluk bile almadan yakınan aileyi çabucak onaylamaya girişmemem genç kızda şaşkınlık uyandıracak, bir kez daha. Bu şaşkınlık onunla ilk ilişkimizin başladığının da bir göstergesi olacak. Sonra onun yaşadığı çaresizliği aileye anlatırken, onu anladığımı fark edecek ya da onu anlayabileceğim olasılığını kabullenecek. Oysa, bu hastalık onu çepeçevre kuşattığında, onu kimsenin anlayamayacağı duygusuyla yapayalnız ve çaresizlik içindeydi.

Temel Epidemiyolojik Oranlar ve Sosyo-kültürel Hipotezler

Son yirmi yılda, özellikle genç kızlarda bu hastalığın görülme sıklığının arttığı bilinmektedir. Yeme bozuklukları ülkemizde ve dünyada klinisyenlerin giderek daha çok karşılaştığı bir hastalık grubudur. Yeme bozuklukları %90-95 oranında kadınlarda görülür. Bununla birlikte erkeklerde görülme sıklığının da artmakta olduğu gözlemlenmektedir. Eşcinsel erkeklerde heteroseksüel erkeklere göre daha yaygın olduğu da eklenmelidir.

Yaygınlık oranları, özellikle yöntem farklılıkları nedeniyle, çalışmalar arasında farklılık göstermektedir. Ülkemizde lise öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada, kızlarda, Bulimiya Nervosa-

¹ Psikiyatride Yeme Bozuklukları tanı grubunda iki temel hastalık yer almaktadır: Anoreksiya Nervosa ve Bulimiya Nervosa. Her ikisinde de temel belirleyici beden imgesi bozukluğudur. Şişmanlama korkusu ve zayıf bir bedene sahip olma arzusu çarpıcıdır. Anoreksiya Nervozalı hasta boyuna göre çok düşük bir beden ağırlığına sahiptir ve daha da zayıflamak için her yola başvurmaktadır. Bulimiya Nervozada, hasta, normal beden ağırlığına sahip olabildiği gibi, boyuna göre beklenen beden ağırlığının üzerinde de olabilmektedir. Tıkınırcasına yeme atakları belirgindir. Çok fazla miktarda ve kaloride yemeği kısa sürede tüketen hasta daha sonra bunları bedeninden atabilmek için çeşitli yollara başvurur.

nın %4.3, Anoreksiya Nervozanın %0.3 oranında görüldüğü bildirilmiştir. Bu oranlar birçok yurtdışı çalışmanın verileriyle uyumludur.²

Özellikle son birkaç yıldır, Japonya'dan Ürdün'e kadar birçok ülkede yeme bozukluklarıyla ilgili çalışmalara rastlanmaktadır. Daha önceki yıllarda yapılan çalışmalarda, yeme bozuklukları toplum içi yaygınlığının (prevalans) endüstrileşmiş ülkelerde diğer ülkelere göre daha yüksek bulunması bu patolojide sosyo-kültürel etkenlerin yerinin sorgulanmasına yol açmıştır. Ayrıca, Batılı araştırmacılar bu ülkelerde daha çok Batılı değerleri benimsemiş sosyal gruplarda yeme patolojisinin görüldüğünü düşünmekte ve bu bozuklukların yalnızca üst ve orta sosyoekonomik grupta görüldüğü hipotezini öne sürmektedirler. Bu yazarlar yeme bozukluklarının kültüre bağlı sendrom (culture bound syndrome) olduğunu düşünmektedirler.³

Ancak Batılı ülkelerde bile farklı sosyal grupların sağlık sistemine ulaşmakta farklılıklar taşıması bu hipotezi tartışmalı kılmaktadır. Kimi araştırmacılar alt sosyo-ekonomik gruptan kadınlarda da yeme bozukluklarının sık olarak görüldüğünü öne sürmektedir. Ayrıca sağlık sistemine her sosyo-ekonomik gruptan kişilerin rahatlıkla ulaşabildiği ülkelere gelen veriler de bu hipotezi doğrulamakta ve sosyo-ekonomik gruplar arasında yeme bozukluklarının görülme sıklıklarında bir farklılık göstermemektedir. Özellikle son yıllarda yayınlanan çalışmalarda kırsal kesimde de yeme bozuklukları riskinin sanıldığından daha fazla olduğu belirtilmektedir.

Endüstrileşmiş ülkelere, gelir düzeyi düşük ülkelere göç eden topluluklar arasında yeme bozuklukları olgularının görüldüğüne dikkati çeken bir başka grup araştırmacı ise, başka bir kültürle karşılaşmanın yeme bozukluklarının ortaya çıkışında rol

² D. Yeşilbursa ve diğerleri, "Lise öğrencilerinde Anoreksiya Nervosa - Bulimiya Nervosa Nöropsikiyatri", *Arşiv*, 1992, 29 (3), s. 138-144.

³ W. Vandereyken, H. Hoek, "Are eating disorders culture bound syndromes?" K. Halmi (Ed.), *Psychobiology and Treatment of Anorexia Nervosa and Bulimia Nervosa*, American Psychiatric Press, Washington, 1992, s.19-36.

oynadığını öne sürmekte ve bu sendromu kültürel değişime bağlı sendrom (culture change syndrome) olarak tanımlamaktadır.⁴ Beden imgesi, beden ağırlığı, yeme alışkanlıkları, diyetlerle ilgili tutum ve davranışların değişmesi ve kültürel karşılaşmaların getirdiği yeni değerlerin bu patoloji üzerine etkileri oldukça dikkat çekicidir. Bir başka görüş ise, hızlı sosyo-ekonomik değişim gösteren ülkelerde ve bireylerin bir kültürden diğerine hareket ettiği durumlarda yeme bozukluklarının daha çok ortaya çıktığı savıdır. Ülkemizin hızlı sosyo-kültürel değişim gösteren ve yoğun iç göç yaşanan bir ülke olduğunu göz önünde bulundurursak, yeme bozuklukları sıklığı riskinin artacağını düşünebiliriz.

Türkiye’de her ne kadar tüm ülkeyi kapsayan geniş epidemiyolojik araştırmalar bulunmamaktaysa da en azından kültürel açıdan tartışmaların başlatılabileceği çalışmalara rastlanmaktadır. Daha çok başvuran hastalar üzerinde yürütülen bu çalışmaları gözden geçirdiğimizde, yeme bozukluklarının yalnızca üst ve orta ekonomik gruplarda değil, tüm sosyo-ekonomik gruplarda görülebildiğini fark etmekteyiz.⁵ Ayrıca, kentsel olduğu kadar kırsal kesimden de yeme bozuklukları semptomları ile başvurular görülmektedir. Bu grupları semptomatoloji açısından karşılaştırarak değerlendirdiğimizde temel psikopatolojiye işaret eden belirtilerde bir farklılık görülmezken, kültürel karşılaşmaların belirleyebileceği kimi belirtilerde farklılıklar bulunabileceği gözlemlenmektedir. Örneğin, aşırı derecede egzersiz uygulaması ve laksatif kullanımı alt sosyo-ekonomik gruptan hastalarda rastlanmayan belirtilerdir. Oysa, diğer belirtilerin sosyo-ekonomik gruplara göre dağılımında farklılık görülmemektedir.

Son on yılda, baş döndürücü hızda artan diyet kitapları, dergileri, gazetelerin özel diyet sayfaları, ekleri; kitapçılarda yalnızca diyetle ilgili yayınların yer aldığı özel bölümler gibi gelişmeler bu konudaki talebin yaygınlığının işaretleri olarak orta-

⁴ D.E. Wilfley , J. Rodin, "Cultural influences on eating disorders", Brownell, KD, Fairburn, CG (Ed.), *Eating Disorders and Obesity*, The Guilford Press, New York, 1995, s. 78-82.

⁵ A. Gürdal ve diğerleri, Farklı sosyo-ekonomik gruplarda Anoreksiya Nervosa, 33. Ulusal Psikiyatri Kongresi, Antalya 1-4 Ekim 1997.

ya çıkmaktadır. Belki aynı zamanda bu özel yayın ve vurgular, bir yandan da bu konudaki talebi arttırmaktadır. Günümüzde, diyet teması kadınların kendi aralarındaki konuşmaların önde gelen bir konusudur. Ayrıca, son yıllarda, özellikle büyük kentlerde, on dört - on sekiz yaş grubunda diyet yapmanın yaygınlaşması, genç kızların bedenleriyle kurdukları ilişki üzerine daha kapsamlı bilimsel değerlendirmeleri gerekli kılmaktadır.

Ergenlik Değişimleri

Yeme bozukluklarının başlangıç yaşının daha çok ergenlik döneminde oluşu ve görülme sıklıklarının ergenlik dönemindeki popülasyonda artış göstermesi; bu hastalıkların ergenlik değişimleri ile birlikte ele alınmasını gündeme getirmektedir.

Ergenlik bedensel değişimlerin çok hızlı yaşandığı bir dönemdir. Erişkinliğin eşiğindeki ergen, cinsel kimlik kazanan ve cinsiyeti belirginleşen bedenine uyum sağlamaya ve onu kabullenmeye çalışmaktadır. Bu dönemde ergen hem kendi kimliğine, hem de değişen bedenine onay aramaktadır. Arkadaş çevresinden gelebilecek her tür eleştiriye karşı çok duyarlıdır. Bedenine yönelik en küçük bir eleştiri, özellikle de şişmanladığını ima eden bir söz üzerine ölümcül diyetlere başlayan ergen sayısı hiç de az değildir. Yeme bozuklukları bulunan ergenlerin hastalıklarının genellikle masum görünen bir diyetle başladığı, daha sonra da bu diyetlerin katılaştığı bilinmektedir. Katı diyetler çoğu zaman yemeklerle olan sağlıklı ve hazza dayalı ilişkiyi bozar ve bedene yönelik aşırı uğraşları arttırır.

Ergenlik dönemecinde genç, toplumsal onayın yanı sıra, ailesinden de erişkinliğe geçişine dair onay beklemektedir. Bu hem kendi bütünlüğüne, hem de, artık cinsellik kazanmış olan bedene alacağı bir onaydır. Bu onayı ve desteği bulamayan ergen, çocuksu bedenine dönmek isteyecek ve geliştirmekte olan cinsiyeti belirginleşmiş bedenini tahrip etmeye yönelecektir. Beden, bu iç ruhsal çatışmalarının dışı vurum aracı haline gelmiştir.

Bu bozukluklar üzerine yazılan bilimsel çalışmalar kadar, yeme bozukluğu olan ergenlerin kendi anlatımları da giderek yaygınlaşmaktadır. İlk ağızdan günceler, tedavi seyrini içeriden anlatan kitaplar, içten, acılı anlatılar; hatta, hastalıklarından tutkuyla söz eden ifadeler: "Anorexie mon amour!"⁶ Ülkemizde de, bu konuda dikkati çeken bir örnek yayınlandı: "Bulimia Sokağı".⁷ Bu kitabın arka kapağındaki tanıtım paragrafında, hastalık sürecinin özetlendiğini görüyoruz: "insanın dış görünümünün, gerçekte kim olduğunun önüne geçtiği günümüz toplumunda, Aylin adlı genç kız, en büyük kusuru olarak gördüğü şişmanlığından kurtularak, içsel boşluğunu doldurmaya çalışır. Toplumun beğeni kalıplarına bedenini sığdırarak, daha önce onunla dalga geçen herkesin saygısını ve sevgisini kazanacağına inanan on altı yaşındaki Aylin, kısa sürede ruhsal ve bedensel açıdan çökmeye başlar. Yediklerini kusarak, topluma ve kendine duyduğu öfkeyi atmaya çalışan Aylin, hızla kilo kaybetmesi sonucunda kendini 'Bulimia Sokağı'nda tutsak bulur."

Toplumsal Değişimlerin Etkisi

Günümüzde genç kızlar giderek kadınlara dayatılan ince beden imgesinin baskısı altında kalmaktadırlar. Bu ince beden imgesine dayalı estetik değerler kadınların bedenleriyle ve beden algılarıyla aşırı derecede uğraşmalarına yol açar. Daha çok Batılı diyebileceğimiz değerlerin empoze ettiği beden imgesi, ulaşılmaya çalışılan bir altın standart olmaktadır. Mankenlerin beden ölçülerinin giderek daha da küçülmesi, ülkemizde ve Avrupa'da, neredeyse anoreksik görünümde mankenlerin sık sık podyumlarda boy göstermesine yol açmaktadır. Ne yazık ki, bu 'sıska' mankenler genç kızlara birer güzellik kültü olarak sunulmaktadır. Kadın bedeninde arzu edilen incelik, zayıflık benzeri ölçütlerle belirlenir olması, genç kızların kendilerini beden ölçülerile değerlendirir ve tanımlar olması sonucunu doğurmaktadır.

⁶ J. Sinclair, *Anorexie Mon Amour*, Editions Heures de France, Thoiry, 1999.

⁷ S. Aydılgö, *Bulimia Sokağı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.

Yeme bozukluklarının toplum içi görülme yaygınlıklarıyla ilgili yapılan çalışmalarda, bu bozuklukların 60'lı yıllardan sonra giderek arttığı sonucuna varılmıştır. 1960'lardan 70'lere geçerken ideal kadın imgesi de tarihsel bir dönüşüme uğramıştır: İdeal kadın imgesi Marilyn Monroe'dan Twiggy'ye geçmiştir. Öte yandan aynı dönemlerde, kadının toplum içindeki yeri de değişmektedir: kadın bir yandan çalışma hayatında daha çok yer alırken, evdeki rollerini de sürdürmektedir. Kadınlar giderek evlerinin mahkumu olmaktan kurtulma sürecine girmekte, ama bu arada, bir kısmı da bedenlerinin mahkumu olmaktadır. Batılı değerlerle karşılaşan ve değişmekte olan toplumlarda kadın iki rol arasında bocalamaktadır: 'anne' ('mama'), yani meme taşıyan, besini ve beslenmeyi simgeleyen rol ile 'nesne kadın', yani ince bedenli, erotik, baştan çıkarıcı kadın rolü arasında kalmaktadır.⁸

70'li yıllarda tıbbi literatürde Bulimiya olguları da sunulmaya başlamıştır. Toplumsal değişimle birlikte yeme bozuklukları olguları da artmaktadır: hem ruh sağlığı çalışanlarında bu tür bozuklukları tanıma yönünde bir hassasiyet gelişmekte, hem de bu bozukluklar daha çok kadının ruhsal dünyalarını ve bedenlerini işgal etmektedir.

Yeme alışkanlıkları da yalnızca bireysel tercihlere bağlı olarak değişmez: toplumsal ve ekonomik değişimlerin getirdiği birçok yeni olgu bireysel alanda da değişimleri zorunlu kılmaktadır: "fastfood" yalnızca bir yeme tarzını değil, neredeyse tüm günü biçimlendiren bir yaşama tarzını belirler, keza TV koltuklarına da TV koltuğu tabaklarından yenen özel yemekler eşlik eder: hızla hazırlanan, kolayca yenebilen, çokça tüketilen, bol kalorili gıdalar; bunlar, gün içinde, ağır ağır ve keyifle hazırlanan yemekleri yapmaya zamanı olmayan çalışan anneler için adeta kurtarıcı yemeklerdir. Yemek yemek bir haz ve sosyal etkileşim alanı olmaktan çıkar; hızlı gıda tüketimi olgusuna dönüşür. Sessiz ve sinsice, bulimik atakların, tıknırcasına yemek yeme ataklarının zemini hazırlanmaktadır.

⁸ A. Guillemot , M. Laxenaire, *Anorexie Mentale et Bulimie-le poids de la culture*, Mason, Paris, 1997.

Alle Yapısındaki Değişimler

Toplumsal değişmelerle birlikte anne-kız ilişkisi de eskiye göre farklılık göstermektedir: geleneksel değerlere sahip olan ama modern dünyaya da uyum sağlamaya çalışan anne ile tüm bunların ötesine geçerek kendisini gerçekleştirmesi beklenen genç kız. Çoğu zaman annenin ideallerini hayat içinde tamamlaması beklenen genç kız ile bu ideallere göre 'kız yetiştirme' misyonu yüklenmiş anne... Dolayısıyla ikili mesajlar için verimli bir alan: otonomi ve bağımlılık. Bu ikili mesajlar genç kız tarafından içselleştirilmektedir. Yetişmekte olan, başka bir deyişle kendi benlik ideallerini oluşturmakta ve bunlar için çabalamakta olan genç kız da bu içselleştirilmiş ikili mesajlarla şekillenir: özellikle, genç kızın yeme tarzını ve bedenle ilişkisini de bu içselleştirilmiş çatışmalı durum belirler.

Yetişmekte olan gençler, ailelerinden otonomilerine saygı duyulmasını bekler. Yeme bozuklukları yaşanan ailelerde ebeveynin gencin otonomisine müdahalesi sık gözlenen bir durumdur. Bu ailelerde 'ait olma' hissi otonomiden daha çok değer görür ve bireyleşme cesaretlendirilmez. Genç hem bireyleşme mücadelesi vermekte hem de bağımlı olduğu aileden kopmakta zorlanmaktadır. Bu çatışma onu, kontrol edemediği aile ilişkileriyle mücadeleden vazgeçip bu kontrolü bedenine yöneltmeye sürükler.

Ailenin ona bıraktığı tek alan olan bedene yöneltir tüm kontrolünü. Ama bu yönelim artık şiddet taşımaktadır. Kendi bedenine yönelik bir şiddet. Çaresizce bedenini tahrip eder. Adeta haykırmaktadır: "Beni (bedenimi) ele geçiremezsiniz, işte, bedenimi kontrol edemezsiniz, kontrol edemediğiniz bana kalan tek alanım bu, bedenimi istediğim gibi kullanırım, üstelik size göstere göstere onu yıkıma uğrattırım, ve siz hiçbir şey yapamazsınız, çaresizliğinizle baş başa kalırsınız."

Bir konferansta, anoreksiyalı genç kızın çaresizliğini ve müdahaleler sonucu sığındığı tek alan olan bedenini, bu bedeni dolaşımıyla isyanını dile getirdiğini, kendine uyguladığı şiddeti anlattıktan sonra; yanıma gelen genç bir kadını hatırlıyorum: sıcak

bakışlı iri mavi gözlerini biraz hayret biraz da dehşetle açarak, konferans sırasında kurduğu bir bağlantıdan söz etmişti: "Anlattığınız yeme bozukluğu olan kişilerin çaresizliği ile açlık grevi yapan insanların çaresizliği benzeşmiyor mu?" Evet, gerçekten de, çaresizlik, her iki grupta da, ellerinde tek kontrol edebildikleri şey olan bedenleriyle dışa vuruluyordu. Beden, tahrip edilme pahasına sözün yerine geçiyordu.

Sonsöz

Saat tam onda kapı çalınıyor.

"Buyurun."

Kapı açılıyor; kara kuru bedeni, kemikleri çıkmış yüzünde iyice belirginleşmiş kocaman gözleriyle solgun bir genç kız içeriye giriyor. Ve yeni bir ince bedenin öyküsü başlıyor.

ELİF ŞAFAK: ARAF'IN BİR YAZARI*

Valérie Gay

Elif Şafak, son dönem Türk edebiyatının ilginç temsilcilerinden biridir. Eleştirmenler, dört romanı, bir öykü kitabı olan yazarın gençliğini ve onun temel sorunsal edindiği dil konusunu vurgulamaktadırlar.

Elif Şafak'ın masalsı dilinde Türkiye'de hiçbir romancının metinlerinde yer vermediği kadar Osmanlıca bulunmaktadır, ki bu, siyasal tartışmalarda dile özel bir anlam atfedilen bir ülkede, onun çok eleştirilmesine neden olmaktadır. Yazara göre, Osmanlıca ile Öztürkçe, Kemalizm'in kökünü tamamen sökmeyi dilediği Osmanlı geçmiş ile cumhuriyetçi değerler ve din ile laiklik arasındaki sınır çizgisi yapay bir kopuştur. Genç kuşağın önceki kuşakların metinlerini okuyamaması ve tarihi yapıtlardaki Osmanlıca yazıları deşifre edememesi bir anlamda onları kendi tarihlerinden uzaklaştırarak 'kültürel travma' endişesi yaratmaktadır. Yazar, bu nedenlerle Osmanlıca sözcüklerin süreklilik kazanmasını çok önemsiyor. Bu gidişatın neden olduğu eleştirilere karşı, anlatımdaki ihtiyaçlar gerektiriyorsa, dilin çoğulluğuna başvurma hakkını kullanmayı; kısacası, kimilerinin şu dili kullanmasını veya diğerini kullanmamasını isteyen kısır tartışmalar ve şablonlardan kaçınılmasını sağlayacak 'üçüncü bir yol'u talep ediyor. "Ben sağ görüşlü, muhafazakâr eğilimli bir milletvekili olsaydım, erkek olsaydım, 50 yaşın üstünde olsaydım, gene Os-

* Fransızca aslından *Su Başbuğu* tarafından çevrilmiştir.

manlıca sözcüklere açık bir dil haznem olsaydı hiç yadırganmazdım. (...) O şablonun dışına çıkan her şeyden de rahatsızlık duyuyoruz. Tam bu sebepten şablonların dışına çıkmak gerektiğini düşünüyorum. Yani rahatsızlık uyandırmakta fayda var."¹

Yazar, dil konusunda önyargı ve kutuplaşmaya karşı özgürlüğünün, kendisinin yurtdışı tecrübesinden kaynaklandığını kabul eder. 1971 yılında Strasbourg'da doğan Elif Şafak, 11 yaşından 15 yaşına kadar Madrid'de yaşamış; daha sonra, kısa sürelerle, diplomat olan annesinin bulunduğu ülkelerde kalmıştır. Böylece Türkçe'yi yabancı dilmiş gibi öğrenerek mesafenin yarattığı avantajları deneyleme olanağı bulmuştur.

İlkokulu Ankara'da Kubilay İlkokulu'nda (1982), ortaokulu Madrid'deki Runnymede College'da (1986) okudu. Ankara Atatürk Anadolu Lisesi'ni (1989), ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü (1994) bitirdi. Yüksek lisansını da, aynı okulun Kadın Çalışmaları Bölümü'nde yaptı (1996). "Bektaş ve Mevlevi Düşüncesinde Kadınsılık-Döngüsellik" konulu yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Derneği'nce ödüllendirildi. İlk öykü kitabı *Kem Gözlere Anadolu* 1994'te, ilk romanı *Pinhan* 1997'de, ikinci romanı *Şehrin Aynaları* 1999'da, *Mahrem* ise 2000'de basıldı. Elif Şafak *Pinhan* ile 1998 Mevlânâ Büyük Ödülü'nü, *Mahrem* ile de 2000 Türkiye Yazarlar Birliği roman ödülünü kazandı. 2002 yılına kadar İstanbul Bilgi Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. ODTÜ Siyaset Bilimi Bölümü'nde "Türk Modernleşmesinin Kadın Prototipleri ve Marjinaliteye Tahammül Sınırları" üzerine doktorasını sürdürmektedir. Son romanı *Bit Palas*, 2002'de Metis Yayınları'nca yayımlandı.

Bu kısa özgeçmiş yazarın temel ilgi odaklarını göstermektedir. Ama Elif Şafak'ı kendi sözleriyle bir cümlede şöyle özetlemek mümkündür: "Ben alanların birbirlerine sızdığı noktaları seviyorum."² Kozmopolit, heterojen, çok boyutlu bir dünya arayışıyla, romanları boyunca ara dünyaların keşfinde, akılcılığın aralarına güven verici sınırlar koymak istediği, aralarından su bile sızmasını istemediğimiz gerçeklerin iç içe geçmiş ve birbirine karışmış

¹ Muhsin Öztürk, *Aksiyon*, 13/19 Nisan 2002, s. 60

² Muhsin Öztürk, a.g.e., s. 59

olduğu bir Araf üzerine uzmanlaştı. Rüya ve gerçek, hayat ve ölüm, iç ve dış, boş ve dolu, zahir ve batın vb. arasındaki sınır nedir? Elif Şafak, *Pinhan*'dan *Bit Palas*'a, motif zenginliği, tasavvuf, akıldışılık, gülünçlük, sıradışı ve olağanüstü karakterlerin seçimi nedeniyle barok olarak nitelendirebileceğimiz bir tarzla, bu ikilikler arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuş bir sorunsal geliştirmiştir. Bununla beraber yazı kaynağını hayal gücünün derin ve gizemli potasından alıyorsa da, sağlam ön araştırmalar, her romanın fikrini, özellikle tarihsel bölümlerde, desteklemektedir. Tasavvuf üzerine hayali ve tarihsel bir roman olan *Pinhan* erselik bir dervişin iç yolculuğunu, dervişin vücudunun ve İstanbul şehrinin ilişkilendirildiği bir güzergâhı anlatmaktadır. *Şehrin Aynaları* adlı ikinci romanı, 17. yüzyılda, Engizisyon döneminde geçmekte ve İstanbul'da Museviler, Müslümanlar ve Katolikler arasındaki ilişkileri ve İslam'ın aykırı yollarını ele almaktadır. *Mahrem* ise "görmeye ve görülmeye dair bir roman"dır.³ Son romanı *Bit Palas*'ın baş kahramanı, İstanbul'da Bolşevik devriminden sonra bir Beyaz Rus'un bir mezarlık üzerine yaptırdığı Art Nouveau bina olan Bonbon Palas'tır; bina sakinlerinin hikayeleri aracılığıyla yabancılaşma olgusuyla hakikat ve saçmalık temaları işlenmiştir.

Bununla beraber yazar tezli roman yazmadığını savunur ve kendisini metnine hakim ve bir misyonu olan romancılar kategorisine koymaz. Nisan 2002'de *Bit Palas* romanının yayınlanması üzerine *E* dergisi için yapılan bir görüşmede⁴ yazar nasıl yazdığını söyle açıklamaktadır: "Öncelikle aklımı ön plana çıkartarak ya da mantıkla yazmadığımı söyleyeyim. Daha çok sezgilerimle yazıyorum. Akademiden getirdiğim akıl, mantık ve bilgi, ikinci ve üçüncü planda devreye giriyor. (...) O, benim yazıyla kurduğum ilişki; o, ta çocukluğuma kadar giden bir şey." Yazara göre "şiirde kapılar sezgiye daha açık. Ama roman nedense -özellikle Türkiye'de- hep akli, kurguyu, mantığı öne çıkartarak yazılıyor. Türk romancılığı aslında başından beri böyle bir gelişim çizgisine sahip. Erken dönem romancılardan itibaren baktığımızda, romancı

³ Elif Şafak, *Mahrem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

⁴ Hasan Öztoprak, *E* dergisi, Nisan 2002, Sayı 37.

daha üst perdeden konuşur, karakterlerini ortaya belli bir misyonla atar. Ve sen okur olarak, o romanı okurken bunu anlarsın, hissedersin. Hiçbir karakter tesadüfen girmez, kendiliğinden evrilmez romanın içinde, hepsinin bir misyonu vardır. Benim tarzım bu değil. O açıdan, sezgiyle roman yazanların Türkiye’de çok az olduğunu düşünüyorum."

Sosyolojik, siyasal boyutun ve ideolojik varsayımların Türk romanının değişmezleri olduklarını kabul edersek, romana değgin yapının kökeninde sezginin altının çizilmesi çoğu zaman eleştirilenleri kuşkuya düşürmektedir; zira bu romanların yapıları üzerinde çok çalışılmış olduğu görülmektedir. Bu belki de, belli gerçekçi oluşum şemaları dışındaki sanatsal üretimlerin entelektüellik yapmakla suçlanabilir olmasından da kaynaklanabilir. Bu romanlar her zaman çok 'düşünülmüş' olsa bile, yazı, çeşitli öğeler arasında bağlantı ve yankı oyunları, mutlaka düz bir gelişim göstermeksizin içsel bir gerekliliğe cevap vererek, anlam kırıntıları ayrıntıdan ayrıntıya yansiyarak organik bir biçimde gelişiyor. Yazarın duygularıyla yazdığını söylerken demek istediği şey büyük bir olasılıkla budur.

Bu yaklaşım bizi diğer bir soruya götürüyor: Kadın yazının-
dan söz edebilir miyiz? Öncelikle bunun anlamını tanımlamak gerek. Edebiyatta kadın ve erkek açısından açık bir üslûp ve tema farkı bulunmakta mıdır? Kadın edebiyatından bahsetmek, zımni bir biçimde edebiyatın ilk olarak erkekler tarafından yapıldığını ön koşul olarak koymak anlamına gelmiyor mu? Kadın yazını terimi feminist edebiyatı ima etmiyor mu? Burada incelenen *Mahrem* adlı roman, vücut ve bakış sorusunu sorarak dişil bir kitap mıdır acaba? Bu tartışmaları biraz yapay olarak algılayan Elif Şafak, "Böyle yekpare, tekil bir erkek sesi, aynı şekilde yekpare, tekil bir kadın sesi olduğunu düşünmüyorum. O anlamda, eğer dişil bir ses varsa onun içindeki dişil yankıyı bulmak benim daha çok hoşuma giden, bana daha yakın gelen uğraşlar" diyor ve daha çoksesli bir yönü savunuyor.⁵

Özellikle zıtların benzerliği, ikizlik, bölünmedeki bütünlük,

⁵ E dergisi, *ibid.*

birlik ve parçalanma temalarının örüldüğü *Mahrem*, birçok ses arasındaki anlatımın dağılımını başarıyla resmetmektedir. Kahramanlar, 1999'da, 1980'de veya 1885'te İstanbul'da, 1868'de Fransa'da, 1648'de Sibirya'da olsun, birçok hikayede biçimlenen farklı mekân-zamanlarda gelişmekte ve kırık bir aynanın parçaları gibi, hepsi birbirlerine göre anlam kazanmaktadırlar. Ve hepsinin ortak yuvaları günümüzün İstanbul kentidir.

Mahrem: Görme Teması Üzerine Karmaşık Bir Roman

Alt başlıkta ifade edildiği gibi *Mahrem*, "Görmeye ve Görülmeye dair bir roman"dır.⁶ Ama yapının adı gizlilik de taşıyor. Mahrem, haram, harem...

Dünyanın çoklukla görsel ve işitsel bir biçimde temsil edildiği, özel yaşamın televizyon programlarında dile getirildiği, vücudun olağanlık imgesini empoze ederek sergilendiği bir dönemde, özel yaşamın ne kadar sırrı kalıyor?

Roland Barthes *Çağdaş Eleştiri* dergisinde, Ocak 1984'te çevirisi yayınlanan "insan vücudu hakkında" bir röportajda okura ilginç şeyler sunuyor: "(...) İnsan gövdesi artık bir tür cinsel tüketim malı, (...) bir ölümsüzlük rüyası olarak çıkıyor karşımıza. Reklamlardaki vücut hiçbir zaman yok olabilecek, ölebilecek bir vücutmuş gibi görünmez bize. Tam anlamıyla Tanrısal bir vücuttur artık."⁷

Bütün arzuların ve bütün çatışmaların mekânı olarak vücut, bireysel ve toplumsal yönden dünyada olmamızın koşuludur; tarih, toplum ve ideolojiler tarafından koşullanmış karmaşık bir gerçektir. Vücut, daire, çadır, semt, şehir, ülke... Elif Şafak, belleğin, bir *matruşka* gibi iç içe geçer ve ilişki kurar gibi duran bütün bu kapalı bölgelerini inceliyor.

Bu romanın bazı bölümlerini ağızından dinlediğimiz kahramanlarından biri, vücuduyla yaşadığı çatışmalar nedeniyle gündelik yaşamında başkalarının bakışlarına maruz kalan aşırı şişman bir kadındır. İstanbul'da Be-Ce ile yaşar ve karşılaşmaları

⁶ Elif Şafak, a.g.e.

⁷ *Çağdaş Eleştiri*, Ocak 1984, s. 7

ortak bir sorunsal üzerine kurulmuştur: Fiziklerinin neden olduğu bakışlar. Ortak bir kararla hiçbir zaman birlikte çıkmazlar -yolda yan yana yürüyen bir cüce ve bir şişman yalnız merak konusu değil, aynı zamanda alay konusudur- sinemaya giderlerse, mesafeli koltuklara otururlar; ilişkilerini Be-Ce'nin Pera'daki evinde yaşarlar. Ama Be-Ce bakışlara karşı pasif kalacak biri değil. Bu onun mesleki konusu. Kendisi fotoğrafçı, sinemayı ve televizyonu seviyor. Daha önce resim atölyesinde modellik yapmış ama kendisini tamamen içine hapseden 'nazar sözlüğünü' yazmaya başlayınca bırakmış. Sokağın ve başkalarının bakışları tarafından dayatılan yasağın eşiğini geçmek için ilk çözümü Be-Ce bulur: Eskiden sultanların yaptıkları gibi kılık değiştirerek sokağa çıkarlar. Aksilikler peşlerini bırakmaz; ama onlar için özellikle maskeli yürümek, bir biçimde atağa geçip yaşadıklarını bir biçimde ifade etmektir. Gösterme ve saklamayı alt üst eden 'seyirlik vücut' kavramını tam olarak yüklenirler.

Şişko'nun Be-Ce ile ilişkisindeki yolculuk sırrı, zamanda bir geri dönüş; hikaye ilerledikçe ise sözlük ve tanımlarının inşası boyunca, şişkonun oburluk ve şişmanlık sırrına kadar gidiyor.

Bununla birlikte, baş kahramandan söz etmek güç. *Mahrem* tek girişli bir roman değil. Görme teması çeşitli kişiler, zamanlar ve mekânlar ile/arasından inceleniyor. İstanbul: 19. yüzyıl sonunda II. Abdülhamit hükümrânlığı altındaki Osmanlı dönemi ve 20. yüzyılın son yılı; 1648'de Sibiryâ, 1868'de Fransa. İstanbul bütün bu öğelerin birleşme noktası. Daha doğrusu, gömülmüş geçmiş aynı mekânlarla ve onlara sık giden insanlarla ortaya çıkmaktadır. Zaman ve bellek, roman kahramanlarının Tarih'in etkilerine boyun eğen bireysel dramlarında kendilerini gösterir. İstanbul ve özellikle de Pera, *vişne rengi çadırın Batı'ya bakan kapısının*⁸ simgesi. Tanzimat döneminde hızlanan Batılılaşma süreci, birçok kimlikten, birçok aynadan oluşan bir İmparatorluğun, Cumhuriyet tarafından dayatılan kökten kopuşa kadar olan bu yönelim değişimi, bugün, isteseler de istemeseler de uzun bir sır zincirinin sonucu ve sözcüleri olan '*dengesizlere*' hayat verme sonucu-

⁸ Elif Şafak, a.g.e., s. 33

na ulaştı. Osmanlı mirasının reddi, yüzyıllardır mekânlara yerleşmiş, tarihin belleğini silebilir mi? Görme teması çerçevesinde, *Mahrem* bugünün neden oluştuğunu bilmek hakkındaki soruyu soruyor.

Bir Gösteri Dünyasının Oyuncuları

Görme, öncelikle 'diğerleri'dir. 1999'da İstanbul'da geçen ve romanın bel kemiğini oluşturan bölümlerin kahramanları anlatıcı ve Be-Ce ise bile, İstanbul'da yaşayan çoğu nispeten bireyselleştirilmiş kalabalıkların önemli bir rolü var. Toplumun bakışının ağırlığı ilk iki bölümde hemen ortaya konuyor. Sinem adında, 'kendini gösteriye vermiş', kamu içinde kendini bir histeri krizinin 'skandalına bırakan' bir kadını izlemek için herkes sokağa çıkar. Utançtan kurtulmak için mahalleden ayrılması gerekecek olan aile, kadını bir taksiye atıp en yakın hastaneye ve özellikle mahalleden en uzağa götürmeyi başarır. Birçok bu tarz duruma tanıklık eden yazar, bu sahneyi, insanların, ahlaklı, pürüzsüz ve sorunsuz yaşamak istenen bir hayatı paramparça edebilecek duyguları nasıl saklamaya ve boğmaya çalıştığını göstermek için romanın en başına koymuştur. Kadını hastaneye götüren takside geçen sözler, bu ülkede "ya kudura kudura ölecez, ya delire delire!"⁹ sonucuna ulaşır.

Sonraki bölüm, iki kişi yerine geçen bir vücudun ne derecede rahatsız edici olabileceğini ve anlatıcının başkalarının yargılarını kırmak için kullandığı stratejilerin tümünü betimlemektedir: minibüs şoförüne, hemen iki kişi için ödemeyi, teklif etmek; otobüste, onu bakışlardan yalıtacak bir nokta bulmak; ve herkesin kısık sesle düşündüğünü yüksek sesle dile getirmek: "*İsmi sen koy marazinin; hatta davul zurnayla duyur ki merhamet yoksunu ismini, sana lakap takmaya yeltenenlerin hevesleri kursağında kalşın.*"¹⁰ Şoför, iki ev kadını, önde oturan genç adam, önemli bir randevuya giden parfüm sürmüş adam, sinirli emlakçı, kadın ve çocuğu, minibüsün genç liselisi, anlatıcının kilo kaybetmek için güç sarfettiği anları geçirdiği jimnastik kulübündeki insan-

⁹ Elif Şafak, a.g.e., s. 11

¹⁰ Elif Şafak, a.g.e., s. 20

lar, Şişko'nun kendini pasta alemine bıraktığı ve tek yalnız kalı-
nabilen yerin tuvaletler olduğu pastanenin müşteri ve çalışanları
anlatıcının içinde boğulduğu toplumu temsil ediyor. Şişmanlığı,
yani onun iç sıkıntılarının ifadesi acınacak sakatlıklardan değil:
*"Şişmanlık, bazı insanların başına geliveren talihsiz bir olay ya da
'kader' değil, bizzat şişmanların eseridir. Her şişman, kendi şiş-
manlığının başlıca müsebbibidir. Bir insanın şişmanlığı onun pis-
boğazlığının, açgözlülüğünün, tamahkârlığının tescilidir. Körlük
ne denli ciddiye alınacak bir şeyse, şişmanlık da o denli dalga
geçilebilecek bir şeydir."*¹¹

Ondan tek şişman kadının, büyük annesinin yaşadığı tüm ma-
hallenin sahibi komşu Hikmet Teyze Hanım'ın anılması daha ay-
rıntılı bir biçimde, anlatıcının bugünkü hayatını koşullandıran kilit
olayın anlatıldığı İstanbul 1980 bölümünde betimlenmektedir.

Diğerlerinden korunmak için sığınağı evidir. Ve oraya da
ulaşmak güçtür; çünkü çok sayıda komşu bulunmaktadır ve
merdiven aralığı çapraz bakışların mekânıdır.

En garip kahramanlar Pera, Sibiry ve Fransa ile ilgili bölümler
de yer almaktadır. Zamanda gerileme hayal alemine uygundur.
Kökeni, efsane dünyasında, halk geleneğindeki fantastik
masallarda bulunmaktadır. Tarihi verileri simgesel bir biçimde
canlandıracak isim ve rollere sahiptirler.

Pera'da, kendini mekânların ve oyunların hakimi sayan, Kera-
met Mumî Keşke Memiş Efendi bu kahramanlardan ilkidir. An-
nesi 6 kız çocuk doğurmuş ve bir erkek çocuk istemiştir. Rüya-
sında ona yapması gereken bazı törenleri gösteren bir derviş
gördükten sonra, hamile kalır. Bu oğula verilen ilk isim Me-
miş'tir, dervişin ismi. Annesi onu dünyaya acısız olarak getirdik-
ten sonra ölür. Ebe bu çocukta bir gariplik olduğunu fark eder:
*"Memiş bebeğin yüzü adeta saydamdı. Ağzı-burnu-kaşı-gözü
hem tastamamdı, hem de eksik. Ağzı-burnu-kaşı-gözü bizzat
gelememişti de, yerlerine gölgelerini göndermişti sanki. (...) San-
ki bebeğin yüzünün her bir parçası gelişigüzel ortalığa saçılmıştı*

¹¹ Elif Şafak, a.g.e., s. 20

ama gene de gelişiğüzelliğinde bir nizam saklıydı."¹² Ona bundan dolayı Keramet adını koyarlar: doğaüstü. Balmumu damlaları akıtarak ağılıyordu, suratı balmumu gibiydi. Ebe ısıtılmış bir fındık kabuğuyla bu surata biçim verir ama gözleri bitirecek zamanı kalmaz. Babası ona Keşke adını koyar, çünkü karısının ölümüne ve ona artık başka kız çocuğu veremeyeceğine üzülmemektedir. Büyüyünce zaten var olan bu isimlere bir de Efendi eklenir.

O garip, zeki, sürekli hareket eden bir adamdır: "cin gibi adamdır".¹³ İki dünya arasında bir kahramandır: Geleneksel Müslüman dünyası ve yürürlükteki modernlik. O İstanbul şehrinin bir metaforu olarak görülebilir: zamana bağlı biçimlenen görüntünün değişken yüzü. *"Nasıl olsa dönüp kalacak değildi bu kalıpta. Sonsuzdu zaman, sınırsızdı mekân. Elbet eriyecekti bir gün ; eriyip yeniden katılaştacak, katılışıp yeniden eriyecekti. Nasıl olsa bir başka zamanda, çok çok sonra ya da pek yakında ; ve bir başka mekânda, çok çok uzakta ya da hemen burada, bir daha dönecekti bu dünyaya. Yeni bir isim, yeni bir meşgaleyle.*

*Nasıl olsa...bir daha...ve bir daha."*¹⁴

Garip gözlerinin onu düşürdüğü sıkıntılar ve yalnızlık yüzünden boşuna yok olma arayışından sonra, bir gün yeniden yolları arşınlamaya koyulur ve bir şeylerin değiştiğini görür. Rüzgar dönmüştür. Bu Avrupalı bir rüzgardır. Gündelik hayattaki bu değişme, biri kadın dünyasının bir temsilcisi, diğeri de erkek dünyasının bir temsilcisi tarafından verilen iki işaretle ortaya çıkmaktadır: Şekerlemenin baklavaya tercihi (baklava daha çok mideye hitap ederken, şekerleme gözlerle hitap ediyor) ve eski tahta evlerin yok olmasına yol açacak bir biçimde, kozmopolit mahalle Pera'nın taş evlerine yönelen tercih. Bildiği 'Osmanlı ülkesinin' bir dönüşümünün içinde olduğunu ve onun kalbinin artık Fatih'te değil de, kozmopolit Pera mahallesinde attığını görünce; ve bu dünyanın seyirlik bir dünya, Guy Debord ve Durumcuların (*situationnaiste*) kastetti-

¹² Elif Şafak, a.g.e., s. 38

¹³ Elif Şafak, a.g.e., s. 41

¹⁴ Elif Şafak, a.g.e., s. 206

ği anlamda¹⁵ bir gösteri dünyası olduğunu anlayınca, kararını alıyor: *"devasa bir çadır kuracaktı. Öyle bir çadır ki, değil günlerce, değil senelerce, asırlarca unutulmayacaktı. Öyle bir çadır ki, kuyruğunu yutan bir yılan gibi başlangıcında sonlanıp, sonunda başlayacak; gözlerden çıkıp yola, gene gözlere varacaktı."*¹⁶ Ve sonunda, fiziksel özelliğinden kaynaklanan yeni bir yaşama nedeni buluyor. Göz kapakları arasındaki ince çizgiyi, onu diğerlerinden ayıran bakışındaki gölgeyi, binlerce kişiyi etrafında toplamak için aracı olarak kullanacaktır. Bir illüzyonist olarak kendi kurallarına göre yükümlendirilecek ve cinsiyet ayrımcılığı üzerine kurulacak bir dünyayı yönetecektir.

"Madem ki artık neyin nasıl görüldüğündeydi memalik-i Osmaniye kadınlarının aklı fikri, o da bundan böyle, bir kadına bir seyirlik dünya sunacaktı. Ve madem ki sorduğu sualin cevabıydı Pera, o da her ne yapacaksa orada yapacaktı. (...) Kadınların, kendilerinden daha çirkin kadınlar görmekten içten içe pek hoşlandıklarının farkındaydı. O halde, o da onlara, görmek istediklerini gösterecekti. Vişne rengi çadırın seyirlik dünyasında, çirkinler ya da en çirkinler değil, çirkinliğin ta kendisi teşhir edilecekti."¹⁷ (...) Erkeklerin, güzel kadın görmekten ne denli hoşlandıklarının farkındaydı. O halde, o da onlar, görmek istediklerini gösterecekti. Vişne rengi çadırın seyirlik dünyasında, güzeller ya da en güzeller değil, güzelliğin ta kendisi sergilenecekti."¹⁸

Bu biçimde Pera'daki hayali tiyatrosunun sahnesine, kendi gibi doğaüstü, uzak topraklardan, fuhuşun seçkin mekânları Galata ve Pera'dan bilumum yaratıklar toplamıştı. Aktrislerin isimleri bizi 19. yüzyıla, tiyatronun yükseliş dönemine götürmektedir. Müslüman kadınların tiyatro oynamaları yasak olduğundan, ilk aktrisler genellikle Ermeni kökenliydi. Bütün aktrisler, kentli ve

¹⁵ 1957 yılında ortaya çıkan "L'internationale situationniste" (uluslararası durumculuk) sanatsal, siyasal öncü ve devrimci bir akımdır. Guy Debord'un ifadesiyle, Kapitalizme karşı çıkan durumcuların amacı, yaşamı tamamıyla şiirsel kılmaktır. Guy Debord, *La Société du Spectacle*, Buchet-Chastrel, Paris, 1967

¹⁶ Elif Şafak, a.g.e., s. 46

¹⁷ Elif Şafak, a.g.e., s. 46-47

¹⁸ Elif Şafak, a.g.e., s. 104-105

uygarlaşmış erkeğin maskeleyemeye çalıştığı ilkel bir yabaniliğe götüren günah, fuhuş, yasak veya doğaya aykırı aşklardan çıkmıştı. Yazar için rengi tüm tutkuların, saflık ve masumiyet karşısının insan doğasının karanlık köşesinin ışığa vurumunun simgesi olan bu sahne, ürkünçlülükle (kadınlara mahsus gösteri) veya güzellikle (erkeklerle mahsus) olsun, norm dışı yaratıkların sergilenme mekânıdır. Gösterinin iki cinsiyete ayrılmış olması, Be-Ce'nin 'nazar sözlüğü'nde tanımını verdiği gölge tiyatrosu geleneğiyle aynı doğrultudadır: "Cava'da, wayang kulit gölge oyununu izlemek üzere kralın sarayına gelenler de ikiye ayrılırdı. Erkekler doğuya, kadınlarsa batıya nazır tarafta oturtulurdu. Aradaki sınırın ismi Pringgitan idi ve perde buraya çekilirdi."¹⁹

Bu ayırım aynı zamanda Doğu ve Batı'nın birbirlerini nasıl temsil ettiklerini de açıklamaktadır. Doğu'yu 'oryantalizm' akımında gören Batı, onu, şehvetli, terkedilmiş, fethedilmeyi bekleyen bir kadın olarak görüyorsa, Doğu da Batı'yı ahlaksızlığı ve rüşveti getiren bir kadın olarak görmektedir. Birçok roman ve film bu konuyu işler: İyi aile çocuklarının, yitimlerine yol açan çok özgür bir kadın ve zevk için bir anlık bir tutkuyla yoldan sapmaları veya mürebbiye tipiyle düzeni karıştıran Fransız kadın örneğinde olduğu gibi.

Bu iki veçhe kadınlara ve erkeklere sunulan iki gösteride de mevcuttur. Son sözü kadınlardan gözlerini kapamalarını istemek olan çirkinlik gösterisi, ahlaksızlığa karşı korunmaya geçmek gibidir; son sözü erkeklere gözlerini açmalarını istemek olan güzellik gösterisi ise zevke davet. Yılanlı kadının yükümlülüğü, kadınlarda derin bir tiksinti doğurmakta, erkeklerde ise sonsuz bir kaybolmuş cennet nostaljisi uyandırarak, çok açık bir imge sunmaktır.

Yani, kadın ve erkeğin Keramet Mumî Keşke Memiş Efendi'nin koşulları altında, çadırdaki izlemek için can attıkları iki gösteri simetrikler.

Garip bir soydan doğmuş, Samur Kız, yarı kadın, yarı samur, "*çirkinler, çirkinini, hilkat garibes, cibilliyet vebalı*"²⁰ bir soyun so-

¹⁹ Elif Şafak, a.g.e., s. 131

²⁰ Elif Şafak, a.g.e., s. 47

nuncusudur ve Sibirya'dan getirilmiştir. Şaman olmaya soyunan genç bir adam, bir sepetin içinde günlerdir saklanarak samura dönüşme ayinini yaşarken, dönüşüm süreci orada bulunan bir samur avcısı tarafından, meraktan durdurulur. Avcı sepetin kapağını açarak, genç şamanın metamorfozunun tamamlanmasına engel olur. Böylece Timofei Andrinikov yarı insan yarı hayvan bir varlığı keşfetmiş ve üzerinden para kazanma hayalleri ile ona el koymuştur. Bir fahişeyle çiftleştirilen samur-adam sonuçta bir ikiz soyuna hayat vermiş ve her çift çocuğun biri insan diğeri de yarı hayvan olmuştur. Ta ki bir habercinin, Mumî Keşke Memiş Efendi'nin tiyatrosunun sahnesine çıkacak Samur Kız'ın sahibine onu bırakması için reddedemeyeceği bir meblağ sunmasına kadar. Samur Kız tinsel enerjinin aç gözlülüğe, hırsa ve iktidar arayışının yararına dönüşmüş bir üründür artık...

Mumî Keşke Memiş Efendi'nin tiyatrosunun kadınlara yönelik seyrinde taktığı maske kadar çirkin ve kanto söyleyen Siranuş; sırasıyla bir, iki ve üç göğüsleri olan ve birbirlerine karşılıklı olarak yatışmaz bir nefret duyan üçüzler Mari, Takuhi ve Avgani; ve onlardan sonra, Galata'nın ünlü bir fahişesinin kızı olan ve vücudunun her yerinde sifilis sivilceleri bulunan Kartopu Vergin. Yılanbaz kadın; her parmağının ucunda bir kukla olan ve onlarla dünyanın çektiği bütün doğal felaketleri canlandıran Kınar Hanım. Ve gösterinin en can alıcı noktası korkunç bir sesle kadın izleyicilere gözlerini kapamalarını emreden Samur Kız'ın dansı.

Erkeklerse, çadıra güzeller güzeli La Belle Anabelle'i görmek için gidiyorlar. Madame de Marelle, bir tablo içinde yaşayan ve çiftlik evini lanetleyen bir hayalet olan genç bir erkeğin şeytani güzelliğine kendini kaptırıp biri son derece çirkin, diğeri de son derece güzel olan ikiz dünyaya getirmiştir. İkizlerin zinadan ve doğa üstü bir kökenden olduğunu öğrenen babası, onlardan nefret etmektedir.

Bir tiyatro kumpanyasının, evlerinin yakınına yerleştiği gün, kumpanyanın yöneticisi artık büyüyen ve çok güzel bir genç kız olan La Belle Anabelle'i görmüştür ve herkes böyle bir güzelliği görmeli deyip onu İstanbul'a götürmeye karar verir. La Belle

Anabelle, kadınlarınkiyle aynı sırayla gelişen erkek gösterisinin en can alıcı noktası olur. Bu gösterilerde sahneye önce yüzünün güzelliğiyle aynı türden bir maske takan bir kadın (kadınlara yönelik gösteride yüzünün çirkinliği ile uyumlu maske takan Siranuş) aynı tarzda bir kanto söyler; peşinden, birbirinden güzel üçüzler: Lisa, Maria, Rosa; iki erkeğin uğruna ateşli silahlarla kavga ettiği sarışın kıvrıkcık saçlı bir kadın olan Hoyrat Azuryak. Sonra Yılanbaz Kadın; ve her bir parmağındaki kuklalarla Betri Hanım doğanın insanlara getirdiği tüm iyilikleri gösterir. Ve gösteriyi sonlandırmak için, suratı ne Batılı ne Doğulu olan, ne dans eden, ne şarkı söyleyen, varlığının ve sadece varlığının sahneyi doldurmaya yettiği La Belle Anabelle, Samur Kız'ın tersine tüm erkeklere "Aç gözünü!" diye fısıldar.

Keramet Mumî Keşke Memiş Efendi tarafından sahneye konan bu dünyanın bütün kahramanları, kırdığı aynanın bin yansımasına benziyor. Tekliğini kaybetmiş bir dünyanın gölge tiyatrosu. Çift, ayna, ters yüz edilmiş yansıma, ikizlik temaları bütün kitabı kapsamakta ve tekrardaki değişiklikleri gösteren yinelenen metinlerle belirtilmektedir.

Romanda kahramanlar arasında yankılar bulunmaktadır. Özellikle Be-Ce karakteri Keramet Mumî Keşke Memiş Efendi'nin serüvenine benzemektedir; Be-Ce aynı gösteriş ve görüntü dünyası zevkini paylaşmakta ve eserini başka bir zamanda, başka bir vücutta, ama o da eksik, sürdürüyor gibi durmaktadır.

Romanın Yapılanışı - Sayıların İblisi

"İstanbul 1999" isimli birinci bölüm bir nevi peşrev. İlk sözcük tonu veriyor: büyük harflerle yazılmış RÜYAMDA. Görünen şeylerin gerçekliğine dikkat çekerek, gelecek içerik hakkında uyarırmış gibi. Rüyanın anlatımı *italik* karakterle yazılmış. Uçan balon anlatıcı rolündeki Şişko karakterinin anahtar imgesi. Kendi hakkında sahip olduğu ve ulaşmak istediği imge. Bir doluluk ve boşluk, özgürlük, hafiflik imgesi, çocukluğa ait bir şey. Görüşten kaçan yakalanamaz bir imge. Rüyasına devam edemez, çünkü geçenin yarısında Be-Ce tarafından uyandırılır. Dışarıda bir şeyler

olmaktadır. Ellili yaşlarında, histeri krizindeki bir kadın kendini sokak ortasında mahallenin bütün sakinlerinin gözlerinin önünde 'sergilemektedir'. Olayın tasviri, Be-Ce veya anlatıcı tarafından aktarılmasına bağlı olarak farklı biçimler alır. Anlatıcı pence-
renin uzağında durmaktadır. Gördüklerini Be-Ce'nin gözünden görmektedir. Ve metnin yapısının değişmesi için bir detay, etken yapıdan (gördüğüm) edilgen yapıya (görülen) geçen bir sözcüğün yapısını değiştirmek yetmektedir. Olay Be-Ce tarafından aktarılınca bir tekerleme biçimi alır. Cümleler klasik bir noktalamayla değil "/" ile bölünmüş, satır başına dönmeden ve metni keserek verilmiş şiirin dizelerini kesen bu işaret, belki de şiddeti vermek içindir. Tüm bu biçimsel oyunlar hikayeye mesafe katma fırsattır; hikayeyi zamanda uzaklaştırmaya, ona bir çeşit zamansızlık katmaya ama özellikle Tarih'e bir kuşku boyutu kazandırmaya daha muktedir bir şiirsel yapıdır.

Histerik kadının ailesinin taksi şoförüne anlattığı hikayede metin noktalamasını kaybeder. Aile, zıvanadan çıkmış kadının sebep olduğu dedikodulardan paniklemiştir, nefesi kesilir. Artık nokta yok, virgül yok.

Be-Ce'nin çıkardığı sonuç, "*Mahremiyetin gitti mi elden, sen de gitmelisin tez elden!*"²¹

Romanın başlığı, geçilmesi gereken bir kapı , gizlin damgası gibi bir sayfada tekrar açıklanmaktadır. Hemen bu sayfadan sonra, bir önceki 'peşrev' gibi başlıksız bölüm günümüz İstanbul'unda geçmektedir, ancak tarih belirtilmemiştir.

Kalkışı beklerken uykuya daldığı minibüste, anlatıcı rüyasına devam etmekte, hâlâ *italik* RÜYAMDA sözcüğü büyük harflerle yazılı, ama birincisinden daha işlenmiş, imkânsız bir ilerleme, kaçış, utanç ve aynı zamanda suçluluk rüyası. Her yolculukta kendini diğerlerinin bakışlarınca çevrelenmiş hissetme ona, karşı koyulmaz bir biçimde evinin gizine ve oburluğa sığınma isteği veren bir sınavdır. Bir genç liselinin boşuna saymaya çalıştığı, pörtlek gözlü çirkin bir küçük kızın varlığı anlatıcı için gerekli

²¹ Elif Şafak, a.g.e., s. 13

olayı yaratmaktadır... Kendi hikayesinin ana noktasına dokunan ve romana yapısını kazandıran bir biçim.

Sayılar masum değil. Gizli ve iblisçe bir anlam yüklüdürler. Çünkü hepsi keşfedilmesi iyi olan sırlar barındırmamaktadırlar.

BİR "YUM GÖZÜNÜ!"

Pera 1885

Sibiry 1648

Pera 1885

İstanbul 1999

İKİ "AÇ GÖZÜNÜ!"

Pera 1885

Fransa 1868

Pera 1885 İstanbul

1999

ÜÇ "SOBE!"

İstanbul 1999

İstanbul 1980

İstanbul 1999

"İKİ" 1868-Fransa

"BİR" 1648-Sibiry

"SİFİR" 1999-İstanbul

Her bölümün sonuncu kısmı kaçınılmaz bir biçimde İstanbul 1999. Bugün bu şehir. Bütün bölümler bu mekân ve zaman noktasına doğru yöneliyor. Rusya'nın batısı "Batı'ya! Şehr'i İstanbul'a"²² ve Batı'nın Doğu'su, bu durumda Fransa "Doğu'ya! Şehr'i İstanbul'a".²³ 'Araf', bu aynı zamanda Cehennem ve Cennet arasındaki alan olan 'Araf'tır.

Geçmişin hafızası mekânlarda ve insanlarda yaşamaktadır. Anlatıcı bunu tam da Be-Ce'nin onunla ilişkisini üzerine kurduğu özelliği kiloları kaybetmeye başlayınca fark edip, yeniden obur olur: "Böyle başladı hayatım eskiye dönmeye, gerisin geri gitmeye (...) Her şey eski haline dönüyordu. Demek ki her şey geçmişe dö-

²² Elif Şafak, a.g.e., s. 62

²³ Elif Şafak, a.g.e., s. 120

nebiliyor, eski türlü eskimeyebiliyordu. Be-Ce haklıydı. Zaman, illa da dünden bugüne, bugünden geleceğe uzanan dümdüz bir çizgide ilerleyemiyordu. Zaman kâh ileriyle, kâh geriye gidiyor; bazen yürüyor bazen duruyor; sarhoş sarhoş yalpalıyordu."²⁴

Be-Ce ise: "Geçmiş geçip geçmez. Hiçbir yere gitmez. Geçmiş hep bugünün içine akar. Zaten bu yüzden, unutmak bu kadar önemli (...) Unutmazsak yaşayamayız! Unutmazsak yaşatmayız!" Şişko'nun cevabı ise: "Ben gözümü arşiv yapmayı tercih ederim."²⁵

Yani bölümler alışılmış bir biçimde ilerlemeyen sayılarla dizilmiştir. 'Üç' uç nokta gibi durmaktadır. Üçten sonra hiçbir gelişme mümkün görünmemektedir; zaman geriye dönmeye mahkûmdur. Minibüsteki küçük kız üçten sonra saymayı bilmemektedir; ve bu sıranın sürekli tekrarıyla herkes kendini bu korkunç döngüye hapis edilmiş bulmaktadır; bu sorunsala tamamen zincirlenmiş olan anlatıcı için ise tekrar daha çekilmezdir.

*"Biiir, ikiiii, üüüüüç, biir ikii üçç, bir iki üç, bir ki üç... Beynim zonklıyor. Rakamların cinleri, bellerinde fenerleri, ellerinde süpürgeleri, bit kadar her biri, dağdar edilmiş dilleri, mil çekilmiş gözleri, hoplaya zıplaya, vuruyorlar kapıya, tak tak, donk donk, burada kimse yok, duymuyorlar sesimi. Büzüüüp camdan dışarı bakıyorum; baktığım yerde, gördüğüm nesne olmayı düşleyerek. Bu esnada çocuk giderek hızlanıyor; hızlandıkça açılıp arsızlaşıyor. Herkesi kendine esir etmenin keyfini çıkarıyor. birikiüçbirikiüçbirikiüçbirikiüçbirikiüç"*²⁶

Üç, anlatıcının kendini yiyeceklerle tıka basa doldurduktan sonra camdan dışarı kustuğu, tahterevalli (denge) noktasıdır: "Ve son lokma da bittiğinde, üçe kadar sayıyorum içimden. Soluğu tuvalette alıyorum, beni beyin beklediğini, ne yapmak üzere olduğumu bile bile."²⁷

Sayılar sürekli, Şişko'nun çocukken büyükannesinin evinin bahçesinde saklambaç oynarken başına gelen olayla ilişkilendirilmiştir. Kendisi de kömürlüğe saklanmış olan bir yabancı sayı

²⁴ Elif Şafak, a.g.e., s. 158

²⁵ Elif Şafak, a.g.e., s. 135

²⁶ Elif Şafak, a.g.e., s. 30-31

²⁷ Elif Şafak, a.g.e., s. 5-25

sayma oyunu oynamasını ister. Bu bölümde sayıların rolü ve varlığı açıkça ifade edilmektedir:

O zaman adam çocuğun yanağını okşadı. Elleri güzeldi, tıpkı gözleri ve sesi gibi. "Aferin! Ben 'bir' dediğimde gözünü yumacaksın. 'iki' dediğimde açacaksın. Ben 'üç' demeden oyun bitmez. 'Üç' demeden kömürlükten çıkmak yok. Anlaştık mı? (...) "Biiir!" dedi adam. "Yum gözünü! Çocuk gözünü yumar yummaz karânlıkta kalmıştı. Dosdoğru karalığın içine baktı ve orada rakamlardan Bir'i gördü. Alelaide bir rakam değildi Bir. Fevkaladeydi.(...) Çocuk, Bir'e bakınca korkuya kapıldı. Şimdi hemen, bir saniye daha beklemeden, aldığı kararla gecikmeden, Bir'in doğum vakti gelmeden kaçmalıydı buradan. (...) Eliyle elbisesini yokladı." "İkiii" dedi adam. "Aç gözünü" Çocuk gözünü açar açmaz aydınlıkta kalmıştı. Dosdoğru aydınlığın içine baktı ve orada rakamlardan İki'yi gördü. Alelaide bir rakam değildi İki. Fevkaladeydi. (...) Çocuk İki'ye bakınca dehşete kapıldı. İki'nin nereye vardığını görmeden kaçmalıydı buradan. (...) Ve İki'nin olduğu yerde, hep bir başkası vardı. Başkası, pembe bir et parçasıydı."²⁸

Üç, kurtuluş anı gibi beklenmektedir, mutlaka ikiden sonra gelen kaçma çaresi. Ama bu sayı yoklamayı kaçırır, yokluğuyla ortaya çıkar.

"İki sona ermişti. Et parçası ağzından çıktı. Geride bıraktığı boşluğa tuhaf bir sıvı aktı. Yapış Yapıştı. Tadı berbattı. Çocuk daha fazla dayanamayıp, midesine kapıyı açtı. Kusmaya başladı. Et parçasının ağzına kustuğunu, o da dışarı kustu. Artık acı sudan başka bir şey kusamadığını anladığında, ağlamak için kendini zor tutarak başını kaldırdı. Dosdoğru yokluğun içine baktı ve Üç'ün yokluğunun, hem Bir'den hem İki'den ve hatta Üç'ün kendisinden bile beter olduğunu gördü. Çünkü adam gitmişti. Gitmişti. "Üç" demeden gitmişti."²⁹

Üçün yokluğu bütün gelişmeleri engeller. Zaman çocukluğun bu noktasında, bu üç kaçınılmaz sayıda durur. Sayılar anlatıcının

²⁸ Elif Şafak, a.g.e., s. 177-179

²⁹ Elif Şafak, a.g.e., s. 177-179

sırlarını taşımaktadır. Onun ve kömürlüğün gölgesine gömülmüş sır, oburlukla bile doldurulması imkânsız boşluğun başlangıç noktasıdır.

Gelişme üçten sonra imkânsız olduğu için, zamanın hareketi ancak geriye sayım olabilir. Zaman onu geriye, kökene, hiçe gönderen bir uçuruma yuvarlanıyor gibidir. Bir kez daha zaman geriye doğru gelişen bir düz çizgi değil, kendi daireleri içine sıkışmış dairesel bir harekettir. Üçüncü bölümden sonra, roman hafızaya dalış, İstanbul'un yüreğine saplanmış dik bir eksen üzerinde bir zamandan diğerine bir ayna oyunu, Siklop'un gözündeki kazık gibi kurgulandığı için; zaman aynı zamanda bugüne tekabül eden sifıra geri saymaktadır.

Roman başladığı yerde bitmektedir. Sıfır gibi olan yuvarlak balon imgesiyle; tek fark artık anlatıcının bu imgeyle bir *olmasıdır*. O balon. O hepsi ve hiçbiridir. Tersten gösterilen bir film gibi gerilerken (bölüm başlıklarının öğeleri bile ters yüz edilmiş), sayılar ve bölümler sırlarını toplamaktadır. Sırlar ortaya çıktığında, 1885'te Keramet Mumî Keşke Memiş Efendi'nin Pera'daki tiyatrosunu yaşatan insanlara, özellikle güzelliğin en uç noktası La Belle Anabelle ve çirkinliğin en uç noktası Samur Kız'a hayat veren olayları tetiklemişlerdir. Romanın yapılışında kabalistik (gizli anlam taşıyan) bir numaralama, saklı ve açık temaları besleyen gizli bir yapıdan söz edilebilir.

Sonsuz Geri Dönüş Dalresi veya Tarlhten Şüpheye Düşme

Sibirya ve Fransa ile ilgili bölümü açmadan önceki iki kısa paragraf okuyucuya tarih sayfalarını keşfetme imkânı sunuyor veya sunmuyor:

"Memalik-i Osmaniye, komşunun bahçesinden elma aşırması bir çocuğun telaşıyla arkasına bakmaya cesaret edemeden Batılılaşırken, Pera'da, bir yokuşun tepesinde kurulan vişne rengi çadırdaki Samur-Kız'ın ne aradığını anlayabilmek için biraz gerilere uzanmak lazım şimdi. Geriye, yani bütün sırları sırlayan geçmişe.(...)

(Ama işin doğrusu, bu kısmı tamamen atlamak mümkün.

Yazmadan geçmek de mümkün , okumadan geçmek de. Hiç oyalanmadan buralarda, rahatlıkla sıçranabilir bir sonrasına, yani bir sonraki rakama. Ne de olsa hiç yaşanmayabilirdi olanlar. Ne denli çirkin olursa olsun seyirlik olan, hakkı vardı görülmemeye, gözden ırak kalmaya. Hem, gözden ırak kalabildiyse eğer, bu kadar çirkin olmazdı zaten.)

(Yok eğer illa da görecekssek görmeden geçebileceklerimizi, 1648 Sibirya'sına gitmek gerekecek şimdi.)"³⁰

Aynı şey Fransa ve La Belle Anabelle bölümünden önceki paragraf için de geçerli. Yazarın Tarih'e mesafe koyma ısrarı, şüphe yöntemi yine görülebilir. Öyle ki, Tarih veya tam olarak tarihi bir çerçevede anlatılan hikayeler, fantastik anlatıma gittikçe daha çok yaklaşır. Efsane dünyası, varsayılan tarihi gerçekliğin yerini alır.

Yani sırrın karşısında iki seçenek bulunmaktadır. Ya meraka yenilmek ve yasağı ihlal etmek veya 'tabuyu' kabul etmek ve Pandora'nın kutusunun kapağını kaldırmamak. Fransa'da, Madame de Marelle, sonuçta büyüleyici güzellikteki genç adamın portresinin olduğu sandığı açmamayı kabul eder. Böylece, "İki, 1868 Fransa" başlıklı bölümde hayat verdiği La Belle Anabelle öbür yolu seçerek sırrın karanlığına geri döner: "Ama kutu hiç açılmadığına göre, böyle bir şey olmadı. Hiç doğmadı la belle Anabelle. Hiç olmadı böyle biri. Yoktu zaten. (...) O olmayınca, vişne rengi çadırın seyircilerinin gözlerini daha da açmaları gerekmedi. Hiç olmadı İki. Bir rakam eksildi."³¹

"Bir, Sibirya 1648" başlıklı bölümde bir samurla şaman metamorfozuna çalışan genç adamın sırrını yakalayan ve bundan çıkar sağlayan Timofei Ankidinov, sonuçta, "Her şeyin görülmesi gerekmiyor. Bazı şeyler gözden ırak kalmalı ve de öyle kalmalı."³² diyerek sepetin kapağını kaldırmayı ret etti. Böylece Samur-Kız doğmadı. "O olmayınca, vişne rengi çadırın seyircilerinin gözlerini daha da yummaları gerekmedi. Hiç olmadı Bir. Bir rakam eksildi."³³

³⁰ Elif Şafak, a.g.e., s. 47

³¹ Elif Şafak, a.g.e., s. 204

³² Elif Şafak, a.g.e., s. 205

³³ Elif Şafak, a.g.e., s. 206

Sonuç şu ki Keramet Keşke Mumî Memiş Efendi'nin tiyatrosu artık var olamaz, bu dünyanın sonudur.

*"Keramet Keşke Mumî Memiş Efendi, vişne rengi çadırın batıya bakan kapısından koşarak çıktı. Nefes nefeseydi. Her yere bakmıştı. Samur-Kız ortada yoktu.(...) Her yere baktı, her kutuyu aradı. Korktuğu başına gelmişti. La Belle Anabelle de kayıptı. O gün akşama kadar, en gözde iki oyuncusunun sırra kadem bastığını kimseye söylemedi. Söylemedi ama nasıl olsa birazdan hakikat ortaya çıkacaktı. Ve hakikat ortaya çıktı-ğında, bu işi bırakmak zorunda kalacaktı. Zira güzeller güzeli ile çirkinler çirkinini olmadan, vişne rengini bir gün bile ayakta tutmak mümkün olmayacaktı."*³⁴

Oysa, Be-Ce'nin dediği gibi, zaman tekrarlamakta, silinmemektedir. Devinen zaman, sonsuz geri dönüş döngüsünü doğuruyor. Ve bir katilin her zaman suç mahalline döneceği söylendiğinden, mekânlar tabii ki temel bir role sahip.

Anlatıcının ve Be-Ce'nin oturduğu yer çok eski bir mahalledir. Aslında okuyucu tam da Keramet Keşke Mumî Memiş Efendi'nin çadırının yeri olduğunu anlıyor: Çeşmeden itibaren ikiye ayrılan yokuş yukarı aynı sokak. Bu sokak İstanbul'un belirli bir sokağı değil ama, yokuş sözcüğü, inip çıkan küçük sokakları anımsattığı için bu yedi tepeli şehri sembolize ediyor. Galata Köprüsü'nden sonra, Karaköy limanından yukarı Pera'ya doğru çıkan sokakların özeti bu imge. Binanın adı, Keramet Keşke Mumî Memiş Efendi'nin hayali tiyatro ruhunu sürdürmektedir: "Hayalifener Apartmanı". Binayı karanlıktan koruyacağına onu bu riske götüren bir ışık umudu. Gölge ve ışık arasında her zaman aynı ikilik.

Birçok elektrik kesintisinden sonra, kadastro memuru binanın, bir asırdan yaşlı, kurumayan bir bataklık üzerine kurulmuş olduğunu ifşa eder.

"Eski bir semtti, hem de çok eski. Öylesine eskiydi ki, pörsümüş diş etleri takma diş, yıpranmış saçları boya, bulanmış hafızası hatıra tutmayan bir acuzenin acıklı işvesiyle kaltaklanıyordu gençliğini hatırlayan, gençliğini hatırlatan herkese."

³⁴ Elif Şafak, a.g.e., s. 206

Vaktiyle dillere destan olan güzelliğinin aynadaki aksi bellemişti kadit parmaklarıyla sımsıkı sarıldığı sararmış haritasını. Mümkünü yok istemezdi yenisinin çıkartılmasını."³⁵

Elektrik binaya kadar ulaşmıyor, hayatın hareketi engellenmiş gibi. Geçmiş ve bugün arasındaki benzerlikleri vurgulamak için, saygın ve geçmişle gurur duyan bina sahibi, binanın cephesini boyatmaya karar verir. Seçtiği renk vişne rengidir. Anlatıcının hoşuna giden ama Be-Ce'nin önem vermediği bir renk. Zaten Be-Ce, o sıralar görme sözlüğüne malzeme arayışı için sık sık dışarı çıkmaya başlamıştır. Aynen Keramet Keşke Mumî Memiş Efendi'nin sokakları Gösteri Dünyası için aktris ararken arşınladığı gibi. Anlatıcı, o da bu yerleri terk etmesi gereken zamanın, hikayelerinin acımasız bitiminin geldiğini hissedince bile, görme sözlüğü bittiği zaman, mekânların ruhuna Be-Ce'den daha bağlı durmaktadır.

Mekânların ruhunun canlılığı ve bir binada kişileştirilmesi ise, *Bit Palas'*ın asıl Tema'sı olacaktır.

Tarihlin Dili

Yazarın en çok çalıştığı bölüm olan 'nazar sözlüğü'nde yer alan sözcüklerin tanımları, anlatıyı keser ve ek anlamlarla onu aydınlatır. Nesneleri, mitleri tanımlayan sözcükler ve aynı zamanda daha karışık ve soyut kavramlar. Yalnızca klasik dil sözlüklerinden alınmamış 101 tanım. Hepsi görme teması eksenini altında düzenlenmiş ve bazen, özellikle soyut kavramları açıklarken, bu tanımlar kısa anlatılar biçimi almışlardır. Bir nevi parabol gibi. Örneğin:

"kimlik: Tak tak."kim o?" diye seslenmiş içerideki. "Benim", demiş dışarıdaki. "Ben diye birini tanımıyorum" demiş içerideki. "Nasıl olur?" demiş dışarıdaki. "Nasıl unutursun Ben'i? Bir kere bak, hemen hatırlarsın."

Yüzü bulutlanmış içeridekinin, sesi titremiş. "Git buradan" diye fısıldamış. "Kocam gelir birazdan. Artık ona aidim."

Ben, son bir kez bakmış bacasından duman tüten, fırfırlı per-

³⁵ Elif Şafak, a.g.e., s. 148

deli, asi boyalı eve. Gidecek bir yeri yokmuş. Cami avlusunda uyumuş o gece. Sabaha karşı namaza gelmiş cemaat. Ben, Biz'e karışmış sessizce. Bir daha onu gören olmamış."³⁶

Anlatıcının Be-Ce'ye belirttiği gibi, bir sözlüğe alfabenin son harfinden başlamak biraz yanlış görülebilir. Her şeyin kökeni olarak sayılan elif başta değil. Bu sıra geriye dönüş, başta olan son, kuyruğunu ısırın bir yılan gibi görünen devinen zaman temasını güçlendirmektedir. Bugünü yaratan geçmiş.

Roman dilinin kendisi dilin evrimine bir dönüştür. Sözcükler Türk dilinin bütün öğelerini kapsamaktadır: Modern Avrupa sözcükleri ve Arap-Fars asıllı sözcükler. Hatta bir tanım Osmanlı Arap alfabesini kullanıyor;

"*nokta: tek bir nokta göz(, ك)ü kör(, ك) edermiş.*"³⁷

Dil de, ruhani Müslüman kültürü veya Batı'dan ithal edilmiş veriler olsun (korse, camera obscura, fotoğraf albümleri, halüsinasyon, jaluzi, makyaj, maske, mikrop, paravan, vitrin, televizyon, oryantalizm) çoğul ve karmaşık bir kültürün öğelerini iletmeği amaçlamaktadır. Arap-Fars kökenli sözcükler kadar argoyla beslenmiş karmaşık bir dil kullanarak, yazar içinden çıktığı ve belli bir hafızasını yansıttığı kültürel dünyaya bütünlüğü içinde yeniden uyum sağlamayı denemektedir.

Sonuç olarak, edebiyat bazen Tarih ve Mit arasında yolları ve sınırları bulandırmayı sevmektedir; ve *Mahrem* tam anlamıyla bir tarihi roman olmasa da, tarih hakkında, Orhan Pamuk, Nedim Gürsel, Ahmet Altan ve bazı çağdaş Türk yazarlarıyla ortak bir sorgulama içermektedir. Kısacası, geçmiş bugün zor bir hayat sürmektedir ve kolektif veya kişisel kimlik sorunlarıyla işi henüz sona ermemiştir. *Mahrem*'de incelenen vücut ve görme teması, bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde ilginçtir; zira içinde tarihsel, toplumsal ve kültürel evrimlerin ifade edildiği önemli bir çağdaş problematiği yansıtmaktadır: her ikisi de kendi tarzlarıyla vücudu kutsallaştırıp tabu kılan dini bir düşünceden laik bir görüşe geçiş. Bu romanla, Elif Şafak Roland Barthes'a hak veriyor

³⁶ Elif Şafak, a.g.e., s. 147

³⁷ Elif Şafak, a.g.e., s. 159

gibi: "çağdaş toplumda, sinema, dans ya da reklam aracılığıyla tam bir huzur içindeymiş gibi görüntüleniyor insan gövdesi, ama öznel düzeyde çoğumuzun kendi gövdesiyle barışık olmadığı bir gerçek. Gövdenin bu iç tedirginliği, kendi gövdemizin bizde kötü bir görüntü duyumunu uyandırması birçok sinircenin kaynağıdır, bu yüzden de gövdenin çevresinde bir çok iblis dolaşır durur. (...) İnsan gövdesi denilen bu ince ayrımlar ve düşkünüklükler dünyasını anlatabilecek tek şey gene edebiyattır bence"³⁸

Peki, edebiyatın cinsiyeti var mı? 1960'lardan bu yana kadın söylemi kavramının gelişmesi, ataerkil Batı kültürünün diline karşı tepki olarak ortaya çıktı. Daha çok Fransa'da gelişen ve 'kadın yazını' olarak tanımlanan kadın söylemine yönelik çalışmaları yürüten Héléne Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva, Monique Wiltig gibi feministlerin amacı kadınlığın (biyolojik anlamda) kadın söylemiyle bağlantısını, kadına özgü söylemin özelliklerini belirlemek, kadınlığın kuramını oluşturmaktır. Çünkü ataerkil toplumların kültürü yalnızca söz merkezlilik (logo centrisme) ile nitelenmiş değildir, aynı zamanda, fallus merkezli (phallo centrique)dir. Ve bu tür kültürün dilinde, fallus merkezlilik, ikili karşıtılıklarda en açık şekilde gösterir kendini: Ruh/beden, şekil/madde, doğa/kültür, yaşam/ölüm, erkek/kadın, gibi karşıtılıklarda birinci terim ikincisine üstün sayılır. Özellikle Héléne Cixous ve Julia Kristeva'nın önerdikleri kadınca dil, ataerkil dili yıkmayı hedefleyen, ikili karşıtılıklar mantığına yer vermeyen, bir başkaldırı dili olacaktır. Yazınsal ya da şiirsel özellikler taşıyan bu dil kimi erkek yazarlarda da bulunabilir. Önemli olan yazarın cinsiyeti değil, metnin dilidir.

Elif Şafak ise, daha önce söz ettiğimiz ikili karşıtılıkları tespit edip oturmuş olan bu kavramları roman ve yazılarında sürekli kullanarak ve vurgulayarak edebiyatta kadın/erkek yazını kavramına bir anlamda karşı çıkıyor. Romanlarında, edebiyat tarihinden bu yana yerleşmiş olan ikili karşıtılıklarla kimi zaman dalga geçerek kimi zaman karakterlerinde yer vererek, bunları şiirsel bir anlatı ile karışımıza, karşıtılıkların ve zıtlıkların ifade gücü olarak çıkarıyor.

³⁸ Çağdaş Eleştiri, Ocak 1984, s. 9

AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRK İŞ HUKUKUNDA ÇALIŞMA ORTAMINDA BAĞIMLI ÇALIŞAN KADINLARIN ANALIK HALİNDE KORUNMASI

Ayşegül Eraltuğ

Giriş

Türkiye, Avrupa Birliği üyeliğine aday ülke statüsündedir. Tüm aday ülkeler gibi Türkiye de, adaylık sürecinde Avrupa Birliği müktesebatını üstlenebilmek için gereken önlemleri almak zorundadır. AB müktesebatı, aday ülkelerin mevzuatını uyumlaştırmakla yükümlü oldukları bağlayıcı AB mevzuatıdır. Kadınlara karşı ayrımcılığın kaldırılması, kadın ve erkeklere eşit muamele ve iş sağlığı ve güvenliği alanındaki AB mevzuatının iş hukuka aktarılması Katılım Ortaklığı Belgesinde orta vadeli öncelikler içerisinde yer almaktadır. İstihdamda cinsiyet ayrımcılığının giderilmesine yönelik olarak; ücretli doğum izinlerine ve ebeveyn iznine ilişkin yasal düzenlemelerin tamamlanması, cinsiyete bağlı uygulamalarda ispat yükünün işverene bırakılmasına ve iş güvencesine ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması, Ulusal Programda, müktesebata uyum çerçevesinde alınması gereken önlemler arasında sayılmıştır.

Bu çalışmanın konusunu, bağımlı çalışan kadınların analık halinde korunmasıyla ilgili AB mevzuatının, üye devletler ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi oluşturmaktadır.

Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi
İşletme Bölümü Öğretim Üyesi

1. Kavram:

Analık, kadın cinsiyetine özgü bir durumdur. Cinsler arasındaki objektif-biyolojik ve cinsel farklılıklar ve gebelik, doğum ve emzirme gibi sadece kadın tarafından gerçekleştirilebilen yaşam olguları, kadının korunması gereksiniminden kaynaklanan iş güvenliği kurallarının ve özellikle çalışma ortamında anneleri koruyan kuralların konulmasına izin vermektedir. Çünkü bunlar, sadece kadını ilgilendiren ve erkekinkilerle kesinlikle karşılaştırılamayan yaşam durumlarıdır.¹ Kadınların cinsiyetlerine özgü fonksiyonel farklılıkları, çalışma yaşamında özel olarak korunmalarını teminen lehlerine ayırık düzenlemeler yapılmasının haklı temelini oluşturur.²

Türkiye’de kadın ve erkek hukuksal olarak eşittirler. Eşitlik ilkesi, kadın ve erkeğin yasa önünde eşit olmasını; bu anlamda cinsiyete bağlı ayırım ve ayrıcalık yasağı ile farklı cinslere eşit davranma yükümlülüğünü öngören bir anlam taşır. Ancak bu ilke, mutlak bir eşitliği değil, farklı durumda olanlara farklı davranılmasını haklı bulan, göreceli bir eşitliği ifade eder.³ Anayasa Mahkemesi Kararlarında da belirtildiği gibi, farklı durumdakilere farklı kurallar uygulanması eşitliği bozmaz. O halde söz konusu olan eşitlerin eşitliği olup, eşit olmayanların eşitsizliği bu ilkeyi hukuksal ihlâl etmez.⁴ Kadını anne olarak koruyan ve onun biyolojik özelliklerini iş koşulları içerisinde göz önünde tutan kurallar, anayasanın kadın ve erkek arasında örtülü olarak kabul ettiği bir ayırımı ifade eder; ve bu anlamda eşitlik ilkesinin istisnasını oluşturur.⁵

Çalışma ortamında hamile ve doğum yapmış kadınları koruyucu haklar, iş güvenliği ve iş güvencesi haklarıdır. Bu haklar,

¹ Zafer Gören, *Türk-Alman-İsviçre Hukukuna göre Farklı Cinslerin Eşit Haklara Sahip Olması*, DEÜ Hukuk Fakültesi yayını, İzmir, 1998, s.42

² Melek Yüksel Onaran, *Türk İş Hukukunda Kadın-Erkek Eşitliği*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 85

³ a.g.e., s. 85

⁴ Bülent Tanör, *1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku*, YKY, İstanbul, 2000, s. 115

⁵ Z. Gören, a.g.e., s. 33, 41

sosyal hak niteliğinde olup, uluslararası hukuk metinleriyle ve belli başlı çağdaş anayasalarla güvence altına alınmıştır.⁶

1.1. Birleşmiş Milletler Belgelerinde:

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin, "Analık ve çocukluk durumları özel bakım ve yardım görme hakkına haizdir." şeklindeki hükmü (m. 25/2), genel olarak ana ve çocukları koruyucu hakları güvence altına almaktadır. B.M. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi, taraf Devletlere, annelere doğum öncesinde ve sonrasında makul süreyle özel koruma sağlanması ve çalışan annelerin bu dönemde ücretli ya da uygun sosyal güvenlik olanakları olan izinden yararlandırılmasını güvence altına almak (m. 10/2) ve Sözleşmede tanınan hakları kullanılabilir kaynaklarını harekete geçirmek, özellikle yasal önlemlerin alınması da dahil bütün araçları kullanmak suretiyle tam olarak gerçekleştirmek için gerekli adımları atmayı üstlenme yükümlülüğü getirmektedir (m. 2/1-2).⁷

Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) hükümlerine göre, anneliğin korunması amacıyla işbu sözleşmede belirtilenler dahil, taraf devletlerce alınacak özel önlemler, ayrımcı olarak nitelendirilmeyecektir (m. 4/2). Sözleşmeye taraf devletler, evlilik ve analık sebebiyle ayrımcılığı önlemek ve etkin çalışma haklarını sağlamak amacıyla; hamilelik ve analık izni sebebiyle işten çıkarmayı yasaklamak ve bu ayrımı yapanları cezalandırmak; önceki iş ve kıdem ve sosyal haklar kaybedilmeksizin ücretli olarak analık izni ve benzeri sosyal içerikli tazminatlar vermek; hamilelik süresince zararlı olduğu kanıtlanan işlerde kadınlara özel koruma sağlamak; özellikle çocuk bakımevleri ağının tesisi ve geliştirilmesi yoluyla anne ve babanın aile yükümlülüklerini, görev ve sorumlulukları ve kamu hayatına katılma ile birleştirmeyi mümkün kılan

⁶ Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul, 1978, s. 101-102

⁷ Semih Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Belgeleri*, s. 13 vd. B.M. tarafından 16 Aralık 1966 tarihinde imzaya açılan ve T.C tarafından 15.Ağustos 2000 tarihinde imzalanan bu Sözleşmenin onaylanması 4867 sayılı Kanunla (beyanlar ve çekince ile) uygun bulunmuştur. RG. 17.06.2003 25142.

destekleyici sosyal hizmetlerin sağlanmasını teşvik etmek konularında uygun önlemleri alacaklardır (m. 11/2.a).⁸

1.2. Avrupa Konseyi Belgelerinde:

Avrupa Konseyi tarafından kabul edilen Avrupa Sosyal Şartı⁹ sözleşmecilerle taraflara, ana ve çocukların sosyal ve ekonomik açıdan korunması hakkını etkin biçimde temin etmek amacıyla, buna elverişli kurumların ya da hizmetlerin kurulması ve korunması dahil olmak üzere, uygun ve gerekli önlemleri alma yükümlülüğü getirmektedir (m. 17). Sözleşmecilerle taraflar çalışan kadınların korunması hakkının etkin biçimde kullanılmasını temin etmek amacıyla, kadınlar için, ücretli olarak işten ayrılmak, ya da uygun sosyal güvenlik yardımı almak yahut kamu fonlarından yararlanmak suretiyle doğumdan önce ve en sonra 12 haftalık işten ayrılma iznini sağlamayı; işverence, bir kadın çalışana hamilelik/ doğum nedeniyle işten ayrı bulunduğu sırada işten çıkarma bildirimi yapılmasının hukuka aykırı olarak değerlendirmeyi; bebeklerini emzirme durumunda bulunan annelerin bu amaca uygun yeterli zamanda işten ayrılmasını sağlamayı üstlenirler (m. 8).

5 Mayıs 1988 tarihinde Strasbourg'da kabul edilen ve 4 Eylül 1992 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Sosyal Şartına Ek Protokol'de de, özellikle hamilelik, loğusalık ve emzirme evresi gibi, kadınların korunması hakkındaki hükümlerin, istihdam ve işgale ilişkin meselelerde eşit fırsat/olanak ve eşit muamele hakları bağlamında cinsiyet temelinde ayrımcılık olarak değerlendirilmeyeceği hükme bağlanmıştır (m. 1/2).

1.3. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşme ve Tavsiyelerinde:

Kadın işçilerin analık halinde korunmasına ilişkin hükümleri içeren ilk ILO sözleşmesi, 1919 tarihli Çalışma Konferansında ka-

⁸ www.kssgm.gov.tr/cedaw.html

⁹ Şart metni için bkz. S. Gemalmaz, a.g.e., s. 427; Ek Protokol, s. 461 "Türkiye, Avrupa Sosyal Şartını onaylarken bir kısım madde ve fıkraları kapsam dışı bırakmıştır. Kadın işçilerin korunmasına ilişkin m. 8/1, 3 ve 4. fıkra hükümlerinin de mevzuatımıza ters düşmemesine karşın kapsam dışı bırakıldıkları görülmektedir." Melda Sur, *İş Hukukunun Uluslararası Kaynakları*, DEÜ Hukuk Fakültesi Yayını, İzmir, 1995, s. 94

bul edilen ve 13.06.1921 tarihinde yürürlüğe giren 33 sayılı Analığın Korunması Sözleşmesi'dir. Bu sözleşme, kamu ve özel sınai ve ticari işyerlerinde, doğum öncesi ve sonrası kadın işçi istihdamına ilişkin hükümleri içermekte, kadınların doğumdan önce ve sonra altıyar haftalık süreler içinde çalıştırılmamalarını ve bu sürede zorunlu izin verilmesini, izin süresi içinde, kadının ve çocuğunun sağlıklarının korunması için, üye devletlerin ulusal mevzuatı ile belirlenen miktarda ve sosyal sigorta kurumlarından, veya işverenden ya da kamu fonlarından karşılanmak üzere, yeterli ölçüde maddi yardım yapılmasını; ayrıca gebe işçilere çalışma süreleri içinde periyodik muayeneler için izin verilmesini öngörmektedir.

Analığın korunması hakkındaki, diğer bir sözleşme 103 sayılı (gözden geçirilmiş) Analığın Korunması Sözleşmesi'dir. Bu Sözleşme, ILO'nun Cenevre 32. Toplantı Döneminde 4 Haziran 1952 tarihinde kabul edilmiş ve 7 Eylül 1955 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁰ 103 sayılı Sözleşmenin kişiler bakımından uygulama alanına, kamuda ve özel sektörde, maden işleri, her çeşit imalat, gemi yapımı, genel olarak elektrik ve hareket gücünün kullanıldığı sanayi işlerinde ve sanayi dışında ticaret, posta ve telekomünikasyon hizmetlerinde, işletmelerde ve idari hizmetlerde büroda yapılan işlerde, otel, restoran ve kafeterya, tiyatro ve kamuya açık eğlence yerlerinde, hasta, güçsüz, yoksul ve yetimlerin tedavi ve bakımı, gazetecilik ve ev hizmetleri gibi sanayi dışındaki işlerde; tarım işlerinde ve işletmelerinde çalışan kadınlarla evde çalışan ücretli kadın işçiler girmektedir. Yaş, milliyet, ırk veya inanç ayırımı gözetilmeksizin, evli olsun veya olmasın tüm kadınlarla, evlilik içinde veya da dışında doğmuş olsun tüm çocuklar sözleşme kapsamındadır.

Sözleşme hükümleriyle, kadının analık izninin doğum sonrası zorunlu izni de kapsamak üzere en az 12 hafta olması, asgari analık izni süresinin, ulusal yasa ve sair düzenlemelerle artırılabilmesi; keza loğusalık dönemindeki iznin altı haftadan az olmamak kaydıyla ulusal mevzuat ile düzenlenmesi gerektiği; kadının hamilelik sırasında veya doğumdan sonra hekim raporu ile bel-

¹⁰ www.ilo.org.ilolex.conventions

gelenen bir hastalığa tutulması durumunda, azami süresi yetkili makam tarafından belirlenecek bir ek izin verilmesi (m. 3); kadının bu zaman zarfında, kendisinin ve çocuğunun sağlığının korunmasını sağlayacak maddi ve tıbbi yardımlara hak kazanması; tıbbi yardımların, doğum öncesinde, loğusalıkta ve doğum sonrasında gerekli tedavi ve bakımları da içermesi, yardımların zorunlu sosyal sigorta veya kamusal fonlar tarafından karşılanması, söz konusu yardımlardan yararlanamayan kadınların sosyal yardım fonlarından yararlanmasının temini (m. 4) öngörülmektedir. Bunların yanında, emzikli kadına iş süresi sırasında ulusal mevzuat ile belirlenen sürede emzirme izni verilmesi (m. 5) ve kadının analık iznini kullanması sırasındaki devamsızlığı nedeniyle iş sözleşmesinin feshedilmesinin ve bu süre içinde işverence fesih ihbarında bulunulmasının hukuka aykırı olacağı konuları (m. 6), sözleşme ile güvence altına alınmaktadır.

103 sayılı Sözleşmeyi takiben 28 Haziran 1952'de kabul edilen 95 sayılı Tavsiye hükümleriyle de; de kadının iş sağlığı ve güvenliğinin korunmasına yönelik olarak, hamile ve emzikli kadınların gece çalışması ve fazla çalışma yapmalarının yasaklanması; kadının ve çocuğunun sağlığı göz önünde tutularak uzman tarafından belirlenen durumlarda, hamilelik süresince ve doğumdan en az üç ay sonrasına dek çalışmasının yasaklanması ve bu yasağın kadının emzikli olduğu sürece sürdürülmesi öngörülmektedir (m. 5/1, 2). Kadının çalışmasının yasaklanacağı ağır işler; ağırlık kaldırma, çekme veya itme gibi kadını fiziksel olarak zorlayan, devamlı olarak ayakta durmasını gerektiren işlerle, özellikle denge gerektiren işler ve titreşimli makinelerle yapılan işlerdir (m. 3). Bu durumda, kadının sağlığına zarar vermeyen başka bir işe nakli sağlanmalı; bunun mümkün olmaması halinde izin verilmelidir.

Analığın Korunmasına ilişkin en son ve yeni düzenleme, ILO'nun Cenevre 88. Toplantı Döneminde, 30 Mayıs 2000 tarihinde kabul edilen 183 sayılı Analığın Korunması Sözleşmesi'dir. 183 sayılı Sözleşme, gebe kadın işçilerin çalışma koşullarında korunmasının devletin ve toplumun ortak sorumluluğunu gerektirdiğinin bilinciyle; üye ülkelerin ve bu ülkelerde bulunan işletme-

lerin ekonomik ve sosyal gelişmişlik farklılıkları da göz önüne alınarak; ulusal mevzuat ve uygulamalarda analığı koruyucu düzenlemelerin, işgücüne dahil olan tüm kadınlar arasında eşitliğin, ana ve çocuk sağlığının korunması yönünde geliştirilmesi ve 1952 tarihli ve 103 sayılı Sözleşmenin bu yönde gözden geçirilmesi ihtiyacından doğmuştur. Her türlü atipik çalışma biçimleri de dahil olmak üzere, bağımlı çalışma ilişkileri içinde olan tüm kadınlar sözleşme kapsamına alınmaktadır (m. 2/1). Sözleşmeyi onaylayan ülkeler, ilgili işçi ve işveren temsilcisi kuruluşlarla istişare etmek suretiyle bu sözleşme kapsamı dışında tutulacak belirli işçi kategorilerini tespit edebileceklerdir.

Üye devletler, ana ve çocuk sağlığının korunması bakımından, uzman otoritelerin gebe ve emzikli kadınların çalıştırılmayacakları işlerle ve kendilerinin ve çocuklarının sağlığı için tehlikeli olan işlere ilişkin tespitlerine uygun olarak, gerekli önlemleri alacaklardır (m. 3). Sözleşmede analık izninin 14 haftadan az olmaması, ana ve çocuğun sağlığının korunması bakımından bu sürenin en az altı haftalık bölümünün doğumdan sonra kullanılması; doğum öncesi iznin ise doğumun beklendiği tarihle gerçekleştiği tarih arasındaki zamanı da içine alacak şekilde ve doğum sonrası izinden düşülmemek kaydıyla uzatılması öngörülmektedir (m. 4). Analık izninden önce veya sonra, gebeliğe ve doğuma bağlı bir hastalık veya diğer bir komplikasyonun ya da komplikasyon tehlikesinin söz konusu olması hallerinde, bir hekim raporuna bağlı olarak izin verilmesi temin edilecektir (m. 5).

Üye devletler, yukarıda 4. ve 5. maddelerde belirtilen izin sürelerinde kadının emek piyasasındaki konumunun korunması bağlamında, çalıştığı zaman zarfında sağladığı kazancın üçte ikisinden az olmamak üzere belirlenecek parasal yardımlarla birlikte, kendisinin ve çocuğunun bakımına ilişkin her türlü sağlık yardımlarının, zorunlu sosyal sigorta veya kamusal fonlar vasıtasıyla sağlanmasını güvence altına alırlar. İşveren bireysel iş ilişkisinde, aksine bir sözleşme hükmü mevcut olmadığı takdirde, işçiye izin süresince ücret ödemekle yükümlü değildir; ancak bu sözleşmenin onaylanmasından önce üye devletlerin buna ilişkin ulusal

mevzuat ve uygulamalarıyla veya ulusal düzeyde bağitlanmış toplu iş sözleşmeleriyle kazanılmış haklar saklıdır (m. 6).

183 sayılı Sözleşmenin feshe karşı korumaya ilişkin hükümlerine göre, kadının iş sözleşmesinin, gebeliği sırasında veya analık veya hastalık izninde çalışmadığı zaman zarfında ya da işe dönmelerini izleyen dönemde gebeliğe, doğuma veya emzikli olması nedenlerine bağılı olarak feshedilmesi hukuka aykırı olacaktır. Kadının analık izninden sonra, önceki işine ya da eşdeğer bir başka işe aynı ücretle dönme hakkı, güvence altına alınacaktır (m. 8/1-2).

Çalışma ortamında analığı koruyucu hükümler getiren bir başka sözleşme de 175 sayılı Kısmi Süreli Çalışma Sözleşmesi'dir. 1994, Cenevre 81.Toplantı Döneminde kabul edilen 28 Şubat 1998 tarihinde yürürlüğe giren bu sözleşmenin 4. maddesinde, "kısmi süreli çalışanların tam gün çalışanlarla çalışma ve meslekte ayrımcılığa karşı eşit korumadan yararlanması"; 7. maddesinde ise "kısmi süreli çalışanlar için analığın korunması ve hastalık iznine ilişkin koşulların tam gün çalışanlarla eşit olması, izin haklarına ilişkin parasal konuların çalışma süresi ve kazanç ile orantılı olarak hesaplanması" hükme bağlanmıştır.

158 sayılı İşten Çıkarma Sözleşmesi ve 166 sayılı İşten Çıkarma Tavsiyesi tüm işçiler için genel geçerli iş güvencesi hükümleri getirmektedir. Kadın işçilerin iş sözleşmelerinin feshinde, gebeliğin ve doğum nedeniyle işe gelmeme durumlarının geçerli bir neden sayılmayacağı yolundaki Sözleşme hükmü, gebe ve doğum yapmış kadın işçileri feshe karşı koruyucu niteliktedir.

2. Avrupa Birliği Hukukunda:

Avrupa Birliği hukukunda, teknik açıdan iş güvenliği kavramı, üretime ve işletmeye yönelik güvenlik önlemlerini; sosyal açıdan iş güvenliği kavramı ise iş sağlığı ve güvenliğinin korunmasına ilişkin önlemlerle, hamile işçiler ve genç işçiler gibi çalışma koşulları bakımından özel olarak korunması gereken belirli işçi gruplarını koruyucu önlemleri ifade eder.¹¹

¹¹ Altan Heper, *Avrupa İş Hukuku ve Türkiye*, İstanbul, 1997, s. 166-172

AB iş hukukunda kural koymada esas olarak Yönerge çıkarma yoluna başvurulur. Yönergeler, birliğe üye devletlerin iç hukuklarını uyumlaştırma aracıdır. Üye devletler, yönergeyi- yönergede öngörülen süre içinde- ve tam olarak iç hukukuna aktarmak veya iç hukuk kurallarını yönergede öngörülen ilke ve kurallara göre değiştirmekle yükümlüdürler.¹²

2.1. İşe Alınma, Mesleki Eğitime Giriş ve Çalışma Şartları ile İlgili Olarak Kadın ve Erkekler Arasında Muamele Eşitliği Prensipliğin Uygulanmasına İlişkin 9 Şubat 1976 Tarihli Konsey Yönergesi (76/207/EEC):¹³

Bu Yönerge, kadın ve erkekler arasında, işe alınma, mesleki eğitime giriş ve çalışma koşullarında eşit davranma ilkesinin, üye devletlerde uygulanması amacıyla çıkarılmıştır. Eşit davranma ilkesi, kadınlar ve erkekler arasında, özellikle medeni hâline ve ailevi durumuna dayanılarak doğrudan veya dolaylı yoldan, cinsiyete bağlı herhangi bir ayırmacılığının yapılmaması anlamını taşır (m. 2/1). Bu ilkenin istisnalarından ilki, çalışanın mesleki faaliyetinde ve bu yönde verilecek mesleki eğitimde cinsiyetin belirleyici etken olması; diğeri ise hamilelik ve analık durumlarında korunmasıdır. Yönergede, çalışan kadının özellikle hamilelik ve analık durumlarında korunmasına ilişkin hükümlerin, eşit davranma ilkesine aykırılık teşkil etmeyeceği belirtilmiştir (m. 2/2,3).

2.2. Sosyal Güvenlik Alanında Kadın ve Erkeğe Muamele Eşitliği Hakkındaki 19 Aralık 1978 Tarihli Konsey Yönergesi (79/7/EEC):¹⁴

Bu yönerge, üye devletlerde, bağımlı ve bağımsız tüm çalışanlara, hastalık, malûliyet, yaşlılık, iş kazası ve meslek hastalığı ve işsizlik risklerine karşı koruma sağlayan zorunlu sosyal güvenlik sistemlerinden ve bunu tamamlayan veya ikame eden sosyal yardımlardan yararlanma konusunda, eşit davranma ilkesinin uygulanmasına ilişkindir (m. 2,3). Sosyal güvenlik alanında eşit davranma ilkesi, primlerin ödenmesi ve hesaplanması ile edim-

¹² Ünal Tekinalp (Tekinalp/Tekinalp), *Avrupa Birliği Hukuku*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 72

¹³ www.europa.eu.int/eur-lex.file://A/TXTG-31979L0007-bas-cen.htm, 18.06.2003

¹⁴ www.euroha.eu.int/eur-lex.file://A/TXTG-31979L0007-bas-cen.htm, 18.06.2003

lerden yararlanma konularında, cinsiyete bağlı olarak doğrudan veya dolaylı herhangi bir ayrımcılığın yapılmamasını ifade eder. Bu yönergede de, 76/207 sayılı yönergede olduğu gibi, kadınların analık halinde korunması ile ilgili hükümlerin eşit davranma ilkesinin ihlali olarak sayılmayacağı hükme bağlanmıştır (m. 4/2).

2.3. Hamile, Loğusa ve Emzikli Kadın Çalışanların İşyerinde Sağlık ve Güvenliklerinin İyileştirilmesine İlişkin Asgari Önlemlerin Belirlenmesi Konusundaki 19 Ekim 1992 Tarihli Konsey Yönergesi (92/85/EEC) (89/391/EEC Sayılı Yönergenin 16.m.1.p. Kapsamında Onuncu Yönerge):¹⁵

92/85 sayılı yönerge, Konsey tarafından, Avrupa Topluluğu'nu kuran antlaşmanın m. 118a. maddesi hükmü uyarınca, "iş sağlığı ve iş güvenliğinin korunması ve iyileştirilmesine ilişkin asgari koşulların düzenlenmesi konusunda" verilen yetkiye dayanılarak çıkarılmıştır. Yönergenin 14. m gereğince üye devletler, yürürlük tarihi olan 19.10.1992 den itibaren iki yıl içinde ulusal mevzuat ve uygulamalarını yönerge hükümlerine uyumlaştırmakla yükümlüdürler.

Çalışan kadınları hamilelik ve analık halinde koruyucu hükümleri içeren bu düzenleme, 76/ 207 sayılı Eşit Davranma Yönergesi ile öngörülen çalışma koşullarında cinsiyetler arasında doğrudan ve dolaylı ayrımcılık yasağının ve eşit davranma yükümlülüğünün istisnasını oluşturmaktadır. Yönerge ayrıca, "İşçilerin İş Sağlığının Korunması ve İş Güvenliğinin İyileştirilmesine Yönelik Önlemler" hakkındaki 89/ 391 sayılı Çerçeve Yönergenin duyarlı bazı risk gruplarının karşı karşıya bulundukları ve kendilerini özellikle etkileyen tehlikelere karşı korunmasını öngören hükümlerini, hamile, loğusa ve emzikli kadınlar yönünden tamamlayıcı niteliktedir.¹⁶ 92/ 85 sayılı yönergede genel olarak hamile, loğusa ve emzikli işçilerin iş sağlığı ve iş güvenliğinin korunmasına ve iyileştirilmesine ilişkin önlemler hakkındaki hükümlerle birlikte, gerek hamilelik gerekse doğum sonrası çalış-

¹⁵ www.europa.eu.int/directive.htm, 27.03.2003

¹⁶ A. Heper, a.g.e., s. 145

maya ara verme dönemlerindeki haklarına ve iş güvencesine ilişkin hükümlere yer verilmektedir.

92/85 sayılı Yönergede, hamile, loğusa ve emzikli işçilerin tanımlanması ulusal mevzuat ve/veya uygulamalara bırakılmakta; ancak, işçiyi koruyucu kuralların -hamilelik, loğusalık ve emzirme durumlarını işverene bildirme yükümlülüğü- çerçevesinde düzenlenmesi öngörülmektedir (m. 2/a,b,c). Yönerge ile sağlanan koruma, hamile, loğusa ve emzikli işçilere, iş ve meslek ayrımı yapılmaksızın uygulanmalıdır.

Kadın işçilerin iş sağlığını ve iş güvenliğini koruyucu hükümler, hamile, loğusa ve emzikli kadınları, kendilerinin ve doğmamış veya yeni doğan çocuklarının sağlığını tehlikeye atabilecek nitelikte olan ve Yönerge ekindeki listede belirtilen iş sağlığı ve güvenliği açısından tehlikeli işlerde çalışmaları; fiziksel, biyolojik, kimyasal etkenler altında çalışma koşullarının ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi konusundaki önlemlere ilişkindir.¹⁷ İşveren, çalışma koşullarının ve/veya çalışma saatlerinin işçinin sağlığı için tehlikeli olması durumunda işini veya çalıştığı işyerini değiştirmekle; bunun mümkün olmaması halinde ücretli izin vermekle yükümlüdür.

Üye devletler, hamilelik süresince ve çocuğun doğumunu izleyen dönemde yetkili makamlarca, işçinin sağlık ve güvenliği için tıbben gerekli olduğunun belgelenmesine bağlı olarak belirlenecek bir süre zarfında gece çalışmasını önlemekle; ulusal mevzuat ve uygulamaları dahilinde mümkün olduğunca gece çalışması yerine gündüz çalışma yaptırılması; ancak çalışma saatlerinin değiştirilmesi teknik ve/veya nesnel olarak uygun değilse veya uygun görülebilir gerekçelere bağlı olarak gerçekleştirilemiyorsa, çalışmaya ara verme veya doğum izninin uzatılması gibi önlemlere yer vermekle yükümlüdürler (m. 7).

¹⁷ Yönerge ekindeki listede çalışma yasağına tâbi işler yeraltında maden işleri, su altında ve basınç altında yapılan işler olarak belirtilmiş, fiziksel etkenler, sarsıntı, gürültü, titreşim, radyasyon, aşırı soğuk veya sıcak, elde ve özellikle sırtta; yük taşıma, işletme içinde veya dışında fiziksel ve ruhsal yorgunluğa ve bitkinliğe yol açan hal ve hareketler; yolculuk; kimyasal etkenler cıva, karbonmonoksit, anti-mitotic ecza gibi organizma tarafından emilen kimyasallar; biyolojik etkenler ise işçinin bağışık olmadığı toksoplazma, kızamıkçık virüsleri olarak gösterilmiştir.

Üye devletlere ulusal mevzuat ve uygulamalarına göre, doğum öncesi ve/veya doğum sonrası dönemini kapsamak ve iki haftalık bölümü zorunlu ve ücretli olmak üzere kesintisiz en az 14 haftalık analık izni verilmesini (m. 8); bu süre zarfında iş akdinden doğan haklarının, ücretinin ve/veya yeterli bir ödeneğin verilmesinin güvence altına alınmasını (m. 11); hamile işçiye doğum öncesinde ve çalışma saatleri içinde yaptırılması zorunlu tıbbi kontroller için ücretten kesinti yapılmaksızın izin verilmesini sağlama yükümlülüğü getirilmektedir (m. 9).

Yönerge hamile ve loğusa kadınların feshe karşı korunmasını da öngörmektedir (m. 10). Bu hükme göre, iş sözleşmesi gebeliğin başlangıcından analık izninin sona erdiği tarihe dek geçen süre içinde hamilelik veya analık dururnu nedeniyle sona erdirmeyecektir. İş sözleşmesinin işveren tarafından, bu nedenler dışında ve haklı bir nedenle feshinde ulusal mevzuat ve uygulamalara göre yetkili makamların onayını alma ve bu süre içinde işçiye yazılı olarak ihbarda bulunma yükümlülüğü vardır. Üye devletler, işçiyi haksız feshin sonuçlarına karşı korumak üzere gerekli önlemleri alacaklardır.

Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'nın yerleşik içtihatları da, işçinin gebelik ve doğum nedeniyle yapılan fesihlere karşı korunması yolundadır. 4. Ekim 2001 tarihli ve CJE/01/47 sayılı Kararıyla C-438/99 ve C-109/00 sayılı davalarda verilen Kararları birleştirerek, gebe kadının gebelik veya doğum nedeniyle işten çıkartılmasının, iş sözleşmesinin belirli ya da belirsiz süreli olmasına bakılmaksızın, doğrudan cinsiyet ayrımcılığı olduğunu belirtmiş ve bunun yasaklanmasını içtihat etmiştir.¹⁸

2.4. Tarımda Çalışanlar da Dahil Bağımsız Çalışan Kadınların Hamilelik ve Analık Dönemlerinde Korunması ve Bağımsız Çalışan Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele Prensiplerinin Uygulanmasına İlişkin 11 Aralık 1996 Tarihli Konsey Yönergesi (86/613 EEC):¹⁹

Bu yönergenin amacı, bağımsız çalışan veya bu tür bir faaliyete çalışarak katkıda bulunan, ancak 76/207 ve 79/7 sayılı Yö-

¹⁸ www.europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh, 08.05.2003

¹⁹ www.europa.eu.int/eur/lex/TXTG31986L0613-bas-cen file://A:/Directive.htm, 05.05.2003

nergeler kapsamında bulunmayan, kadın ve erkeğe eşit davranma ilkesinin uygulanmasını temin etmektir (m. 1). Üye devletlerin ulusal hukukuna göre, tarımda çalışanlar ve serbest mesleğe mensup olanlar da dahil olmak üzere kendi hesabına kazanç sağlayıcı bir faaliyette bulunan bağımsız çalışanlarla , işçi veya ortak sıfatı bulunmaksızın geleneksel olarak onlarla aynı işte ve yardımcı olarak çalışan eşleri Yönerge kapsamındadır.

Yönerge, üye devletlere, bağımsız çalışan veya bağımsız çalışanların eşi durumunda olan kadınların hamilelik ve analık halinde korunması (Bölüm 2); bağımsız çalışanların bağlı oldukları bir sosyal güvenlik sistemi varsa bundan eşlerin de yararlandırılması (m. 6); işlerine veya mesleki faaliyetlerine, hamilelik veya analık durumları nedeniyle ara veren kadınların sosyal sigorta sistemine gönüllü olarak katılması, sosyal hizmetlerden yararlanması ve kendilerine ulusal sosyal sigorta sisteminden veya her hangi bir sosyal koruma sisteminden ödenek bağlanmasının temini (m. 8) konularında gerekli tüm önlemleri alma yükümlülüğünü getirmektedir.

2.5. UNICE, CEEP VE ETUC Tarafından Sonuçlandırılan Ebeveyn İznı Konusunda Çerçeve Anlaşma Hakkındaki 3 Haziran 1996 Tarihli Konsey Yönergesi (96/34/EC):²⁰

Bu yönerge, Avrupa İşverenler Konfederasyonu (UNICE), Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ETUC) ve Avrupa Kamu İşletmeleri Merkezi (CEEP), tarafından 1995 yılında sonuçlandırılan Çerçeve Anlaşma gereğince çıkarılmıştır.²¹ Üye devletler bu yönergeyi 1998 tarihine dek iç hukuklarına aktarma yükümlülüğündedirler. Söz konusu Çerçeve Anlaşma ile ebeveyn izninin as-

²⁰ www.europa.eu.int/eur-lex/TXTG-31996L0034-bas-cen, 05.06.2003

²¹ Avrupa istihdam ve sosyal politikalarının belirlenmesinde ve sosyal yasaların hazırlanmasında, sosyal tarafların önemli rolü bulunmaktadır. UNICE, ETUC ve CEEP, Maastricht Antlaşmasının eki olan Sosyal Politika Anlaşmasıyla (1992) da Avrupa Komisyonunca hazırlanan sosyal içerikli yasa tasarıları konusunda danışılması zorunlu uzman kuruluşlar olarak kabul edilmişlerdir. Bu kuruluşlar, Amsterdam Antlaşması (1997) ile tanınan ortak karar alma yetkileri çerçevesinde sonuçlandırdıkları anlaşma hükümlerini, hukuk kuralı olarak birlik hukukuna dahil edilmesi için Avrupa kurumlarına sunabilmektedirler. *European employment and social policy, a policy for people*, European Commission, printed in Belgium, 2000, s. 4; Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul, 2002, s. 269

gari koşulları belirlenmekte, üye devletler bunların üzerinde ve çalışanlar lehinde düzenleme ve uygulamalar yapabilmektedir.

Anlaşma hükümleri, üye devletlerde yürürlükte bulunan mevzuat, toplu iş sözleşmesi ve uygulamalara göre, bir iş sözleşmesine veya iş ilişkisine dayalı olarak çalışan veya iş ilişkisi içinde bulunan kadın ve erkek tüm çalışanlara uygulanacaktır (m. 1/2). Ebeveyn izninden yararlanmak için azami bir yıl kıdem süresi öngörülebilir; ancak tam veya kısmi süreli veya zamana göre ya da parça başı ücretle çalışma biçimleri, izin hakkından yararlanılmasına engel değildir. Anlaşma, fırsat ve muamele eşitliği ilkesi gereğince, kadın ve erkek çalışanların, doğum veya evlât edinme durumlarında, çocuk azami sekiz yaşına gelinceye dek bakımını temin etmek üzere, en az 3 ay süreyle ebeveyn izni hakkına sahip olmasını ve bu hakkın ilke olarak devredilmez olmasını öngörmektedir (m. 2/1).²²

3. Avrupa Birliği'ne Üye Devletlerde:

3.1. Analık izni:

Almanya'da, Analığı Koruma Yasası ve Kamu Çalışanları Yasası uyarınca özel sektörde ve kamuda kısmi süreli çalışanlar da dahil tüm bağımlı çalışan kadınlar ile özel yasaları kapsamında evde çalışan kadınlar, doğumdan önce altı ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere, 14 hafta zorunlu analık izni hakkına sahiptirler. Doğum öncesi izin süresi, prematüre veya çoğul doğum hallerinde dört hafta arttırılmakta, doğumun gecikmesi veya kadının çalışmasının kendisinin ve çocuğunun sağlığı bakımından tehlikeli olduğunun bir doktor raporu ile belirlenmesi durumlarında uzatılabilmektedir. Doğum öncesi izin süresi, işçinin çalışmaya hazır olduğunu beyan etmesi halinde kısaltılabilir; ancak işçi bu beyanından her zaman dönebilir. İzin hakkından yararlanma, kadının hamile olduğuna ilişkin bildirimde bulunma yükümlülüğüne bağlı olup, işverenin talebi halinde, doktor veya ebe tarafından verilen ve muhtemel doğum tarihini belirten bir

²² Anlaşma metni yönergeye eklidir.

rapor ibraz edilir.²³ Doğum nedeniyle gelir kaybına uğrayan ane, izin süresince geçici işgöremezlik ödeneği alır. Sigortalı işçi hamileliği sırasında doktor ve ebelere muayene olma, gerekli tıbbi vasıtaları talep etme, evde bakım görme ve ev işlerinin görülmesi için yardım talep etme hakkına sahiptir. Sigortalının ayrıca evde bakım görme ve ev işlerinin görülmesi için yardım talep etme hakkı da bulunmaktadır.²⁴ Zorunlu sağlık sigortasına tabi bağımsız çalışan kadınlarla, ailesiyle müşterek sigortalı olan kadınların da, izin süresince hastalık ödeneğiyle aynı miktarda analık ödeneği veya doğum yardımı alma hakları vardır.²⁵

Avusturya'da, kamuda ve özel sektörde istihdam edilen tüm işçilerle sözleşmeli kamu çalışanları, evde çalışanlar, ev hizmetlerinde istihdam edilenler ve çıraklar ile Tarım İş Yasası kapsamında tarım işlerinde çalışan kadınlar analık halinde koruyucu haklara sahiptirler.²⁶ Analığı Koruma Yasası hükümlerine göre analık izni, doğumdan önce ve sonra sekizer hafta olmak üzere 16 hafta ve zorunludur. Kadın işçi, gebe olduğunu ve muhtemel doğum tarihini gösteren bir doktor raporunu doğum öncesi izninin başlamasından dört hafta önce işverene bildirme yükümlülüğünde olup, bu durum işverence İş Müfettişliğine veya kadının korunmasıyla görevli ve yetkili resmi makama bildirilir. Kadının çalışmasında kendisinin ve çocuğunun hayatı ve sağlığı için tehlike varsa, doğum öncesi izin süresi resmi hekim raporuna bağlı olarak uzatılabileceği gibi, doğumun beklenen tarihten geç olması halinde de gecikme süresi doğum sonrası izine eklenebilir. Prematüre, çoğul doğum ve sezaryenle doğum hallerinde doğum sonrası izin süresi dört hafta arttırılır. Kadın doğum izninin bitiminde çalışamayacak durumda ise, bu durumu ve işten ayrı kalacağı muhtemel süreyi belgeleyen bir hekim raporunu derhal ve yazılı olarak işverene bildirmek zorundadır. Sigortalı işçiye doğum izni süresince, zorunlu sağlık sigortasından son üç aylık ortalama net gelirinin tamamı tutarında bir analık ödeneği veri-

²³ ILO Maternity Protection at Work, Conditions of Work Digest, Germany, s. 335

²⁴ Ali Nazım Sözer, *Sosyal Devlet Uygulamaları*, İzmir, 1997, s. 12

²⁵ www.europa.eu.int/missoc 2002, Germany, s. 18

²⁶ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 293

lir. Sigortalı olan ya da evli olsun veya olmasın sigortalı eşi olan kadının azami on günlük hastane ve doğumevi giderleriyle, ana ve çocuğun muayene giderleri sağlık sigortasından karşılanır. Kamu görevlileri doğum izni süresince tam ücret alırlar.²⁷

Belçika'da, kamu hizmetlerinde işçi veya kamu görevlisi olarak çalışanlar da dahil olmak üzere tüm bağımlı çalışanlar, analık izninden yararlanma hakkına sahiptir.²⁸ İş Yasası gereğince, doğum izni doğumdan önce yedi ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere 15 haftadır. Kadın işçi, hamile olduğunu ve muhtemel doğum tarihini belirten bir doktor raporunu, iznin başlayacağı tarihten sekiz hafta önce işverene sunmakla yükümlüdür. Kadının doğumdan önceki son bir hafta içinde ve doğumdan sonraki sekiz haftalık sürede çalıştırılması yasaktır. Doğumdan önceki iznin altı haftalık bölümü, kadının isteğine bağlı olarak doğumdan sonra ve sekiz haftalık zorunlu izin süresine eklenmek suretiyle kullanılabilir. Zorunlu Sağlık ve Malüliyet Sigortası Yasası uyarınca, sigortalı kadının, ilk 30 günlük sürede net ücretinin %82'si, kalan 15 haftalık sürede ise %60 ilâ 70'i oranında analık ödeneği ve ayrıca doğum yardımı alma hakkı vardır.²⁹

Danimarka'da, analık, ebeveyn olma ve evlat edinme halleri ebeveyn hakları başlığı altında ele alınmakta ve Fırsat Eşitliği Yasası, Hastalık ve Doğum Ödeneklerine ilişkin Yasa ve İzin Yasası ile Çocuğun Eğitim ve Bakımına ilişkin 526 sayılı Bildirge çerçevesinde tüm kadın ve erkek çalışanları kapsamına almaktadır. Doğum izni, ebeveyn izni içinde düzenlenmiştir. Ebeveyn izni 28 hafta olup, iznin doğumdan önce dört ve doğumdan sonra (iki haftası zorunlu) 14 hafta olmak üzere 18 haftalık bölümü kadın tarafından kullanılır; kalan 10 hafta ise anne veya baba ya da her ikisi tarafından birlikte kullanılabilir.³⁰ Ebeveyn ödeneği almak için, kadın veya erkek işçinin izinden önceki 13 hafta boyunca 120 saat çalışmış olması koşulu aranır. Hastanede doğum ve tedavi ücretsizdir; sigortalının çocuğunun bakım ve tedavi gi-

²⁷ missoc.2002/Austria, s. 69

²⁸ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 211

²⁹ Missoc/2002/Belgium/Cash benefits

³⁰ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 214

derleri de sağlık sigortasından karşılanır.³¹ Serbest çalışanlar, ebeveyn iznine çıkacakları tarihten 12 ay önce en az altı ay süresince çalışmış olmak koşuluyla gönüllü olarak sigortalı olabilmektedirler. Serbest veya eşinin yanında çalışan kadınlar da doğumu izleyen 14 hafta içinde 2 haftalık ve 24 haftalık sürenin bitiminden sonra 2 haftalık analık ödeneği alırlar.

Finlandiya mevzuatında da, Danimarka'da olduğu gibi analık, evlat edinme ve ebeveyn olma halleri, ebeveyn izni çerçevesinde düzenlenmektedir. Kamu görevlileri ile sözleşmeli kamu çalışanları dışında tüm bağımlı çalışanlar, evli olsun veya olmasın ebeveyn izni hakkından yararlanmaktadırlar.³² Fin hukuku, analık izni süresi yerine, analık ödeneğinin bağlanacağı süreyi belirlemektedir. Bu durum, 92/85 sayılı Yönergenin ihlâli olarak değerlendirilmektedir.³³ Sağlık Sigortası Yasası uyarınca, kadın işçi doğumdan önce 30 gün, doğumdan sonra 75 gün olmak üzere azami 105 işgünü, Ulusal Sigorta Kurumundan ödenek alarak izin kullanabilir.³⁴ Doğum öncesi izin talebi muhtemel doğum tarihinden üç ay önce işverene iletilmelidir; aksi takdirde izin işçi ve işverence birlikte kararlaştırılır. Kamu çalışanlarının ücretleri, doğum izni boyunca tam olarak ödenir. Hamilelik veya doğum ya da ebeveyn izninden vazgeçilmesine ilişkin sözleşme hükümleri geçersizdir. Sosyal Sigorta Yasasına göre evli olsun veya olmasın kadın ve erkek tüm çalışanlar işvereni doğumdan azami bir ay önce veya iki ay sonra bilgilendirmek koşuluyla ve doğum izninden sonra başlamak kaydıyla azami 170 işgünü ebeveyn izni kullanma hakkına sahiptirler.³⁵

Fransa'da, tüm bağımlı çalışanlar ve serbest meslek sahipleri analığı koruyucu haklardan yararlanırlar.³⁶ Fransız İş Kodu hükümleri uyarınca, analık izni, ilk iki doğumda, doğumdan önce 6 hafta ve doğumdan sonra 10 haftadır; izin süresi üçüncü ve sonraki doğumlarda doğumdan önce 8, doğumdan sonra 18

³¹ www.europa.eu.int/missoc/2002/Denmark, s. 16

³² ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 327

³³ *Commission Report*, s. 11

³⁴ *missoc 2002/Finland*, s. 77; *Commision Report*, s. 10

³⁵ a.g.e.

³⁶ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 330 vd.

haftaya kadar arttırılır. İzin 2 haftalık bölümünün doğumdan önceki son iki hafta içinde ve 6 haftalık bölümünün ise doğumu izleyen ilk altı haftada kullanılması zorunludur. Bu süre çoğul doğum halinde doğum öncesi 12 ila 24 haftaya, doğum sonrası 22 haftaya dek arttırılmakta; hamilelik veya loğusalıkla ilgili bir sağlık sorununun olması durumunda doğumdan önceki izin süresi iki hafta, doğumdan sonraki izin süresi dört hafta uzatılmaktadır. Kadın ne zaman izine çıkacağını ve işe ne zaman dönmeyi planladığını işverene bildirmekle yükümlüdür. İzin süresi, işçinin kıdemine ve emekliliğe esas çalışma süresinden sayılır; izin süresince işverence aylık ödenmesi ise toplu iş sözleşmeleriyle veya aylık ödeme sözleşmeleriyle kararlaştırılmış olmasına bağlıdır. İşveren bu durumda aylığın analık ödeneğinin üzerindeki kısmını ödemekle yükümlüdür. Sosyal Sigorta Yasası uyarınca, kadın işçi, doğumdan önce bir yıl içinde en az 200 saat çalışmış olmak ve doğumdan en az 10 ay önce sigortalı olmak kaydıyla, maaşının %84'ü kadar analık ödeneği alma hakkına sahiptir. Kamu çalışanlarına, analık izni süresince, maaşlarının tamamı ödenir. Bağımsız çalışanlar da analık ve sağlık sigortalarına dahil olmak koşuluyla analık ödeneğinden yararlanırlar.³⁷

Hollanda'da bir özel hukuk veya kamu hukuku sözleşmesine dayalı olarak çalışan, ücretli veya aylıklı tüm bağımlı çalışanlar doğumdan önce altı ve doğumdan sonra 10 hafta olmak üzere, toplam 16 haftalık süre içinde ödenekli olarak izin kullanma hakkına sahiptir.³⁸ Kadın isterse, doğumun beklendiği tarihten önceki dördüncü haftaya dek çalışabilir; fakat doğumdan sonraki sekiz haftalık sürede izin kullanmak zorunlu olup, kadın doğum öncesi çalışmayı bırakmışsa, bu süre iki hafta azaltılabilir. Gebelik sırasında çalışma gücü bulunmayan kadınlar, doğum izni başlamadan önce hastalık izni kullanabilir. Erken doğum halinde, doğum öncesi izin, azami 16 haftalık süre aşılmaksızın doğum sonrasında kullanılabilmekte, doğumun gecikmesi halinde ise, izin süresinin doğumun geciktiği süre kadar uzatılabilmekte-

³⁷ *missoc/2002*, France, s. 33; Maternity leave: Continuation of Payment by the employer

³⁸ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 377

dir. Hastalık Sigortası Yasası çerçevesinde, sigortalı tüm kadınlara, doğum öncesi izni sırasında hamilelik parası, doğum sonrası izni sırasında ise doğum parası adı altında, işçinin günlük kazancının % 100'ü karşılığında ödeme yapılmaktadır. İzin süresinin sona ermesinden sonra doğumdan veya gebelikten kaynaklanan herhangi bir nedenle çalışamayacak durumda olan kadınlar da azami 52 hafta süresince aynı tutarda ödeneğe hak kazanırlar.³⁹

İngiltere'de İstihdamı Koruma Yasası'nın Çalışma İlişkileri Yasası ve İstihdam Yasası ile değişik hükümleri ve Analık ve Ebeveyn İznine ilişkin Tüzük çalışan kadını analık halinde koruyucu hakların yasal çerçevesini oluşturmaktadır.⁴⁰ Söz konusu mevzuatta yapılan son değişikliklere göre, tam ya da kısmi süreli çalışma ayırımı yapılmaksızın ve kıdem sürelerine bakılmaksızın tüm hamile işçiler, 6 Nisan 2003 tarihinden itibaren, analık izni konusundaki yeni düzenlemelere tabi olmaktadır. Analık izni kullanabilmek için işçinin , hamile olduğunu, doğumun beklendiği haftayı ve izninin ne zaman başlamasını istediğini, işverene bildirmesi gerekir. İzin planı işçinin en az 28 gün öncesinden bildirilmesi, işverenin de aynı sürede cevap vermesi kaydıyla değiştirilebilir. Doğumun beklendiği haftadan dört hafta önce gebelikle ilgili bir hastalık nedeniyle işe gelemeyen kadının analık izni, izne başlamak istediğini bildirdiği tarihe bakılmaksızın, kendiliğinden başlamış olur. İznin bitiminden önce işe dönmek isteyen işçi de, işe dönmek istediği tarihten 28 gün önce, işverene bildirimde bulunma yükümlülüğü altındadır. Analık izni, normal izin, ek izin ve zorunlu izin olmak üzere üç türlü düzenlenmiştir. İşçiler, işverenlerinin yanında çalıştıkları süreye bakılmaksızın 26 haftalık normal izin hakkına sahiptirler. Bu sürede iş sözleşmesi askıda olup; işçinin ücreti veya maaşı dışında sözleşmeden doğan tüm hakları korunur. İşçiye normal doğum izni süresince ücret veya maaşının ödenmesi, bunun iş sözleşmesinde veya toplu iş sözleşmesinde düzenlenmiş olmasına bağlıdır. Doğumun beklendiği haftadan önceki on dördüncü haftanın başına dek işve-

³⁹ A. N. Sözer, a.g.e., s. 109; *missoc/2002/Netherlands*, s. 59

⁴⁰ *Maternity rights, employment legislation*, January 2003, Department of Trade and Industry, www.dti.gov.uk

renleri yanında sürekli olarak 26 hafta çalışmış olan kadınlar ek izin alabilirler. Ek izin, sözleşmede aksi kararlaştırılmamışsa, ücretsizdir. Zorunlu izin ise, çalıştırma yasağına ilişkindir. Kadınlar, doğumu izleyen iki hafta boyunca çalıştırılmazlar. Fabrikada çalışan kadınlar için doğumu izleyen dört haftalık sürede çalıştırma yasağı vardır. Sosyal Sigorta Yasası uyarınca kadın işçiye doğum izni süresince, işverence Yasal Analık Parası (SMP) veya sosyal güvenlik kuruluşlarınca maktu analık ödeneği (MA) verilir. İşveren ödediği SMP'nin %92'sini Kurumdan geri alabilir.⁴¹

İrlanda'da, Analığı Koruma Yasası⁴² hükümleri uyarınca analık izni, dörder haftalık bölümü zorunlu olarak doğumdan önce ve sonra kullanılmak üzere 14 hafta olup; iznin bitiminden itibaren dört hafta ek izin hakkı öngörülmüştür. Kadınlar çalışma süresi içinde, ücretlerinden kesinti yapılmaksızın, doğum öncesi ve doğum sonrası bakım ve muayene izni alma hakkına sahiptirler. İrlanda'da Sosyal Refah Yasası hükümlerine göre, ister bağımlı isterse bağımsız çalışsın tüm kadın çalışanlara, primlerin ödemiş olması koşuluyla, sosyal sigorta fonlarından analık ödeneği verilir. Analık ödeneği son bir yıl içindeki ortalama haftalık kazancın % 70 i tutarında olup, normal ve ek doğum izni boyunca ödenir. Ayrıca sosyal hizmet kuruluşlarından aynı nitelikte doğum yardımı ve ilk altı haftada çocuk yardımı alma olanağı bulunmaktadır.⁴³

İspanya'da, İşçi Haklarına ilişkin 8 sayılı yasa ve Kamu Hizmetleri Reformu'na ilişkin 30 sayılı yasa uyarınca, kamuda ve özel sektörde bağımlı çalışan tüm kadınlar, en az altı haftası zorunlu olarak doğumdan sonra kullanılmak ve kalan kısmının doğumdan önce veya sonra kullanmak isteğe bağlı olmak kaydıyla 16 hafta analık izni hakkından yararlanırlar. Çoğul doğumda izin süresine iki hafta eklenir.⁴⁴ İş sözleşmeleri doğum izni süresince askıda kalır. Doğum izni hakkından yararlanmak için muhtemel

⁴¹ *missoc/2002/United Kingdom*, s. 86; Sözer, *Sosyal Devlet Uygulamaları*, İzmir, 1997, s. 60

⁴² Yasa metni için bkz. www.eic.ie/faq/html; ILO, *Working Conditions Digest*, s. 353

⁴³ www.europa.eu.int. *Missoc/2002/maternityrights/Ireland*

⁴⁴ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 407

doğum tarihini belgeleyen bir hekim raporunun ibraz edilmesi, doğum sonrası izin süresinin hesabı için ise doğum tarihinin bildirilmesi gerekmektedir. Kadın işçiye, doğumdan en az dokuz ay önce sigortalı olması ve bir yıl içinde 180 gün prim ödenmiş olması koşuluyla, işgöremezlik ödeneği bağlanır. 1999 tarihli ve 39 sayılı Yasa ile, 16 haftalık doğum izninin 10 haftalık bölümünde, çocuğun bakımında yardımcı olmak üzere erkeğin de izin alabilmesine olanak tanınmıştır.⁴⁵

İsveç'te, Çocuk Bakım İznine ilişkin 410 sayılı Yasa ve Halk Sigortaları Yasası'na göre yasal koşulları yerine getiren tüm çalışanlar ebeveyn izni hakkına sahiptirler.⁴⁶ Kadın işçilerin doğumdan önce yedi ve doğumdan sonra yedi hafta izin hakları vardır.⁴⁷ İsveç, mevzuatında 92/85 sayılı Yönergede öngörülen iki haftalık zorunlu doğum sonrası iznine yer vermemesi nedeniyle ihlâl davasıyla karşılaşmıştır.⁴⁸ Kadın işçi, izin istemini ve süresini iki ay öncesinden işverene bildirmelidir. Ebeveyn ödeneğinden yararlanmak için, ödemelerin başlamasından en az 180 gün önce sosyal sigortalı olarak çalışmış olma koşulu aranır. İsveç'te, üç yaşın altındaki çocukların bakımı için geçen süreler, ebeveynlerin emekliliğe esas çalışma süresinden sayılır.

İtalya'da, 1204 sayılı Kadın Çalışanların Korunmasına ilişkin yasa uyarınca, merkezi ve yerel yönetimlerde kamu hizmetlerinde çalışanlar, çıraklar, evde ve ev hizmetlerinde, kooperatif birliklerinde çalışan kadınlar da dahil olmak üzere tüm bağımlı çalışan kadınlar, hamileliğini işverene veya kuruma muhtemel doğum tarihine ilişkin bir doktor raporu ile bildirimde bulunmuş olmak koşuluyla, doğumdan önce 2 ay ve doğumdan sonra 3 ay süreyle zorunlu analık izni kullanma hakkına sahiptirler. Kadın, zorunlu izinden sonra çocuğu bir yaşına gelinceye dek 6 ay süreyle ek çocuk bakım izni talep edebilir. 2000 yılında 53 sayılı Yasa ile yapılan düzenlemede, hamile kadına, iki doktorun mü-

⁴⁵ *missoc/2002/Spain*, s. 30

⁴⁶ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 411

⁴⁷ *Commission Report*, s. 11

⁴⁸ "Commission takes legal proceedings against seven Member States", www.eiro.eurofound.eu.int/1999/09/inbrief/EU9909195N.html

şahedesine bağlı olmak kaydıyla, doğumdan önceki son bir aydan doğumdan sonraki dördüncü ayın sonuna dek, toplam 5 ay işi bırakma hakkı tanınmıştır.⁴⁹ Tarım ve ticaret işlerinde bağımsız çalışan kadınlarla serbest meslek sahibi kadınlar da doğumdan önce 2 ay ve doğumdan sonra 3 ay doğum izni hakkına sahiptir.⁵⁰ İtalya'da kadın işçiye, Ulusal Sosyal Koruma Kurumu tarafından zorunlu izin dönemine ilişkin ücretlerin %60'ı, ek izin dönemine ilişkin ücretlerin %30'u tutarında ödenek ve bir kereye mahsus olmak üzere çocuk yardımı verilir. Analık ödeneklerine ilişkin 546 ve 379 sayılı Yasalar uyarınca tarım işlerinde çalışan kadınlar da doğumdan önceki son bir yıl içinde tarım işçilerine ödenen günlük asgari ücretin %80'i tutarında bir ödeneğe hak kazanırlar. Bağımsız çalışan kadınlara ise özel sigorta ve yardım fonlarından son iki yıl içinde beyan ettikleri aylık gelirleri üzerinden ve günlük asgari ücretin % 80'inden az olmamak üzere bir ödenek verilir.⁵¹

Lüksemburg, 92/85 sayılı sayılı yönerge hükümlerine aykırılık nedeniyle ihlâl davasıyla karşılaşmış (C-409/97), Temmuz 1998 tarihli yeni bir yasa çıkarılarak, 1975 tarihli Yasanın Yönerge hükümlerine uyumu sağlanmıştır.⁵² Bir iş sözleşmesine veya çıraklık sözleşmesine dayalı olarak çalışan tüm kadın işçiler ile kamu çalışanlar doğumdan önce ve sonra sekizer hafta olmak 16 hafta analık izni hakkına sahiptirler. İznin doğumdan sonraki sekiz haftalık bölümü zorunludur; ancak kadın kendi isteğiyle ve çalışabilir olduğuna ilişkin bir doktor raporunun verilmesine bağlı olarak, doğumdan önceki sekiz hafta içinde çalışabilir. Doğumdan sonraki izin süresi, kadının emzikli olması, prematüre doğum veya çoğul doğum hallerinde dört hafta arttırılmaktadır. Kadın doğum izninin bitiminde, çocuğunu büyütme için işe dönmeyebilir. Bu durum sözleşmeye aykırılık olarak sayılmayacağından tazminat yükümü doğurmaz. İşveren, izleyen yıl içinde işe başvuran kadını niteliğine uygun bir işe almak konusunda

⁴⁹ missoc/2002/Italy, s. 49

⁵⁰ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 363

⁵¹ missoc/2002/Italy, s. 49

⁵² *Commission Report*, s. 5

öncelik tanımak yükümlülüğündedir.⁵³ Lüksemburg'da yasal olarak yerleşmiş bulunan ve doğumdan önceki bir yıl önce en az altı ay süreyle sigortalı olan kadınlara, hastalık sigortası fonlarından, asgari ücretin beş katını aşmamak kaydıyla ücretinin tamamı tutarında ödenek verilir. Kadın işçi ayrıca doğumdan önce ve sonra, kendisinin ve çocuğunun muayene ve tedavisi için doğum yardımı alma hakkına sahiptir.⁵⁴ Kamu çalışanlarının da 16 haftalık doğum izni hakkı olup, istekleri halinde, izin süresinin bitiminde azami iki yıl süreyle ücretsiz izin alabilirler.

Portekiz'de, Analığın ve Ebeveynin Korunmasına ilişkin 4 sayılı Yasa ve Kararnameler uyarınca, bir hizmet sözleşmesine dayalı olarak çalışan -tarım işlerinde ve ev hizmetlerinde, merkezden ve yerinden yönetim birimlerinde, kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlar da dahil olmak üzere- tüm kadınlar, çalışma ilişkilerinin belirli veya belirsiz süreli ya da tam gün veya kısmi süreli olmasına bakılmaksızın, analığı koruyucu düzenlemelerin kapsamındadır. Doğum izni 90 gün olup, 60 günü zorunlu olarak doğumdan sonra, 30 günlük bölümü ise kısmen veya tamamen doğumdan sonra kullanılabilir. Doğum öncesi izninin kullanılması için, bunun gerekli olduğunu ve muhtemel doğum tarihini belirten bir doktor raporunun ibraz edilmesi gerekir. Hastanede tedaviyi gerektiren durumlarda, doğum öncesi izin otuz gün uzatılır. Çoğul doğum halinde, izin süresine her çocuk için 30 gün ilâve edilir. Çocuk düşürme veya ölü doğum hallerinde, kadının sağlığının çalışmaya uygunluğunu belirten bir doktor raporuna bağlı olarak, 10 ilâ 30 gün izin verilir. Çocuğun analık izni kullanıldığı sırada ölmesi halinde ise, kadının en az otuz gün izin hakkı vardır.⁵⁵ 2001 yılında yürürlüğe giren 17/2000 sayılı Sosyal Sigorta Yasası, aile yardımlarının kapsamına işçilerle birlikte, bağımsız çalışanlar ve kamu çalışanlarını da almıştır. Özel sektörde çalışan kadınlar doğumdan önce, zorunlu sosyal sigorta kapsamında en az altı ay prim ödenmiş olması koşuluyla,

⁵³ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 371

⁵⁴ *missoc/2002/Luxembourg*, s. 57

⁵⁵ ILO, *Conditions of Work Digest*, s. 393

günlük net ücretlerinin son iki ay ortalaması tutarında ödeneğe hak kazanır. Bu ödenek, özel sektör için geçerli günlük asgari ücretin yarısından az olamaz. Kamu çalışanları ise izin süresince ücretlerini kendi kurumlarından ve tam olarak alırlar.⁵⁶

Yunanistan'da, 2874/2000 sayılı Yasa uyarınca analık izni, doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra dokuz hafta olmak üzere 17 haftadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından çıkarılan 11 Şubat 2003 tarihli Kararname uyarınca analık izni, sekiz haftası zorunlu olarak doğumdan önce kullanılmak koşuluyla 16 haftadan az olamayacaktır.⁵⁷ Analık izninin kullanılması, kadının muhtemel doğum tarihini gösteren bir hekim raporunu ibrazına bağlıdır. Doğumun beklendiği tarihten erken olması halinde, kalan süre doğum sonrası kullanılır. Sosyal Sigorta Yasası, sanayi ve ticaret işlerinde, tarım işletmelerinde çalışanlara, kırsal kesimlerde tarımda kendi hesabına çalışanlarla ev hizmetlerinde çalışanları kapsamına almaktadır. Yunanistan'da 1990 da yapılan Yasa değişikliğiyle, geçici olarak çalışan yabancı işçiler Yunanlı işçilerle aynı haklarla sosyal sigorta kapsamına alınmışlardır. Tarım işçileri ve kamu çalışanları kendilerine özgü sigorta sistemlerine tâbidir. Sosyal sigortadan maddi edimlere hak kazanmak için doğumdan önceki son iki yıl boyunca 200 gün prim ödenmiş olması koşulu vardır. Şıgortalı kadın işçi doğumdan önce 56 doğumdan sonra 63 günlük izin süresince ücretinin % 75'i tutarında bir ödeneğe hak kazanır.⁵⁸

3.2. İşin Düzenlenmesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Önlemleri:

Almanya'da, hamile işçi, çalışmasının kendisinin ve çocuğunun hayatı ve sağlığı için tehlikeli olduğu doktor raporu ile belgelendiği takdirde çalıştırılmaz. İş ilişkisi, işçinin sağlık sebepleriyle aldığı izin süresince korunur; bu sürede işverence son 13 haftalık ortalama ücreti tutarında ve analık ödeneğini tamamlar.

⁵⁶ *missoc/2002/Portugal*, s. 73

⁵⁷ "New legislation on health and safety at work", www.eiro.eurofound.ie/2003/03/Feature/GR0303102F.html

⁵⁸ *missoc/2002/Greece*, s. 25

yıcı bir ödeme yapılır.⁵⁹ Hamile işçilerin, buhar, duman, toz, gü-rültü, nem etkisi altında, sıcak ve soğuk ortamlarda, iş kazasına uğrama ve meslek hastalığına yakalanma riskini arttıran işlerle, ağır yük kaldırma, pedal çevirme, germe, kıvrma gibi fiziksel da-yanıklılık gerektiren işlerde, radyasyon veya zehirli madde etkisi altında çalışması yasaktır. Hamile ve emzikli işçilere, yetkili ma-kamın izni olmaksızın daha yüksek ücret almak için daha hızlı çalışmalarını gerektiren parça başı çalışma yaptırılamaz. Hamile ve emzikli kadınlara fazla çalışma yaptırılması yasaktır. Emzikli kadın, çalışmaya tam olarak muktedir olmadığı doktor raporu ile belgelenmişse, doğumu izleyen ilk aylarda kapasitesinin üze-rindeki işlerde çalıştırılmaz. Hamile ve emzikli kadınların gece saat 20.00 ve 06.00 saatleri arasında çalıştırılmaları da yasaktır; ancak, turizm işletmeleri, eğlence yerleri ve mandıra gibi işyerle-rinde çalışan ve hamileliğin ilk dört ayı içinde bulunan veya em-zikli kadınlar için, gece çalışma yasağının başlangıç ve bitiş saat-leri, yetkili makamın izni ile değiştirilebilir. Bu hüküm, AB Komis-yonu tarafından 92/85 sayılı Yönergenin ihlâli olarak değerlendirilmektedir.⁶⁰ Hamile ve emzikli işçilere Pazar ve genel tatil gün-lerinde çalıştırma yasağı olup, bu günlerde çalışma yapılan işyer-lerinde çalışan işçilere, bir sonraki gün 24 saat kesintisiz izin ve-rilir. Almanya'da emzikli kadınlara talepleri halinde günde iki kez otuzar dakikadan veya bir kez bir saatten az olmamak üzere emzirme izni verilir. Günde sekiz saatten fazla çalışan kadınlar için emzirme süresi günde iki kez 45'er dakika olmak üzere 90 dakikadır. Emzirme süreleri çalışma saatlerinden sayılır ve ücret kesintisi yapılmaz.

Avusturya'da, kadınlar, gebe ve emzikli oldukları dönemde, gerek kendilerinin gerekse çocuklarının sağlık ve güvenlikleri ba-kımından ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmaz. Kadın işçiler iş sağlığı ve güvenliği gerekçesiyle izinli oldukları sürece, son 13 haftalık ücret ortalamasına göre hesaplanan bir ücrete hak ka-zanır. İşçiye, iş sözleşmesiyle sağlanan haklarla, ikramiye gibi asıl

⁵⁹ *missoc/2002/maternity leave: Continuation of payment by the employer*, s. 1

⁶⁰ *Commission Report*, s.10

ücrete ek olarak verilen ödemeler saklıdır. Söz konusu izin, İş Müfettişliğinin işçinin sağlığı için gerekli olduğuna ilişkin raporu gereğince verilmişse, işçi işgöremezlik ödeneğine hak kazanır. Bu ödenek, işverence bu dönemde bir ücret ödemesi yapıp yapılmadığı göz önüne alınarak ve önceki kazancının altında olmamak kaydıyla verilir.⁶¹ Avusturya'da hamile ve emzikli kadınların saat 20.00 ila 06.00 arasındaki gece süresince çalıştırılmaları yasaktır. Ancak, tiyatro, sinema ve eğlence yerleriyle hastane ve sanatoryum gibi sağlık kuruluşlarında çalışan kadınlar saat 22.00 ye dek ve çalışmadan sonra en az 11 saat kesintisiz dinlenmek koşuluyla gece çalışması yapabilirler; bu süre İş Müfettişliğince kadının sağlığı için zararlı olmadığına ilişkin bir doktor raporuna bağlı olarak saat 23.00'e dek uzatılabilir. Hamile ve emzikli kadınların fazla çalışma yapması; pazar ve resmi tatil günlerinde çalıştırılması yasak olup, bu günlerde çalışılan işyerlerinde istisnaen İş Müfettişliğince verilen izne bağlı olarak çalışma yapılabilir. Avusturya'da, kadının çalışma saatlerine göre tespit edilen 45 ila 90 dakika arasında emzirme izni hakkı vardır. Emzirme izninde geçen süreler, çalışma saatlerinden sayılır ve dinlenme sürelerine mahsup edilemez.

Belçika'da, hamile ve doğum yapmış işçiler fiziksel, kimyasal ve biyolojik etkenler altında çalıştırılmazlar. İş sağlığı ve güvenliğinin korunması için iş değişikliği de mümkün olmazsa işçiye sağlık sigortasından işgöremezlik ödeneği bağlanarak izin verilir.⁶² Hamile işçiler, kural olarak 20.00- 06.00 saatleri arasında çalıştırılmazlar. Ev hizmetlerinde, seyahat şirketlerinde, turizm işletmelerinde, sağlık ve eğitim hizmetlerinde çalışanlar için istisnai düzenlemeler yapılabilir. Özel sektörde gece vardiyasında çalışan kadınlar, gece çalıştırılmamaları yolundaki taleplerini, bir sağlık raporu ile birlikte işverene ilettikleri takdirde doğumdan önceki ve sonraki üç ay içinde gece çalıştırılmazlar. Belçika Ulusal İş Konseyi'nce 2001 Kasım ayında sonuçlandırılan ve Temmuz 2002'de yürürlüğe giren toplu sözleşme hükümlerine göre,

⁶¹ *Commission Report*, s.15

⁶² missoc/2002/Cash benefits

işçilere çocuğun doğumundan itibaren yedi ay süreyle, günde iki kez emzirme izni hakkı tanınmıştır.⁶³

Danimarka sosyal güvenlik mevzuatına göre kadın işçiler, doğumdan önceki dört hafta içinde çalışma koşullarının kendisinin ve ceninin sağlığı için tehlikeli olduğu bir doktor raporu ile saptanmış veya hamileliğin seyrinde anormal bir durumun ortaya çıkmış olması hallerinde, işverenden başka bir iş verilmesini talep etmiş fakat bu talep işverence reddedilmişse, çalışmama hakkına sahiptirler; ve kendilerine bu sürede ödenek bağlanır. Bu tür bir izin hakkı iş sözleşmesinden doğarsa, gündelik peşin ödenek veya yarım ücretten fazla olanı ödenir. Gündelik peşin ödeneğe hak kazanabilmek için, işçinin son 13 hafta içinde çalışmış veya işsizlik ödeneği almış olması gerekir.⁶⁴

Finlandiya'da işveren iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini almakla yükümlü olup, kadın işçi, çalışma koşulları kendisi veya cenin için tehlike oluşturuyorsa ve bu nedenle başka işe de nakledilmemişse, Hastalık Sigortası Yasası gereğince ödenekli izin kullanma hakkına sahiptir. Bu nedenle işten ayrı kalınan süre yıllık izinden sayılır; ancak kadın ayrıca bir ücret ödenmesini talep hakkına sahip değildir. İşçi bu durumda hak kazandığı doğum ödeneği yerine aynı tutarda ve ücretinin yaklaşık %60'ı kadar bir işgöremezlik ödeneğinin verilmesini talep etme hakkına sahiptir. Kadın hamile iken kimyasal madde, radyasyon veya enfeksiyona maruz kalırsa, özel bir ödeneğe hak kazanır.⁶⁵ Finlandiya'da loğusa kadınların, doğumdan iki hafta sonra, çalışmasında tehlike olmadığını belgeleyen bir doktor raporu ibraz etmek kaydıyla, çok hafif işlerde çalışması mümkün olmaktadır. Gebe veya emzikli kadına, sağlığına zararlı olduğunu belgeleyen bir doktor raporu ibraz ettiği takdirde, gece çalışması yaptırılması mümkün değildir.⁶⁶

⁶³ "National agreement introduces right to breastfeeding breaks", www.eurofound.eu.int/2001/12/feature/BE0112361F.html

⁶⁴ *missoc 2002/Denmark*

⁶⁵ *missoc/2002/Finland*

⁶⁶ *Commission Report*, s. 9

Fransa'da, hamile işçiler kendi istekleri veya işverenin girişi-miyle sağlığı için daha uygun bir işe nakledilebilir. İşçi ve işveren iş konusunda anlaşamazlarsa, kadın için uygun iş bir uzman iş-yeri hekiminin raporuna ve görüşüne bağlı olarak belirlenir. Ka-dının nakledileceği iş ücret kaybına neden olmamalıdır. Hamile işçiler ağır yük kaldırma işlerinde ve sıfır derecenin altındaki ısı-da çalışmaları yasaktır. Hamile ve emzikli işçiler için de benzen ve radyasyon etkisi altında çalıştırma yasağı vardır. İşçiye, iş sağ-lığı ve güvenliği gerekçesiyle aldığı iznin ilk otuz günü için ücret-inin %90'ı ve sonraki otuz günü için üçte ikisi tutarında bir öde-me yapılır.⁶⁷ Gece 22.00 ile sabah 05.00 arasında çalışma yasağı vardır. Gece çalışma yasağına, teknik ve idari düzeyde , ya da sağlık ve sosyal yardım hizmetlerinde, ağır olmayan işlerde çalış-şan kadınlar için bazı istisnalar getirilebilir. Kamu Sağlığı Kanunu hükümleri gereğince, kadınların çalışma saatleri içinde zorunlu tıbbi muayeneleri yaptıрма hakkı vardır. Tıbbi muayene için iş-ten ayrı kalınan süre çalışma süresinden sayılır ve işçinin ücretin-den herhangi bir kesinti yapılamaz.

Hollanda'da, hamile işçi, işverenden çalışma sürelerinin özel durumunun gerekleri göz önünde tutularak düzenlenmesini tale-p edebilir. İşçi veya işverenin başvurusu üzerine Bölge İş Mü-fettişliği tarafından bu konuda verilen karar, bağlayıcıdır. İş Ka-nunu uyarınca, işveren işi ve işyerini hamile ve emzikli kadınların çalışmasını engellemeyecek şekilde düzenlemek, iş sağlığı ve gü-venliğini koruyucu üretim ve çalışma yöntemlerini uyarlamak yü-kümlülüğü altındadır. İş sağlığı ve güvenliği önlemleri, 92/85 sa-yılı Yönerge ekindeki listede belirtilen risk faktörleri göz önünde tutularak Bölge İş Başmüfettişliği tarafından belirlenir. Hamile kadın, gece çalışmasının sağlığına zararlı olduğunu kanıtlayan bir hekim raporu ibraz etmesi halinde gece çalıştırılmaz. Kadı-mın çalışması sağlık ve güvenliği bakımından zararlı ve tehlikeli ise, işveren tarafından başka bir işe nakli gerekir; ancak bu mümkün değilse, izne çıkarılır. Hollanda'da Hastalık Ödenekleri Yasası uyarınca sigortalı kadın işçiye sağlık ve güvenlik nedeniyle işten ayrı kaldığı sürede, ücretinin %100'ü tutarında ödenek ve-

⁶⁷ missoc/2002/France

rilir ki; bu ödenek ücretinin sadece %70'i tutarındaki hastalık ödeneğinden de fazladır.⁶⁸ Hollanda'da emzikli kadınlar, işveren İŞ Müfettişliğince belirlenen yeterli bir emzirme süresinin verilmesini talep edebilir. Kadın işçi, çocuğunu evde emzirmek zorunda ise, günlük çalışma süresinin dörtte birini evde geçirmeyi talep edebilir. Her durumda emzirme izninde geçen süreler, çalışma süresinden sayılır.

İngiltere'de, işin düzenlenmesinde sağlık ve güvenlik önlemlerinin alınması yükümlülüğü işverene aittir. İş Sağlığı ve Güvenliği Tüzüğü hükümleri gereğince, hamile, en son altı ay içinde doğum yapmış ve emzikli kadınların, durumları bir hekim veya ebe raporu ile belgelenmiş ve işverene bildirilmiş olması kaydıyla, iş sağlığı ve güvenliği bakımından tehlikeli işlerde çalıştırılmaları yasaktır. İşveren bu durumda kadının çalışma koşullarında veya çalışma saatlerinde değişiklik yapmak veya işini değiştirmek, bunlar mümkün değilse tehlike ortadan kalkıncaya dek zorunlu olarak çalıştırmamak zorundadır. İşverene, gece çalışmasında sakınca olduğu doktor raporu ile belirlenen işçiye gündüz saatlerinde veya mümkün olduğunca uygun saatlerde çalıştırma yükümlülüğü getirilmiştir. İşçinin sağlık ve güvenlik nedeniyle aldığı izin boyunca , ücreti de dahil olmak üzere iş ilişkisinden doğan tüm hakları korunur. İşçi ayrıca, çalışma süreleri içinde ücretinden kesinti yapılmaksızın, doğum öncesi tıbbi muayene ve kontroller için izin alma hakkına sahiptir.

İrlanda'da hamile, loğusa ve emzikli kadınların gece çalışması yapmaları sağlıkları için tehlikeli ise, bunu belirten bir hekim raporunun ibrazına bağlı olarak, işverence tehlikeli olmayan bir iş verilmesi, bu mümkün değilse izne çıkarılması gerekir. Kadınlar çalışma süresi içinde, ücretlerinden kesinti yapılmaksızın, doğum öncesi ve doğum sonrası bakım ve muayene izni alma hakkına sahiptirler. Kadının çalışması iş sağlığı ve güvenliği bakımından tehlikeli ise, bu konuda verilmiş bir hekim raporuna bağlı olarak, işverence işyerinin veya işinin değiştirilmesi, bu mümkün değilse zorunlu olarak izin verilmesi gerekmektedir. Kadın işçinin sağlık ve

⁶⁸ Missoc 2002/The Netherlands

güvenlik iznine ilişkin hakları ise kural olarak iş sözleşmesinden doğar. İşveren tarafından söz konusu iznin ilk 21 günü için, işçinin tam ücretinin ödenmesi zorunlu olup; işçi bundan sonra geçecek sürede, doğumdan önceki 12 ay içinde en az 39 haftalık sosyal sigorta priminin ödenmiş olması koşuluyla sağlık ve güvenlik ödeneklerinden yararlanır. Bağımsız çalışanlar da son yılda 52 hafta prim ödeme koşuluyla bu ödenekten yararlanırlar.

İspanya'da, 39/1999 sayılı yasa ile, iş sağlığı ve güvenliği önlemleri geliştirilmiş, işyerinde hamile ve emzikli kadınlar için tehlike söz konusu olması halinde ücretli izin hakkı tanınmıştır.

Portekiz'de kadın işçiler, gebelik süresince ve doğumdan sonraki üç ay içinde sağlık ve güvenlikleri yönünden ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmaz. Risk değerlendirmesinin sonucu işçiye yazılı olarak verilmelidir.⁶⁹ Emzikli kadınlar da, anne sütüne zararlı madde karışma tehlikesi halinde çalışmama hakkına sahiptirler.

İsveç'te Çalışma Koşulları Yasası hükümleri uyarınca, hamile kadına doğumdan önceki altmış gün içinde ağır iş yaptırılmaz. Kadın işçi, tüm hakları saklı kalmak kaydıyla daha hafif bir işe nakledilmelidir. Hamile veya emzikli işçi, çalışmasının sağlığı için zararlı olduğunu belgeleyen bir hekim raporu ibraz etmesi halinde, gece çalıştırılmaz. Hamile kadınların su ve basınç altında veya kurşun etkeni altındaki işlerde çalışmaları yasaktır. İsveç'te emzikli kadınlara emzirme izin hakkı tanınmış, ancak yasada belirli bir izin süresi öngörülmemiştir. Doğum öncesi ücretli muayene izni de mevzuatla değil, toplu sözleşmelerle düzenlenmektedir.⁷⁰

İtalya'da kadınların hamilelik süresince ve doğumdan sonraki yedi ay içinde ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmaları yasaktır. Çalışma ortamının ve çalışma koşullarının kadının sağlığı için zararlı ve tehlikeli olduğu İş Müfettişliğince tespit edilmişse, işçi aynı ücretle başka bir işe nakledilir. İş sağlığı ve güvenliği gerekçesiyle zorunlu olarak izin kullanan kadın ilişkin olarak, özel sektörde çalışmakta ise, ücretinin %80'i; kamuda çalışmakta ise %100'ü tutarında bir ödeneğe hak kazanır. Ağır işlerde çalışan kadınlar

⁶⁹ *Commission Report*, s. 8

⁷⁰ *Commission Report*, s. 11

için çalışma yasağı doğumdan üç ay önce başlamaktadır. Genel olarak, imâlat sektöründe çalışan kadınların saat 24.00 ve 06.00 arasında çalışması yasaktır; bu kurala yasa veya toplu sözleşme hükümleriyle istisna getirilebilmekle birlikte, hamilelik süresince ve doğumu izleyen yedi ay içinde gece çalışmasını öngören bir düzenleme yapılamaz. İmalat sektörü dışındaki sektörlerde çalışan kadınlar, çalışmasına bir engel olmadığına ilişkin hekim raporu ibraz ettikleri takdirde gece çalışması yapabilmektedirler. İtalya'da günde altı saatten fazla çalışan emzikli kadınlara günde iki kez birer saat, altı saatten az çalışan kadınlara günde bir saat çalışma süresinden sayılan emzirme izni verilir. İşyerinde emzirme odası veya kreş varsa bir saatlik emzirme izni, yarımşar saat olmak üzere iki kez kullanılabilir.

Lüksemburg'da Ekim 2001'de yürürlüğe giren hamile ve emzikli işçilerin korunmasına ilişkin Yasa hükümleri uyarınca, ağır kaldırma, düşme ve kayma tehlikesi doğuran, çömelerek veya devamlı eğilerek yapılan işlerde hamile kadınların çalıştırılması yasaktır. İşveren, kadını herhangi bir ücret kaybına neden olmaksızın, sağlığına zararlı olmayan başka bir işe nakletmek , mümkün olmadığı takdirde izin vermek zorundadır. Hamile işçinin kimyasal ve biyolojik etkenler altında çalıştırılması da yasaktır. Yasada, gece çalışma yasağı kaldırılmış, hamile işçinin, sağlık ve güvenliği bakımından tehlikeli olduğuna ilişkin bir hekim raporu ile birlikte işverene başvurması durumunda, ücret kaybı olmaksızın gündüz çalışmasına nakledilmesi; bu mümkün değilse izin verilmesi öngörülmüştür. Aynı düzenleme bir yaştan altında çocuğu olan emzikli kadınlar için de geçerlidir. Yasada, işverene günde iki kez 45'er veya bir kez 90 dakika ücretli emzirme izni verme yükümlülüğü getirilmiştir.⁷¹

Yunanistan'da hamile ve emzikli kadınların, sağlığa zararlı ve tehlikeli işlerde, benzen kullanılan işlerde ve belirli sınırların üzerindeki radyasyon altında çalıştırılması yasaktır.2003 tarihinde çıkarılan İş Sağlığı ve Güvenliği Kararnameleri ile yanıcı ve patlayıcı maddeler, asbest, benzol gibi risklere karşı korunma önlem-

⁷¹ "New law on protection of pregnant workers", www.eirofound.eu.int/2001

leri düzenlenmiştir. İşin sağlık ve güvenlik önlemlerine uygun olarak düzenlenmesinden işveren sorumludur.⁷² Hamile veya emzikli işçi, çalışmasının sağlığına zararlı olduğunu belgeleyen bir hekim raporu ibraz etmesi halinde, gece çalıştırılmaz.⁷³ Emzikli işçiye, çocuğu bir yaşına gelinceye dek her gün bir saat emzirme izni verilir. Emzirme izninin işe bir saat geç gelmek veya işten bir saat erken ayrılmak suretiyle kullanılması mümkündür.

3.3. Ebeveyn izni:⁷⁴

Almanya'da, çalışan eşlerden her birine, analık izninin bitiminden itibaren çocuk üç yaşına gelinceye dek ebeveyn izni alma hakkı tanınmıştır. İzin eşler arasında paylaşılabilir. İş sözleşmesi bu sürede kıdem süresine bağlı sosyal hakları saklı kalmak kaydıyla askıda olup, aksi kararlaştırılmamışsa, işverence izin süresince ücret ödeme yükümlülüğü bulunmamaktadır. Avusturya'da evli olsun ya da olmasın birlikte yaşayan ve çocuklarına bakma yükümlülüğünde olan erkek ve kadın işçiler, çocuk iki yaşına gelinceye dek, ödenekli olarak ebeveyn izni alma hakkına sahiptirler. Bağımsız çalışan kadın dahi, çocuğun bakımı mesleki faaliyetini etkiliyorsa, ebeveyn izni alma hakkına sahiptir.

Fransa'da, en az bir yıllık kıdemi olan işçiler, doğmuş veya evlat edinilmiş çocukları üç yaşına gelinceye dek, önce bir yıl için alınmak ve sonra birer yıl uzatılmak kaydıyla ebeveyn izni almak ya da haftada asgari 16 saat kısmi süreli çalışmak hakkına sahiptirler. Bu süre bir hastalık, kaza veya çocukla ilgili herhangi bir sorun olduğu takdirde uzatılabilir. Sosyal güvenlik mevzuatına göre eşlerin her ikisinin birden aynı zamanda izin alması mümkün değildir.

İsveç'te, doğumdan önceki iki yıl içinde en az 12 ay süreyle işverene bağlı çalışmış olan kadın ve erkek işçilerin, çocukları 18 aylık oluncaya dek ebeveyn izni alma ya da çocuk sekiz yaşına gelin-

⁷² "New legislation on health and safety at work", www.eiro.eurofound

⁷³ *Commission Report*, s. 10

⁷⁴ Bu konudaki bilgiler için "The EU parental leave agreement and Directive; implications for national law and practice" <http://www.eiro.eurofound.eu.int/1998/01/study/TN98001201S.html>.24.06.2003 ayrıca "Mutual Information System on Social protection in The EU Member States", MISSOC 2002? www.europa.eu.int

ceye dek çalışma saatlerinin azaltılmasını talep etme hakları vardır. Ebeveyn izi Danimarka'da 28 hafta, Finlandiya'da 26 haftadır.

Belçika'da, Ulusal İş Konseyi tarafından 1997 yılında ulusal düzeyde bağitlanan ve 1998'de yürürlüğe giren, 64 sayılı toplu iş sözleşmesi hükümlerine göre, kadın ve erkek işçiler bireysel olarak, çocukları dört yaşına gelinceye dek, üç ay süreyle, ödenekli olarak ebeveyn izni alma hakkına sahiptirler. Hollanda'da, ebeveyn iznine ilişkin Yasada 1997 tarihinde yapılan değişiklikle, tüm çalışanlara, çocukları okula başlama yaşına gelinceye dek en az altı ay süreyle, haftada yirmi saat az çalışma hakkı tanınmıştır. Asgari bir yıllık kıdemi olan kamu çalışanları da, yarım ücretle çalışmak kaydıyla, haftalık çalışma sürelerinin en az 16 saat azaltılmasını talep edebilirler. Lüksemburg'da, özel sektörde çalışan kadın işçiler analık izninin bitiminden itibaren birinci yılın sonuna dek çalışmayı bırakabilirler; ancak bu durumda yeniden işe alınma güvencesinden yoksundurlar. Kamu sektöründe çalışan kadınlar ise, analık izninin bitiminden itibaren iki yıl süreyle ebeveyn izni almak ve çocukları 15 yaşına gelinceye dek ücretsiz çocuk bakım izni alma veya kısmi süreli çalışma hakkına sahiptirler.

İspanya'da işçilerin ve kamu çalışanlarının, çocukları üç yaşına gelinceye dek, ücretsiz ebeveyn izni alma hakları vardır. Ebeveyn izni çalışan eşlerden sadece biri tarafından kullanılabilir. Altı yaşın altında ya da engelli çocukların ebeveynleri çalışma saatlerinin üçte bir ilâ yarısı oranında azaltılmasını talep edebilir.

İtalya'da çalışan anne ve babalar, zorunlu analık izninin bitiminden itibaren, çocuk bir yaşına gelinceye dek, altı ay süreyle isteğe bağlı ebeveyn izni alma hakkına sahiptirler. Bu sürede ücretlerinin %30'u işverence ödenir.

Portekiz'de tüm işçiler, analık izninin bitiminden itibaren çocukları üç yaşına gelinceye dek, altı ay süreyle ücretsiz ebeveyn izni hakkına sahiptirler. Ebeveyn izni bitiminden itibaren azami iki yıl uzatılabilir.

Yunanistan'da aile yükümlölüklerine ilişkin 1483 sayılı Yasa hükümleri uyarınca, kamu sektöründe veya özel sektörde yüz ve daha fazla işçinin çalıştığı işletmelerde, iş sözleşmesine dayalı

olarak en az bir yıl çalışmış işçiler, eşinin de çalışması koşuluyla, çocuğu otuz aylık oluncaya dek ücretsiz ebeveyn izni alma hakkına sahiptir. Bekar ebeveynler için de altı ay ücretsiz izin hakkı vardır. Erkek kamu çalışanların ebeveyn izni hakkı bulunmamaktadır; kadın kamu çalışanlarının çalışma süresi çocukları iki yaşına gelinceye dek günde iki saat azaltılır.

3.5. Feshe Karşı Koruma:⁷⁵

Alman hukukunda Analığı Koruma Yasası'na göre, iş sözleşmesi hamilelik süresince ve doğumdan sonraki dört ay içinde feshedilemez. Fesih ancak, işveren durumu bilmiyorsa ve işçi fesih bildiriminden itibaren iki hafta içinde hamile olduğu yolunda bir bildirimde bulunmamışsa, geçerli olur.⁷⁶ Avusturya'da da Analığın Korunması Yasası hükümleri uyarınca, belirsiz süreli iş sözleşmesiyle çalışan işçilerin iş sözleşmesi, hamile olduklarını işverene bildirdikleri tarihten itibaren doğumdan sonraki dördüncü ayın sonuna dek feshedilemez. İşçi, işverene böyle bir bildirimde bulunmamışsa, fesih bildiriminin kendisine ulaşmasından itibaren beş gün içinde durumu işverene bildirmek koşuluyla, feshe karşı korumadan yararlanabilir.

Belçika'da kadın işçi, işverenin hamile olduğunu öğrendiği tarihten, doğum izninin bitimini izleyen birinci ayın sonuna dek feshe karşı korunur.⁷⁷ İş sözleşmesi bu süre içinde askıda olup, doğumdan önce veya doğum izni sırasındaki fesih bildirimini, bu sürenin sonunda etkili olacaktır. İşçinin hamileliği veya doğum yapması geçerli bir fesih nedeni olamaz.

Danimarka'da ve Finlandiya'da kadın veya erkeğin ebeveyn izni alması ve izin nedeniyle işe gelmemesi veya hamilelik, doğum ve evlat edinme ile ilgili nedenler geçerli bir fesih nedeni değildir.⁷⁸

⁷⁵ ILO, *Conditions of Work Digest*; Yasalar için ILO natlex; www.ilo.org; Commission Report on the implementation of 92/85 Directive

⁷⁶ Ali Nazım Sözer, "Hamilelik ve İş Hukukundaki Sonuçları", *Adalet Dergisi*, Kasım-Aralık 1982, Sayı: 6, s. 1068.

⁷⁷ Fevzi Demir, *İş Güvencesi Hukuku*, Barış Yayınları, İzmir, 1999, s. 80

⁷⁸ *Commission Report*, s. 14

Fransa'da hamile, loğusa veya evlat edinmiş kadın işçilerin iş sözleşmelerinin hamilelik ve analık izni süresince ve iznin bitiminden sonraki dördüncü haftanın sonuna dek feshi yasaktır.⁷⁹ Kadın gebe olduğuna ilişkin bir doktor raporu veya evlat edindiğine dair yetkili kurumun resmi yazısını işverene ibraz etmişse fesih geçersiz sayılır.

Hollanda hukukunda, iş sözleşmesinin hamilelik ve loğusalık nedeniyle feshedilmesi halinde, fesih geçersizdir. İşveren, kadının hamile olarak çalıştığı ve analık iznini kullandığı sürece ve doğuma bağlı bir hastalık nedeniyle aldığı altı haftalık izin süresi içinde, iş sözleşmesini feshedemez.⁸⁰

İngiltere'de Cinsiyet Ayrımcılığı Yasası, iş ilişkilerinde kadına karşı doğrudan veya dolaylı her türlü ayrımcılığı yasaklamaktadır. Kadın işçinin iş sözleşmesinin hamilelik nedeniyle veya analık izni içinde veya iş sağlığı ve güvenliğinin korunması için verilen izinler sırasında feshi ya da işçi fazlalığı nedeniyle işten çıkarılmalara dahil edilmesi, haksız fesih sayılır.⁸¹

İrlanda'da, Analığı Koruma Yasası hükümlerine göre, kadının iş sözleşmesinin hamilelik sırasında, iş sağlığı ve güvenliği için verilen izin döneminde, analık izni veya doğum öncesi muayene için verilen izinler süresince feshi geçersizdir. Feshin ihbarı için izin sürelerinin bitimini beklemek gerekir; ancak hamilelik, hiçbir zaman geçerli bir fesih nedeni oluşturmaz.

İspanya'da, iş sözleşmesinin hamilelik nedeniyle feshi İspanya Anayasası'nda öngörülen eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yasağına aykırı olduğundan hükümsüz sayılır.⁸² 39/1999 sayılı Yasa hükümleri uyarınca analık veya ebeveyn izninin istenmesi veya kullanılması, fesih nedeni olamayacağı gibi, izin süresince yapılan fesih, başka bir haklı nedene dayandırılmadıkça, hükümsüz olacaktır.⁸³

İsveç'te, 80 sayılı İstihdamı Koruma Yasası hükümleri uyarın-

⁷⁹ *ibid.*, s. 80

⁸⁰ *Commission Report*, s. 14

⁸¹ Yasa metinleri için bkz. www.hmsso.gov.uk; www.dti.gov.uk

⁸² *Commission Report*, s. 14

⁸³ *Missoc/2002/maternity rights/Spain*; "New law promotes reconciliation of work and family life", www.eiro.Eurofound.eu.int/1999/11/feature/ES9911165F.html

ca iş sözleşmesi hamilelik, doğum ve doğum izni alınması veya talep edilmesi nedenleriyle feshedilemez; bu sebeplerle yapılan fesih geçersizdir.

İtalya'da, iş sözleşmesi gebelik süresince ve doğumdan sonraki bir yılın sonuna dek feshedilemez. Zorunlu izin döneminde yapılan fesih de hukuka aykırıdır. Kadın işçi fesih bildirimini takiben durumunu belgeleyen bir doktor raporu ibraz ettiği takdirde, fesih geçersiz sayılarak işe iade edilir.

Portekiz'de de işçi hamilelik, analık ve emzirme izni süresince işten çıkarılamaz.⁸⁴

Lüksemburg'da 2001 Ekim ayında yürürlüğe giren yasa uyarınca, hamile işçi fesih bildiriminin yapıldığı tarihten itibaren sekiz gün içinde hamile olduğunu belgeleyen bir hekim raporu ile işverene bildirdiği takdirde fesih geçersiz sayılır. İşverenin bu hükme aykırı hareket etmesi halinde, fesih İş Mahkemesi kararıyla geçersiz sayılarak işçinin işe iadesine karar verilir.⁸⁵

Yunanistan mevzuatında da, İş sözleşmesinin, işçinin hamileliği süresince ve doğumdan sonraki dört ay içinde, işveren tarafından bildirimli veya bildirimsiz feshi yasaklanmıştır. İşçilerin feshe karşı korumadan yararlanmaları için hamile olduklarını işverene bildirmiş olmaları veya fesih bildiriminden itibaren azami iki hafta içinde bildirmeleri gerekmektedir.

4. Türk Hukukunda:

Türk hukukunda, kadınların iş güvenliği haklarının anayasal dayanağı, ana ve çocukların korunmasını (m. 41/2); çalışma koşullarının çalışanın cinsiyetine ve gücüne uygun olmasını ve kadınların çalışma koşulları bakımından özel olarak korunmasını güvence altına alan (m. 50/1, 2) anayasa hükümleridir (m. 50/1,2).

Bağımlı çalışanlar işçiler ve memurlardır. İşçiler ve işverenler arasındaki iş ilişkileriyle, iş sağlığı ve güvenliğiyle ilgili kurallar iş

⁸⁴ *Commission Report*, s. 14

⁸⁵ "New law on protection of pregnant workers", www.eiro.eurofound.eu.int?2001/10?feature?LU0110108F.html

hukukunun konusu içindedir. Bağımlı çalışanlar kesimi içinde yer alan memurlar, işçiler gibi bağımlı bir konumda bulunmakla birlikte, kamu hukukuna bağlı bir iş ve bağlılık temelinde çalışmaları nedeniyle, idare hukukunun konusuna girer.⁸⁶

4857 sayılı İş Kanunu hükümleri, 4. maddesindeki istisnalar dışında kalan tüm işyerleri, işyerlerinin işverenleri ile işveren ve-killerine ve işçilerine faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanır. Kanunun 4. maddesi hükmü gereğince, deniz ve hava taşıma işlerinde, 50'den az işçi çalıştırılan (50 dahil) tarım ve orman işle-rinin yapıldığı işyerlerinde ve işletmelerinde, aile ekonomisi sınırları içinde kalan tarımla ilgili her çeşit yapı işleri, bir ailenin üye-leri ve üçüncü dereceye kadar (üçüncü derece dahil) hısımları arasında dışarıdan başka biri katılmayarak evlerde ve el sanatla-rının yapıldığı işlerde, ev hizmetlerinde, iş sağlığı ve güvenliği hükümleri saklı kalmak üzere çıraklar hakkında, sporcular, reha-bilite edilenler hakkında, 507 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Kanu-nu'nun ikinci maddesinin tarifine uygun üç kişinin çalıştığı işyer-lerinde bu Kanun hükümleri uygulanmaz. Ancak; kıyı, liman ve iskelelerde gemilerden karaya ve karadan gemilere yapılan yük-leme ve boşaltma işleri, havacılığın bütün yer tesislerinde yürü-tülen işler, tarım sanatları ile tarım aletleri, makine ve parçaları-nın yapıldığı atölye ve fabrikalarda görülen işler, tarım işletmele-rinde yapılan yapı işleri, halkın faydalanmasına açık ve işyerinin eklentisi durumunda olan park ve bahçe işleri, Deniz İş Kanunu kapsamına girmeyen ve tarım işlerinden sayılmayan, denizlerde çalışan su ürünleri üreticileri ile ilgili işler bu Kanun hükümlerine tabidir.

İş Kanunu kapsamı dışında kalan iş ilişkilerinde, istisnaya iliş-kin özel yasa uygulanır. Basın işlerinde çalışan gazeteciler ile bunların işverenleri arasındaki ilişkiler özel bir kanun olan Basın İş Kanunu'nda düzenlenmiştir. Basın işlerinde beden işçisi olarak çalışanların yaptıkları işler ise İş Kanunu'nun kapsamındadır. De-nizlerde, göllerde ve akarsularda Türk bayrağını taşıyan yüz ve daha yukarı grostonilatoluk gemilerde çalışan gemi adamları ve

⁸⁶ T. Centel, *Bireysel İş Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul, 1994, s. 3

bunların işverenlerine uygulanan özel kanun, Deniz İş Kanunu'dur. İş Kanunu kapsamı dışında kalan ve Deniz İş Kanunu ile Basın İş Kanunu gibi özel kanunların kapsamına da girmeyen iş ilişkilerinde, Borçlar Kanununun hizmet akdine ilişkin hükümleri (m. 313 vd.) uygulama alanı bulur.

Memurlar hakkındaki genel kanun 657 sayılı Devlet Memurları Kanunudur. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu kapsamına giren memurlar, sözleşmeli personel ve geçici personel hakkında bu kanun hükümleri uygulanır. Kamu kurum ve kuruluşlarında özel hukuk hükümlerine tabi olarak çalışan işçiler ise, Devlet Memurları Kanunu kapsamı dışında tutulmuşlardır (m. 4). Memurlar dışındaki diğer kamu görevlileri hakkında, özel kanunlarında hüküm bulunmayan hallerde, Devlet Memurları Kanunu hükümleri uygulanır.

4.1. Analık Halinde Çalıştırma Yasağı:

İş Kanununun 74.maddesi hükmüne göre, kadın işçilerin doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı haftalık süre için çalıştırılmamaları esastır. Çoğul gebelik halinde, doğumdan önce işçinin çalıştırılmayacağı sekiz haftalık süreye iki hafta süre eklenir. Hamile işçi, isterse, sağlık durumu uygun olduğu takdirde doktorun onayı ile doğumdan önceki üç haftaya kadar işyerinde çalışabilir. Bu durumda, kadın işçinin çalıştığı süreler doğum sonrası izin süresine eklenir. Bu süreler, işçinin sağlık durumuna ve işin özelliğine göre doğumdan önce ve sonra gerekirse arttırılabilir. İzin süresinin ne kadar arttırılacağı hekim raporu ile belirtilir.

Kadın işçinin iş sözleşmesi çalıştırılmadığı on altı haftalık sürede askıdadır. Bu süre hekim raporu ile arttırılırsa iş sözleşmesi arttırılan sürenin sonuna dek askıda kalır. Kadın işçinin analık nedeniyle iş sözleşmesinin askıda kalmasının koşulları, kadının hamile kalmış ve doğum yapmış olmasıdır. Kanunumuzda, işverene bildirim yükümlülüğüne ilişkin bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak bu yükümün varlığını dürüstlük kuralına bağla-

mak mümkündür.⁸⁷ Ancak bu koşula uyulmamış olması kadın işçinin koruyucu hükümlerden yararlanmasına engel değildir.⁸⁸ Kural olarak, iş sözleşmesinin askıda bulunduğu süre içinde, işçinin iş görme işverenin de -aksi sözleşme ile kararlaştırılmamışsa- ücret ödeme borcu bulunmamaktadır. Kadın işçiye bu sürede Sosyal Sigortalar Kurumu tarafından geçici işgöremezlik ödeneği ödenir (S.S.K. m. 49/I, 89/V).⁸⁹

Hekim raporu ile gerekli görüldüğü takdirde, hamile kadın işçi sağlığına uygun daha hafif işlerde çalıştırılır. Bu durumda işçinin ücretinde bir indirim yapılmaz (İş K. m. 74/4). Esasen kanunun 'Eşit davranma ilkesi'ni düzenleyen 5.maddesinde de, işverenin, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça, bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamayacağı; işçinin cinsiyeti nedeniyle özel koruyucu hükümlerin uygulanmasının, daha düşük bir ücretin uygulanmasını haklı kılmayacağı hükme bağlanmıştır.

İş Kanunu'nun işin düzenlenmesine ilişkin hükümlerine aykırılığın yaptırımına ilişkin 104. maddesinde, 74. maddedeki hükme aykırı olarak doğumdan önceki ve sonraki sürelerde gebe veya doğum yapmış kadınları çalıştıran veya ücretsiz izin vermeyen işverene veya işveren vekiline beş yüz milyon lira para cezası verilmesi öngörülmüştür.

İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin hükümleri içeren ilk yasal düzenleme olan ve halen yürürlükte bulunan Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun, işçi sağlığının korunmasına ilişkin hükümleri uyarınca, kendisi ve çocuğunun sıhhati için zararlı olmadığı bir tabip tarafından yazılı olarak onaylanmadıkça, kadınların doğumlarından önceki üç hafta ve doğurmasını izleyen yine üç hafta zarfında fabrika, imalathane ve umumi ve hususi müesseselerde çalışması ve çalıştırılması yasaktır (m. 155).Gebe kadınlar doğumla-

⁸⁷ A. N. Sözer, a.g.e., s. 1053

⁸⁸ K. Tunçomağ, T. Centel, *İş Hukukunun Esasları*, Beta Yayınları, İstanbul, 1999, s. 181

⁸⁹ K. Tunçomağ, T. Centel, a.g.e., s. 170

rından önce üç ay zarfında çocuğunun ve kendisinin sıhhatine zarar veren ağır hizmetlerde kullanılamaz (m. 177):

Basın İş Kanunu, hamile ve doğum yapmış kadın işçilerin izin hakkına ilişkin olarak özel bir hükme yer vermektedir (m. 16). Bu hükme göre, kadın gazeteci hamileliği halinde, hamileliğin yedinci ayından itibaren doğumun ikinci ayının sonuna kadar izinli sayılır. Analık izni boyunca, kurum gazeteciye son aldığı ücretin yarısını öder. Bu ücret, doğumun gerçekleşmemesi veya çocuğun ölü doğması durumlarında da , bu durumun ortaya çıktığı tarihten itibaren bir ay süreyle ödenir. Gazetecinin sigortadan veya bağlı bulunduğu kuruluşlardan alacağı yardım, bu ödemeyi etkilemez.

Analık izni, Devlet Memurları Kanunu'nun 104/A maddesinde "mazeret izni" başlığı altında düzenlenmiştir. Bu hükme göre, kadın memurun doğum yapmasından önce 3 hafta ve doğum yaptığı tarihten itibaren 6 hafta izin hakkı vardır. Memurlara, analık izni boyunca aylıkları ödenir. Doğum yapan memurlara, istekleri halinde en çok on iki aya kadar aylıksız izin verilir (m. 108). Çocuğu olan devlet memuruna, 75 gösterge rakamının aylık katsayısı ile çarpılması sonucu elde edilecek miktarda doğum yardımı ödeneği verilir. Ana ve babanın her ikisi de devlet memuru iseler, ödenek yalnız babaya verilir. Eşlerden birine iş akdi veya toplu iş sözleşme gereği yapılan doğum yardımı daha yüksek ise, memur eşe ayrıca doğum yardımı ödenmez; daha düşük ise yalnız aradaki fark ödenir (m. 207). Evli bulunan devlet memurlarına en fazla iki çocuk için aile yardım ödeneği verilir (m. 202). Doğum yapan memurların ve bakmakla yükümlü oldukları çocuklarının, resmi veya özel sağlık kuruluşlarında ayakta veya yatarak tedavileri, kurumlarınca karşılanır. Tedavi giderleriyle yol masraflarının ödenebilmesi için, tedaviye resmi tabip raporu ile lüzum gösterilmesi şarttır (m. 209).

4.2. Hamile ve Emzikli İşçilerin Çalıştırılmasının Sınırlanması:

Hamile ve emzikli işçilerin çalıştırılmasına ilişkin sınırlamalar 4857 sayılı yeni İş Kanununun yürürlüğe girmesinden önceki dönemde, 1475 sayılı İş Kanunu'nun 81. maddesi uyarınca çıkarıl-

miş bulunan Gebe veya Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Tüzükte (GEKÇT) düzenlenmişti. 4857 sayılı yeni İş Kanunu'nun 88.maddesi hükmü gereğince, gebe ve çocuk emziren kadınların hangi dönemlerde ne gibi işlerde çalıştırılmalarının yasak olduğu ve bunların çalışmalarında sakınca olmayan işlerde hangi şartlar ve usullere uyacakları, ne suretle emzirme odaları ve çocuk bakım yurdu (kreş) kurulması gerektiği Sağlık Bakanlığının görüşü alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından hazırlanacak bir yönetmelikte gösterilecek; bu Yönetmelik Kanunun 119. maddesi uyarınca, Kanunun yayımı tarihinden itibaren altı ay içerisinde çıkartılacaktır. Kanunun Geçici 2. maddesi gereğince, 1475 sayılı Kanuna göre halen yürürlükte bulunan tüzük ve yönetmeliklerin bu Kanun hükümlerine aykırı olmayan hükümleri yeni yönetmelikler çıkarılıncaya kadar yürürlüktedir.

GEKÇT'ne göre, doğum yapmış kadın işçinin, ağır ve tehlikeli işlerde (Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğünde kadınların çalıştırılabilecekleri belirtilmiş olan işlerde) çalıştırılabilmesi için, doğumdan sonraki altıncı haftanın bitiminde ve işe başlamadan önce işyeri hekimi, işçi sağlığı dispanserleri, bunların bulunmadığı yerlerde sırasıyla en yakın sosyal Sigorta Kurumu sağlık tesisleri, sağlık ocakları, hükümet ve belediye hekimlerine muayene ettirilerek çalışmalarına engel durumları bulunmadığının raporla belirlenmesi gerekir. Muayene sonunda ağır ve tehlikeli işlerde çalışmasında sakınca olduğu hekim raporu ile belirlenen emzikli kadın işçiler, doğumdan sonraki ilk altı ay içinde bu işlerde çalıştırılmazlar.

Kadın İşçilerin Sanayie Ait İşlerde Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkındaki Tüzüğün 6. maddesi uyarınca, emzikli kadın işçiler doğum tarihinden itibaren altı ay süreyle gece postalarında çalıştırılmazlar. Doğum yapmış kadın işçilerin söz konusu süre içinde çalışmaları, GEKÇT hükümleri saklı kalmak üzere, gündüz postalarına rastlayacak şekilde düzenlenir.

Yeni İş Kanununda, işyerinde, iş sağlığı ve güvenliğini bozacak veya vücut bütünlüğünü tehlikeye sokacak yakın, acil ve hayati bir tehlike ile karşı karşıya kalan işçiye, iş sağlığı ve güvenliği

kuruluna başvurarak durumun tespit edilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını talep hakkı tanınmış, işverene yazılı cevap verme yükümlülüğü getirilmiştir. Kurulun işçinin talebi yönünde karar vermesi halinde işçi, gerekli iş sağlığı ve güvenliği tedbiri alınıncaya kadar ücret ve diğer hakları saklı kalarak çalışmaktan kaçınma; kurul kararına ve işçinin talebine rağmen söz konusu tedbirlerine alınmamış olması halinde belirsiz süreli iş sözleşmesini haklı nedenle derhal fesih hakkı tanınmıştır (İş K. m. 83).

İş Kanunu'nun 78. maddesinde öngörülen sağlık ve güvenlik tüzük ve yönetmelikleri hükümlerine aykırılık halinde; bu hükümlere uymayan işveren veya işveren vekiline alınmayan her iş sağlığı ve güvenliği önlemi için elli milyon lira para cezası verilir. Alınmayan önlemler oranında izleyen her ay için aynı miktar para cezası uygulanacaktır (İş K. m. 105). Kanunda, işyerinde, çalışma yöntem ve şekillerinde, makine ve cihazlarda işçilerin yaşamı için tehlikeli olan bir husus tespit edilirse, işin durdurulması veya işyerinin kapatılması gibi çeşitli yaptırımlar da öngörülmüştür (m. 79).

4.3. Ücretsiz İzin, Periyodik Kontrol ve Süt İzinleri:

Kadın işçiye isteği halinde on altı haftalık sürenin tamamlanmasından veya çoğul gebelik halinde on sekiz haftalık süreden sonra altı aya kadar ücretsiz izin verilir. Bu süre yıllık izin hakkının hesabında dikkate alınmaz (İş K. m. 74.f.5). Kanundaki izin süresinin hekim raporu ile arttırılmış olması halinde ücretsiz izin süresinin bu sürenin sonundan başlayarak hesaplanması gerekir.⁹⁰

Hamilelik süresince kadın işçiye periyodik kontroller için ücretli izin verilir (İş K. m. 74.f.3). GEKÇT'ye göre de, işçiler başvurmaları halinde, gebeliğin ilk üç ayında işyeri hekimi, işçi sağlığı dispanserleri, yoksa en yakın Sosyal Sigortalar Kurumu sağlık tesisleri ve hekimlerince muayene ve tedavi edilirler. Gebe işçilere gebeliğin ilk üç ayında hekim gerekli bulduğu takdirde, sonraki aylarda ise ayda bir kez muayeneye gitme izni verilir (m. 4/III).

Kadın işçilere bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için

⁹⁰ Ünal Narmanlıoğlu, *İş Hukuku*, Ferdi İş İlişkileri I, DEÜ Hukuk Fakültesi Yayını, İzmir, 1998, s. 568

günde toplam bir buçuk saat süt izni verilir. Bu sürenin hangi saatler arasında ve kaç bölünerek kullanılacağını işçi kendisi belirler. Bu süre günlük çalışma süresinden sayılır (İş K. m. 74/son, m. 66/e).⁹¹

Memurların süt izni altı aylık bir süreyle sınırlandırılmıştır. Kadının memura, analık iznin bitiminden sonra 6 ay süre ile günde bir buçuk saat süt izni verilir (D.M.K. m. 104/A).

Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nda da, doğurduktan sonra 155. maddede belirtilen iznin bitiminde işe başlayan emzikli kadına, ilk altı ay boyunca çocuğunu emzirmek üzere mesai zamanlarında yarımşar saatlik iki ara verilmesi hükme bağlanmıştır (m.172/2).

4.4. Feshe Karşı Koruma:

Süresi belirli olsun veya olmasın, işveren haklı nedenlerin bulunması halinde iş sözleşmesini süre bitiminden önce veya bildirim süresini beklemeaksizin feshedebilir. İş Kanunu'nun 25. maddesinin l/b alt bendi hükmü uyarınca, işçinin hamile kaldığı veya doğum yaptığı durumlarda devamsızlıkta bulunması, işverene iş sözleşmesini derhal fesih hakkı veren haklı nedenler arasında sayılmıştır.

İşçinin kusuru bulunmaksızın hastalanması, kaza, doğum ve gebelik gibi hallerde işverenin iş sözleşmesini derhal fesih hakkı, belirtilen hallerin işçinin işyerindeki çalışma süresine göre 17. maddedeki bildirim sürelerini altı hafta aşmasından sonra doğar. Doğum ve gebelik hallerinde bu süre 74 maddedeki 16 haftalık (çoğul gebelikte on sekiz haftalık) sürenin bitiminde başlar. Gebelik ve doğum hallerinde devamsızlık süresi, 74. maddede

⁹¹ Yaşlan ve medeni halleri ne olursa olsun 100-150 kadın işçi çalıştıran işyerlerinde bir yaşımdan küçük çocukların bırakılması ve bakılması ve emzikli kadınların çocuklarını emzirmeleri için işveren tarafından, çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine en çok 250 metre uzaklıkta bir emzirme odasının kurulması zorunludur. 150'den çok kadın işçi çalıştırılan işyerlerinde, 0-6 yaşındaki çocukların bırakılması ve bakılması, emzikli kadınların çocuklarını emzirmeleri için işveren tarafından çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine yakın bir yerde yurt (kreş) kurulması zorunluluğu vardır. Yurt işyerine 250 metreden daha uzaksa, işveren, taşıt sağlamakla yükümlüdür (GEKÇT. m. 7).

öngörülen 16 haftalık süreye eklenecek altı haftadan ibarettir. Bir başka deyişle, hamile olan veya doğum yapan işçinin , asgari devamsızlık süresi yirmi iki hafta olup; iş sözleşmesi bu asgari süreye işçinin kıdemine göre hesap edilecek bildirim süresinin eklenmesiyle bulunacak sürede askıdadır. İşçi bu sürenin bitiminde işe başlamaz ise, işten çıkartılabilir. İş Kanundaki bu süreler, iş sözleşmesi veya toplu iş sözleşmesi ile işçi yararına olacak biçimde değiştirilebilir.⁹² İşçinin iş sözleşmesinin askıda kalması nedeniyle işine gidemediği süreler için ücret işlemez. İş sözleşmesinin askıda olduğu dönemde iş sözleşmesi feshedilemez.⁹³

İş Kanunu'nun iş güvencesine ilişkin 18. maddesi, feshin geçerli bir sebebe dayandırılmasını öngörmektedir. Otuz veya daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde "en az altı aylık kıdemi olan ve işletmenin bütününü sevk ve idare eden işveren vekilleri ve yardımcılarıyla işyerinin bütününü sevk ve idare eden ve işçiye iş alma ve işten çıkarma yetkisi bulunan işveren vekilleri dışındaki" işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yerliliğinden veya davranışlarından veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanmak zorundadır. Bu hükme göre; hamilelik ve doğum, fesih için geçerli sebep oluşturmayan hususlar arasında sayılmaktadır. Kanunun 74. maddesinde öngörülen ve kadın işçilerin çalıştırılmasının yasak olduğu sürelerde işe gelmemek de, fesih için geçerli bir sebep olarak kabul edilmemektedir.

Geçersiz sebeple yapılan feshin sonuçları kanunun 21. maddesinde düzenlenmiştir. Feshin geçerli bir sebebe dayandığını ispat yükümlülüğü işverene ait olup; işçi feshin başka bir sebebe dayandığını iddia ettiği takdirde, bu iddiasını ispatla yükümlüdür. İşverence geçerli sebep gösterilmediği veya gösterilen sebebin geçerli olmadığı mahkeme veya özel hakem tarafından tespit edildiği takdirde feshin geçersizliğine karar verilir. İşçi bu durumda kararın tebliğinden itibaren on iş günü içinde işe başla-

⁹² K. Tunçomağ, T. Centel, a.g.e., s. 197

⁹³ Sarper Süzek, *İş Hukuku*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 477

mak için işverene başvurmak zorunda; işveren ise bu durumda işçiye bir ay içinde işe başlatmak zorundadır. İşçi bu süre içinde başvuruda bulunmazsa fesih geçerli bir fesih sayılır ve işveren sadece bunun hukuki sonuçları ile sorumlu olur. İşçi işe başlamak için başvurmuş ancak işveren bir ay içinde işe başlamamış ise, bu takdirde işveren işçiye en az dört ve en çok sekiz aylık ücreti tutarında tazminat ödemekle yükümlü olur. Kararın kesinleşmesine kadar işçinin çalıştırılmadığı süre için en çok dört aya kadar doğmuş bulunan ücret ve diğer hakları ödenir.

Sonuç

Avrupa Birliği hukukunda bağımlı çalışan kadını koruyucu düzenlemelerin, Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmeleri'nden ve Avrupa Sosyal Şartı'ndan önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Avrupa Birliği'ne üye devletlerde bu konudaki mevzuat hükümleri incelendiğinde, genel olarak anılan düzenlemelerin AB normlarına uygun olmakla birlikte, bazılarının yönerge hükümlerinin üzerinde, bazılarının ise altında koruma sağladığı; Yönergele-re aykırı düzenlemelerde, gerekli değişikliklerinin yapıldığı belirlenmiştir. Kuşkusuz, bunda üye devletler mevzuatının Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi Belgeleri ile ILO Sözleşmelerine uygun olmasının etkisi vardır. Yönergeyi iş hukukuna zamanında veya tam olarak aktarmayan üye devletlere karşı ihlâl prosedürüne başvurulmuş; mevzuatını uyumlaştırması sağlanmıştır.

Türk hukukunda, kadınları analık halinde çalışma koşulları bakımından özel olarak koruyucu düzenlemeler, genel olarak uluslararası hukuk metinlerine ve ILO sözleşmelerine aykırı olmakla birlikte, oldukça dağınıktır. 10 Haziran 2003'de yürürlüğe giren İş Kanunu'nun, iş güvencesi ve iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin hükümleri, genel olarak ILO ve AB normlarına uygun olmakla birlikte, kanunun faaliyet itibarıyla uygulama alanı dardır. Özellikle kadınların çalıştığı, hava taşıma işlerinin, bir ailenin üyeleri ve hısımları arasında dışarıdan başka biri katılmayarak evlerde yapılan ve el sanatından sayılan işlerin, ev hizmetlerinin ve 50'den az işçi çalıştırılan işyeri ve işletmelerde yapılan tarım

işleriyle; ailenin geçimini sağlamak için yapılan tarımla ilgili her çeşit yapı işlerinin İş Kanunu'nun kapsamı dışında tutulmuş olduğu görülmektedir. İş güvencesine ilişkin düzenlemeden otuz ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde en az altı aylık kıdemi olan, belirsiz süreli iş sözleşmesiyle çalıştırılan işçilerin yararlanması ve işletmenin bütününü sevk ve idare eden işveren vekilleri ve yardımcılılarıyla, işyerinin bütününü sevk ve idare eden ve işçi-yi işe alma ve işten çıkarma yetkisi bulunan işveren vekillerine bu maddenin uygulanmaması, kadın çalışanlardan büyük bir bölümünü, iş güvencesinden yoksun bırakmaktadır. İş Kanunu'nda ebeveyn iznine ilişkin herhangi bir düzenlemenin yapılmamış olması da, bu konudaki AB normlarına aykırılık oluşturmaktadır.

Hamile kadınların çalışma koşullarının iş sağlığı ve güvenliği yönünden tehlikeli olması durumunda, uygun başka bir işe, ücreti korunarak naklini; bu mümkün değilse izin verilmesini sağlayan bir düzenlemenin bulunmaması da bir eksikliktir. Hamile, loğusa ve emzikli kadınların çalışma koşullarıyla iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin önlemlerin düzenleneceği yeni yönetmelikte, gece çalışma, fazla çalışma, iş sağlığı ve güvenliği yönünden ağır ve tehlikeli işlerde çalışma yasakları ve sınırlamalarına ilişkin düzenlemelerin AB normlarına uygunluğu sağlanmalıdır.

İş Kanunu kapsamı dışında tutulan işlerde çalışanlara uygulanan özel kanun hükümlerinin İş Kanunu hükümleriyle uyumlu olmaması, keza memurlar ve kamu görevlilerine ilişkin mevzuatın çalışanı analık halinde koruyucu haklar bakımından farklı düzenlemeleri içermesi; iş yasaları kapsamı dışında olan kadınlar da dahil , tüm bağımlı çalışanların analığı koruyucu düzenlemeler bakımından tek bir yasayla sağlanan hukuksal koruma altına alınmalarını gerektirmektedir. Hamile, loğusa ve emzikli kadınların çalışma koşullarını ve iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin önlemleri düzenlemek üzere çıkarılacak yönetmeliğin de, tüm bağımlı çalışan kadınları kapsayacak şekilde düzenlenmesinde yarar görülmektedir.

AVRUPA'DAKİ TÜRK GÖÇMEN KADINLARIN FARKLILIK VE BENZERLİKLERİ*

Gaye Petek

Avrupa'ya yerleşik göçmen Türk kadınlar, ev sahibi ülkeler açısından birçok benzerliğin yanında bazı farklılıklar da sunuyorlar. En belirginleri Almanya'yı diğerlerinden farklılaştırıyor ve belki de Almanya'daki kadınları Fransa'dakilerden.

Türkiye'den Almanya'ya göç, Fransa'ya olan göçe göre, on yıldan daha önceye dayanıyor. Birçok kadın Türkiye'den Almanya'ya fabrikalarda çalışmak için gittiler. 'Aile reisiydiler' ve kocalarının ve bazen de çocuklarının birleştirilmesine (ev sahibi ülkeye getirtilmesine) onlar ön ayak oldular. Tabii ki bu durum çok özel ve sadece çok az vakada, seyrek olarak Hollanda'da da görülüyor; erkeklerin ilk gelenler olduğu ve eşlerini daha sonra getirttikleri Fransa, Belçika veya başka yerlerde ise bu duruma neredeyse hiç rastlanmıyor. Diğer bir deyişle, kadın işgücü gereksinimi olduğu için Almanya'ya giden Türk kadınlarının aksine, Fransa Türk kadınları kocaları nedeniyle kabul etmek zorunda kaldı. Göç macerasını denemek adına karar ortak alınmıştı. İlk olarak kadınları yollamak durumunda kaldıklarında ekonomik bir kadere teslim oluyorlardı; yani paylaşılan bir pragmatizm söz konusuydu. Böylece bu kadınlar bir zaman için de olsa, kendilerini, daha sonra iz bırakacak olan bir hareket ve seçim özgürlüğü içinde

* Fransızca aslından *Su Başbuğu* tarafından çevrilmiştir.

Elele Derneği (Paris) Yöneticisi
Haut Conseil à L'Integration (Entegrasyon Yüksek Kurulu) Üyesi

buluyorlardı. Almanya'ya ilk göçlerin Türkiye'nin batısındaki küçük kasabalardan yapıldığını, oysa öteki ülkelerin özellikle kırsal Anadolu kökenli aileleri kabul ettiğini de eklemek gerek.

Sonuç olarak, çok küçük bir kadın grubunu ilgilendiren iki istisna dışında, geliş ülkeleri her ne olursa olsun, birinci kuşak Türk göçmen kadınları genel olarak büyük benzerlikler göstermektedirler. Küçük köy kökenlidirler; eğitim seviyeleri düşüktür; çoğu, ancak yurtdışına gelip ilk kez çekirdek aile halinde yaşamayla yüzleştikleri zaman kenti tanımışlardır.

Bugün, ev sahibi Avrupa ülkelerinde, kadınlar Türkiye kökenli nüfusun % 45-47'sini temsil ediyorlar. Yani Türk göçü, 60'ların sonunda Almanya'da ve 70'lerde başka yerlerde, çabucak bir aile göçü haline dönüştü. Fransa'da, Portekizliler veya Cezayirli-ler gibi daha eski göçler çok daha uzun süre, belki evli olan ama yalnız yaşayan erkek göçü olarak kaldı. Türk erkekleriyse, aile birleştirme uygulamalarına çok erken başvurdu.

Birinci kuşak Türk kadınları Fransa'ya 1975 - 1980 yılları arasında geldiler. Orta Anadolu'dan, Karadeniz'den, Kuzey'den, Doğu ve Güneydoğu'dan gelenlerin %51'i okuma yazma bilmiyordu. Çoğu İstanbul'u yalnızca Fransa'ya gelmeden önceki mecburi sağlık taraması sayesinde görmüştü. %94'ü evde doğum yapmıştı ve sağlık dünyası hakkında hiçbir bilgileri bulunmuyordu. O dönemde, Türk kadınının imajı kat kat giyinmiş, yazması gelişigüzel bağlı bir köylü kadını biçimindeydi. Erzurum, Gümüşhane veya Konya'nın bazı köylerinden gelen kadınlar daha kapalı olabiliyordu. Onlar birçok kat giysi veya geleneksel kasa-pa pardösüsü üzerine ehram geçiriyorlardı.

Bu kadınlar sıklıkla 'aklı orada (Türkiye) ve vücudu burada (Fransa)' diye tanımlıyorlardı kendilerini. Fransa'ya gelişlerinden itibaren birçok psikosomatik hastalık sergilediler. Bütün gün yalnız kalınca, yalnızlık ve korkuyla karşı karşıya kaldılar. Günleri, evin duvarları arasında kocalarının ve okullu çocuklarının dönmelerini beklemekle geçiyordu. Daha sonra tekrar değineceğimiz bugün gelen genç kızların aksine sosyal ilişkileri çok daha çeşitliydi. Bu utangaç, ürkek kadınlar Batı'daki ilk hamilelikleriyle bir-

likte sağlık dünyasıyla karşılaşmak durumunda kaldılar. Bu dünyaya karşı hissettikleri korkuya rağmen, psikosomatik hastalıkları onları, garip bir şekilde çok sayıda uzmana danışmaya itiyor ve böylece depresyonlarını daha da çoğaltıyordu. Oysa, acılarını dilelendiriyorlardı: özellikle göğüsteki ve karındaki sızıları, bacaklarıdaki soğukluk hissini. Ve organik bir soruna dayanan somut bir tanı bekliyorlardı. Bu, büyük olasılıkla onların ruhsal acılarını yansıtmalarının ve kocalarının ilgisini çekmelerinin, yani varolmalarının tek yolu idi.

Söz konusu kadınlar, evlerinin çok yakınında bile olsa önerilen okuma yazma kurslarına fazla katılmadılar. Fransa'da kadın işçi kullanımı düşük sayıda olduğundan onların ancak %15'i çalışabili. Hiç biri dernek kurmaya yeltenmedi; ve Fransız vatandaşlığına geçme durumu söz konusu olunca karar hep aile reisi tarafından alındı.¹ Türklerde son derece az sayıda olan karışık evliliklere gelince: Bir Fransız'la evli hiç bir Türk göçmen kadın bulunmazken, Türk erkekler ve Fransız kadınlar arasında karışık evlilikler vardır. Fransa'daki Türk kadınları genellikle girişimci degillerdir; oysa Almanya'da firma sahiplerinin 1/10'i kadındır ve bu kadınlar, genellikle, Türk müşterilere yönelik olmayan işlerde yoğunlaşmış durumdadırlar.² Günümüzde Fransa'da, Cezayirli kadınların %33'ü, Afrikalı kadınların %39'u iktisaden faal durumdayken, Türk kadınlarında bu oran yalnızca %25,45'tir. Anne babanın Fransızca bilmesi ve çocuklara sağlanan yardım hakkında 1997 yılında gerçekleştirilen anket,³ birinci kuşak erkeklerin %71'inin ve kadınların %100'ünün Fransızca'yı "zorlukla veya hiç" konuşamadıklarını gösteriyor.

Türk kadınlar, birkaç yıl göç deneyiminden sonra, yaşam ve alışkanlıklarında bir dizi değişiklik edindiler. Böylece 1974'te 5,25 olan doğum oranları 1990'da 3,7'ye indi. Bununla birlikte, daha az sayıda çocuk sahibi olmalarına rağmen, çocuk sayısının

¹ Bugün hâlâ, vakaların çoğunda kadın eş, Fransızca'ya hâkimiyetsizlik yüzünden ret yanıtı alır.

² Hilmann Felicitas, "A look at the Hidden Side: Turkish woman in Berlin's ethnic labour market", *International Journal of Urban and Regional Research*, 1999, vol. 3, No. 2

³ Les immigrés en France - Portrait social - INSEE (Fransız İstatistik Enstitüsü)

düşmesine paralel olarak ilk doğum yaşı yükselen diğer milliyetten hemcinslerinden farklı olarak Türk kadınları, hâlâ çok erken yaşta çocuk sahibi olmayı sürdürmektedirler.

Bir araştırmaya⁴ göre, birinci kuşak göçmen Türk kadınlarının %14'ü ilk çocuklarını 18 yaşından önce doğurmuştur; ama bununla beraber %35,8'i bir doğum kontrol yöntemi uygulamaktadır ve %8'i iki veya daha çok kez kürtaj yaptırmıştır. %73'ü görücü usulüyle evlenmiştir. %37'si Türkiye'de Kur'an kursuna gitmiştir; %60'ı (Sünni'lerin % 80'i) ev dışında başörtüsü kullanmaktadır. %8'i Türkiye'deki aileleriyle telefon irtibatı sürdürmekte ve %30'u önemli olayların video kasetlerini Türkiye'deki yakınlarına yollamaktadır. %90'ı (konuşmak zorunda kalmamak için) süper marketten alışveriş yapmayı yeğlemekte, %30'u da ürünlerin son kullanma tarihini kontrol etmektedir. Ayrıca annelik ile ilgili uygulamalar da hatırı sayılır bir şekilde gelişmektedir. Annelik deneyimini Fransa'da geçirenlerin % 90'ı kâğıt bez kullanıp, %60'ı puset edinmektedir. Bunların %47'si nispeten kısa bir emzirme döneminden sonra suni mama ve bebek maması konservelerine yönelmektedir. %11'i 'kuvvetli'bir sırtı' olsun diye devam etse de, %61'i bebeklerini kundaklamayı bırakmıştır. Son olarak, bebeklerini düzenli olarak tıbbi kontrole götürmeye alışmışlardır. Aslında bu alışkanlıktan gerçek bir zevk de almaktadırlar; çünkü aynı zamanda bu bir 'evden çıkış', Fransız çevreyle bir 'ilişki' ve bir de, çoğu zaman kadın bir çevirmenle karşılaşp kişisel sorunlarını konuşabilme olanağı sağlamaktadır.

Bunların yanında, 'erkeklerin başlıca eksiklikleri' hakkında ankette verilen yanıtlar bizi çok şaşırttı. Kadınların çoğunluğu erkeklerin başlıca eksikliğinin 'şans oyunları oynamak' ve 'içki içmek' olduğunu düşünüyordu ve 'karısını dövmeyi' altıncı sıraya koyuyorlardı. Zaten yıllar süren deneyimimiz kadınların ev içi şiddeti, ki bu konuya ileride yine değineceğiz, bir kader gibi yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

Almanya'daki birçok kadının aksine, Fransa'daki Türk ka-

⁴ Hamit Bozarlaslan ve Gaye Petek, "Les femmes originaires de Turquie en France: vie quotidienne, projets, avenir", *Elele*, 1992 et in *Migrations Etudes / ADRI* - Haziran 1993

dınlarının Anadolu'daki köylerini, küçük veya orta büyüklükte bir taşra kentinde, hatta küçük bir kırsal bucakta yaşamak için terk ettiklerini ekleyebiliriz. Yani çoğunluğu köyden büyük kente geçişi yaşamamıştır.⁵ Bu durumun entegrasyon üzerindeki etkileri sorgulanabilir; çünkü sert bir geçiş başta çok dengesizleştirici olsa da, zamanla, daha hızlı bir gelişme sağlayabilir. Aksi halde, sürekli olarak kırsal bir çevrede bulunma kapanmayı ve yakınlar tarafından kontrolü sürekli kılmakta, yani modern kentleşmeye entegrasyonu frenlemektedir. Böylece birinci kuşak göçmen Türk kadınlarının Fransa'da yirmi ya da otuz yıl geçirdikten sonra hayat tarzlarında çok az değişiklik yaptıklarını ve çoğu zaman bugünkü Anadolu köylüsünün yaşamına göre geri durumda bulunduklarını tespit etmek gerekiyor. Bu sarsıcı sonuç, ayrıca, Türkiye'den yeni gelen ve Fransa'da, geldikleri yerde artık kalmayan bir feodal ve geleneksel çevre olduğunu söyleyen gelinler tarafından da açıkça teyit ediliyor.

Aslında birinci dalga Türk kadınları bugün kayınvalide oldular ve muhtemelen bütün bu kendi kişilikleriyle 'varolmayış' yılları onları kızlarından ve gelinlerinden intikam almaya itiyor. Birçok Kuzey Afrikalı kadın kızlarının özgürleşmelerini desteklerken; Türk anneler, aksine, onların kaçınılamaz bir kadermişçesine bu korkunç baskı döngüsünü sıraları geldiği için yaşayıp devam ettirmelerini istiyor. Belki onlar için kendi özgün kimliklerini ifade edebilmenin tek yolu bu geleneksel değerlerin aktarımından geçiyor. Sonuç olarak, aynada kendine bakıp "değişmedim ve hem de kızım bana benziyor" diyebilmeli.

Bu durumun paralelinde, okulda başarısız, tembel ve suçlu (saldırganlık, uyuşturucu satıcılığı gibi olaylardan hüküm giymiş) bile olsalar ve bir neden olmasa bile göklere çıkardıkları, krallar gibi büyüttükleri oğullarıyla ise kuvvetli bir ödipal ilişki üretmektedirler. Annelerinin seçip köyden getireceği bir Türk kızıyla evlenmeleri koşuluyla, oğullarının özellikle Fransız kadınlarıyla 'yoldan çıkmalarına', kısmen onlarla birlikte yaşamalarına ve hatta

⁵ Fransa'da Türkler çoğunlukla Paris bölgesi, Alsas, Rhone-Alp bölgesinde bulunmaktadır ama aslında tüm Fransa'ya yayılmışlardır ve Auvergne ve Limousin gibi çok dağlık bölgelerde de yaşamaktadırlar.

çocuk sahibi olmalarına anlayış gösterirler. Bu kadınlar, oğullarıyla bu sıkı bağ sayesinde kocalarını uzaklaştırabiliyorlar (oğullarına yaslandıkları ve böylece gelecek endişeleri kalmadığı için) ve gelinleri üzerinde gerçek bir otorite uygulayabiliyorlar.

Bugün ise Fransa'da Türk kadınının manzarası hayli farklı.⁶ Ailelerin birleştirilmesi konusunda bile ciddi değişiklikler ortaya çıktı. Bugün %30'dan fazla erkek (göçmen kızların kocaları) geliyor ve göçmen 'oğulların' yanına gelen kadınlar çoğunlukla genç ve çocuksuz.⁷ Diğer bir deyişle, yeni gelenler sadece kadınlardan oluşmamakta; çünkü Türk kızların evliliklerinin %98'ine, erkeklerin evliliklerinin ise %94'üne aileler karar vermekte ve böylelikle aile birleştirme programı aracılığıyla Türkiye'den hem kadın hem erkekler (ithal damat ve gelinler) Fransa'ya gelmekte, getirilmektedir. Çocukların evlilik bağlarıyla ilgili olarak geliştirilen bu kontrol, eski kuşak göçmenlerin kültürlerini korumak için geliştirdiği bir strateji niteliğindedir. Dönüşün gerçekleşmeyecek olduğu ve kesin yerleşileceği bilincine varıldıktan itibaren, bu kadın ve erkekler, aile ve memleketlerine sadakatle bağlılıklarını göstermek kaydıyla yabancı bir ülkede ömürlerini bitirmenin yollarını aramaya başladılar. Bu durum, her bireyin ama özellikle gençlerin ve çok daha özel olarak genç kız ve kadınların üzerinde aile ve grup tarafından uygulanan biçimsel cemaat kontrolünün artmasını sağladı.

Yukarıda da söz edildiği gibi, birinci kuşaktan bazı kadınlar aile içi şiddet kurbanıdır ama bu durumu, ancak gerçekten tahammül edilemez olduğunda kendilerini kurtarmayı deneyecek kadar içselleştirmişlerdir. Bu durumda, kocaların çocuklarından ayırıp, Fransa'da oturma kağıtlarına el koyarak Türkiye'ye getirip bıraktığı elli yaşlarındaki kadınlar ortaya çıkmaktadır. Diğer bazıları ise o kadar çok şiddete maruz kalıyor ki, yetkililere şikayet edip boşanmak isteyecek kadar cesaret ve güç bulabiliyor. Ma-

⁶ Gaye Petek, "Adolescentes et brus: nouveaux visages féminin turcs en France, conflits inter et intragénérationnels", in *CEMOTI*, No. 21, 1996

⁷ 2000 yılında 2625 kişi giriş yapmıştır. 1817 başvuru dosyasından 1324'ünü çocuksuzlar oluşturmaktadır. Bunlara, gelen 428 kişiden çoğunu erkeklerin oluşturduğu Fransızlarla evlilikten doğan aile birleştirmelerini ve gelen 265 kişiden çoğunu kadınların oluşturduğu mülteci yakınlarını eklemek gerekir.

mafih, zaman geçtikçe kızlarının gözetimi ve gelinlerinin üzerinde otorite kurmak biçiminde bir çözüm geliştiren bu grupta bu tür bir olaya çok seyrek olarak rastlanmaktadır.

Türkiye'den son yıllarda gelen gelinler en kırılgan kadın grubunu temsil ediyorlar. Gelir gelmez aile ve köy cemaati tarafından ele alınıyorlar. 70'li yıllarda gelen kadınların sadece Fransız muhatapları varken; gelinler, güçlü ama bütünüyle cemaat içi bir sosyal ilişki sunan Türk göçmenlerinin yeni tip örgütlenmesi içine giriyorlar. Çoğu zaman Fransızca kursuna gitmeleri engellenmekte, kendileri zaten ezilmiş olan ve karılarını kendi cesaret-sizliklerinin günah keçisi olarak gören kocalarının taleplerine boyun eğmektedirler. Aslında, Fransa'da doğmuş ve yahut orada büyümüş erkekler, aileleri tarafından düzenlenen evliliklere, annelerinin gözetim altında tutacağı nikahlı karıları ile dışarıdaki nikahsız eşleri arasında çifte bir yaşam sürdürebileceklerini bildikleri için pek itiraz etmemektedirler. Yani bütün bu gelinler aşırı bir şiddete maruz kalmaktadırlar: kocaları tarafından yerilmekte, kocaları ve özellikle kayıinvalideleri tarafından fazlasıyla hakarete uğrayıp dövülmektedirler. Bu gelinlerin sık sık hastahaneye düştükleri de görülmektedir. Bunlar genellikle başkaldırma-ya cüret edemeyecek, 'her işe yarayacak hizmetçi' olmaları amacıyla seçilmiş, düşük eğitim seviyeli köylü kızlardan oluşmaktadırlar. Yalnızca baskı çekilemez hale geldiğinde, ağır bir şekilde yaralandıklarında, sokağa atıldıklarında bu şiddeti dile getirip, savaşmak için yardım isteyebilmektedirler. Zaten çok elverişsiz durumdadırlar (Fransızca konuşmuyorlar, hiçbir zaman dışarı çıkmamışlar, özgür olmamışlar, hep yalıtılmış durumdalar...) ve kurtulmaları için de çok savaşmaları gerekmektedir. Kocalarından daha üstün bir eğitim seviyesine sahip olan gelinler(erkekler okulda kızlardan daha başarısızlar) daha mücadeleci oluyorlar. Türkiye'ye babalarının yanına geri dönmeyi isteyen veya önce bir yurda sığınıp ardından boşanmak için yuvalarından kaçanlara rastlamak da mümkün. Bu genç kadınlar az zamanda Fransızca öğrenme, yaşamlarını düzenleme, çalışmaya başlama ve

çocuklarını kendi başlarına yetiştirmeyi öğrenme kapasiteleriyle şaşırtıyor. Ayrılığın başındaki bir sosyal destek yeterli oluyor.

Fransa'da büyümüş veya doğmuş genç kızlara gelince, dili ve toplumsal kodları özümsemiş oldukları için, onlara o denli destek gerekmiyor. Onlar genellikle sağduyuyu aşan bir baskının kurbanıdırlar, sürekli gözetim altındadırlar ve ortaokuldan sonra eğitimlerine devam etmelerine izin verilmez. En iyi olasılıkla, liseyi bitirdikten bir ay sonra evlendirilirler. Bazısı ise liseyi bitirir birtirmez kaçmayı ve Fransız sosyal yardım kurumlarından korunma talebinde bulunmayı tercih ederler. Başında tüm arabuluculuk çabalarını reddederler ve ancak ortadan kaybolduktan aylar sonra -ailelerinin oturduğu yerden mümkün olan en uzak yere giderler- telefonla veya bir dernek aracılığıyla aileleriyle yeniden ilişkiye geçerler. Zaman aileleriyle aralarının düzelmesine yardım eder, ama öldürmeye kadar gidebilecek hayli şiddet dolu aileler (özellikle ağabeyler) de bulunmaktadır. Çok yakın zamanlarda Fransa'da, Almanya'da ve İsveç'te cereyan etmiş olaylar bilinmektedir. Genelde 'çifte ihlal yaşamış' kızlar söz konusudur: hem düzenlenmiş evliliği ret eden hem de bir Fransız'la gitmeyi seçen. Bu en dayanılmaz durumu oluşturuyor, çünkü bu aileler için kızlarının artık ne konuşmaya ne de başka bir şeye hakları bulunmamaktadır.

Mamafih, bu genç kızların büyük çoğunluğu evliliğe boyun eğmektedirler. Bu çiftlerin yarısından çoğu sonunda boşanmakta veya şiddet içinde yaşamaktadırlar. Bu evlilikler aslında bir oyun çünkü asıl amaç iki Türk'ü yani iki aynı kültürden insanı evlendirmek. Böylece 'taze kan' aşlamak ve göç döngüsünü sürdürmek umuluyor; oysa, aynı Türkçe'yi bile konuşmayan, toplum ve dünya görüşleri farklı iki yabancı söz konusu. Fransa'daki ebeveynler göçmen çocuklar arasında bir evliliği henüz istemiyorlar. Bunun arkasında ekonomik (başlık, mehir, vs.), belge (bir yeğene veya yakına Avrupa'da oturma izni sağlamak) ile ilgili ve tabii kültürel (gayrimüslim biriyle ilişki riski, bekâret, vs.) çıkarlar yatıyor. Ayrıca, ailelere göre, göçmen iki gencin evliliği, tamamiyle Avrupalı torunların ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak bir kül-

tür yozlaşmasının ilk adımı olacaktır. Geldikleri ülke Avrupa'nın bir parçası olmaya bu kadar hevesliyken, Avrupa'daki Türk ailelerinin bu davranışı biraz garip değil mi? Neyse ki, Almanya iyimserliğe yönelten bir laboratuvar çünkü oradaki genç Türklerin %50'si eşlerini birbirleri arasından seçiyor.

Sayıcı daha azınlık bir grup kız bu ailevi stratejilerden sıyrılmak için başka yollar bulmaktadır. Kimileri babalarını rahatlatmak ve evlilikten kaçınmak adına radikal İslamcı örgüt militanı oluyor. Yani dini bir ikame kimlik gibi kullanıp, çelişkili olarak, hem eğitimlerine devam ediyorlar, hem de eşlerini seçebiliyorlar. Bazıları eşlerini getiriyor ve o Fransa'da kalıcı oturma iznini almadan evvel gerekli resmi belgeleri vermeyip, boşanma talep ediyorlar. Ebeveynleri için anlaşma tamamlanmış oluyor : bir Türk'le bakire olarak evlendikleri için babanın namusu kurtarılmış oluyor. Son günlerde Türkiye'den gelmiş, aldatılmış, terk edilmiş ve derin bir şaşkınlık içinde bulunan damatlara sıklıkla rastlanıyor. Bu tarz tutumların geliştiğini gören kız aileleri, çabucak organize olup, damatlarıyla, birleşmenin bozulması halinde önemli bir tutarın (10000 ilâ 20000 euro) ödenmesini öngören noter tasdikli evlilik anlaşmaları imzalıyorlar. Sonuçta, bu bir nevi ilave başlık parası oluyor; ama tersine.

Bütün Avrupa ülkelerinde, bugün Türkleri, ama aynı zamanda Arapları, Afrikalıları ve Pakistankıları vuran zorunlu evlilik uygulamaları sorgulanıyor. Her ülke değişik bir yasama uyguluyor. Yakın bir gelecekte Fransa'da, sonunda küçük Afrikalı kızların sünnetinin cezalandırılması gibi zorunlu evliliklerin de cezalandırılacağı düşünülebilir.

Avrupa ülkelerinin toplumsal modeli okul, kuşkusuz genç kızların özgürleşmesi ve eşitliklerini istemelerinde başlıca bir etken. Oysa, erkekler, aynı okullarda eğitilmelerine rağmen, bu değerlere pek açık görünmüyorlar. Diğer bir deyişle, Doğulu ve Müslüman erkeğin ayrıcalıkları, Batı'nın eşitlik ve birey özgürlüğü modelinden daha çekici olmayı sürdürüyor.

Genç kızlar ve kadınların ifade ettikleri bir diğer önemli konu ise Türkiye oluşturuyor. Türkiye'de kadın statüsünün çelişkili

imgesi, kadınların elde ettikleri tarihsel feminist kazanımlar, kadın sorularının yalnızca 'kültür'e değil toplumsal koşullara bağlılığı birleşik bir tespit. Avrupa'da doğan genç kızlar durumlarının kader olmadığının bilincine vardıkça özgürlük ve eşitlik mücadelelerinde kendilerini daha cesur hissetmektedirler. Buradan Türk medyasının, aydın kadınların, Avrupa'daki diplomatların bilgi ve destek ilişkisinde büyük bir rol oynayacakları anlaşılmalıdır. Ama maalesef, Türkiye için bu göçmen aileler, Cumhuriyet'in model olarak seçtiği modern ve Batılı toplumun 'fakir ebeveynleri' konumundadır. Türkiye'nin Avrupa'ya, ülkeler arası ikili anlaşmalar çerçevesinde, gitgide daha çok kentli kadın imgesi yansıtan eğitimciler yollama çabasının yanı sıra ,ayrıca, bir o kadar imam ve hatta din görevlisi kadın yolladığını da belirtmek gerekmektedir. Oysa, köktencilik veya dine yönelişe karşı her ne kadar 'ılımlı' da olsalar daha fazla din adamı ile mücadele edilemeyeceğini herkes bilmektedir. Bu konuda en anlayışlı hareket, daha fazla kültür, malumat ve bilgi yollamaktır.

Ev sahibi ülkelere gelince, onların da sorumlulukları çok büyüktür. Bu durumda, pek kutsal 'farklıya saygı' ilkesini kesin olarak bir kenara koymaları gerekir. Bu ülkelerin yabancı kadınlara ve, daha da çok, şimdi Avrupa vatandaşı olmuş genç kızlara karşı koruma görevleri bulunmaktadır. Kadın özgürlüğüyle ilgili ilkeler tek taraflı olarak sadece kendi yerli vatandaşlarına uygulanamaz. Bu devletlerin, geleneksel veya dinsel uygulamalara bağlı olarak dahi olsa, kadın hakları ve eşitliği gibi evrensel değerler tehdit edildiği takdirde diğer kültürlerle müdahale görevleri vardır.

Okullarda türban kullanılması, kadınlara karşı şiddet uygulanması gibi yabancı kadının kişisel hukuki statüsüyle ilgili sorunlar (özellikle İslam hukukunun uygulandığı ülkelere gelenler için) 'kültürlere saygı' ölçüsüyle değil de, o toplumların gelişmeleri ölçüsüyle ele alınmalıdır. Böylece, cinsiyetler arasında denklik (parité) hakkında yasayı oylatan ve Simone de Beauvoir felsefesi okutan laik Fransa durumunda olduğu gibi, 10 yaşında bir kızın okul sıralarında türban takmaya mecbur kalmasını kabul etmemiz mümkün olamaz. Ama burada demokrasinin sü-

rekli tartışılan 'sınırları'yla karşı karşıya kalıyoruz. İnsan hakları adına kadınların vazgeçilmemesi gereken haklarından taviz verilebilmektedir. Diğer kötü etki ise , bazı araştırmacı, özellikle antropolog ve sosyologların, normlarının sürdürülmesi konusunda Türk ailesinin çok 'birbirine bağlı' olduğunu öne süren söylemlerinden doğmaktadır. Tabii ki, bir çok kuşağa yayılmış olan grup içi veya hısımlar arası evlilikler arasında bir çok bağlantı bulunmaktadır. 'Biriyle çıktı' veya 'bekâretini kaybetti' diye kızını öldürmek de, bu bağlamda, namusun yönettiği feodal değerlere kuvvetli bir bağlılığı gösteriyor. Ama tüm bu uygulamalar acıya, şiddete, bireyin arzu ve özgürlüğünün reddine neden oluyorsa, bu sonuçlar gözden geçirilmeli ve 'gelenekler' yerine 'hukuk' dikkate alınmalıdır.

Biraz kötümser bu tabloya rağmen göç etmiş veya Avrupa'da doğmuş kadınlar arasındaki farkları da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Toplumsal, etnik ve dini farklar, bu genelde ve çoğunlukla olumsuz tespitler açısından çeşitliliğe yol açmaktadır. Türkler, Kürtler, Türkiye Keldanileri, ama özellikle de Sünni ve Alevi Türk kadınları arasında büyük farklar mevcut. Alevi kadınlar ve kızlar, diğerleriyle karşılaştırılamayacak hak ve olanaklara sahip. Genç Alevi kızların başı kapalı değil, eğitimlerini sürdürebiliyorlar, belli bir hareket özgürlüğünden yararlanabiliyorlar, (Alevi olması koşuluyla) kocalarını seçebiliyorlar. Paris'te (seyrek) rastladığımız İzmir veya İstanbul kökenli kadınlar da tabii ki daha az 'gözetim' altındalar ve Anadolu'luların sahip olmadığı ayrıcalıkları var. Ama tüm bunların sayıları çok kısıtlı ve bu yüzden sonuç olarak, göçte yaşadıkları baskı ona katlanmış olan çoğunlukta kadınla bitirebiliriz yazımızı. Eğer Türkiye'de bir kadın için köy kökenli olmak bir eşitsizlik nedeni ise, köylü ve Avrupa'da göçmen olan bir Türk kadını olmak daha da eşitliksiz bir statü.

Biliyoruz ki toplumumuzda erkeğin namusu kadınların doğruluktan sapmamasından geçiyor; ayrıca bu namus yabancı bir çevrede tehlikeye daha açık gibi düşünüldüğü için, kadınlar bir o kadar fazla eziliyor.

KADIN YAŞANTILARI

Yayına Hazırlayan: AYŞEGÜL YARAMAN

Elinizdeki kitabın amacı, pratikler içindeki kadın yaşantılarını günışığına çıkartabilmektir. Kadın çalışmalarının yoğunluk kazanmaya başladığı 1980'lerin ilk yıllarından itibaren araştırmalar hep 'Büyük Anlatılar'a öykündü. Retrospektif bakıldığında çoğunlukla yapıldığı gibi, ne bu öncü araştırmaları ne de 19. yüzyılın ortalarından beri gelen modernist feminist çabaları küçümsüyor ya da yersiz/yanlış buluyoruz. Onlar olmasaydı, ne yazan ne de yazılan olarak bu aşamaya varmamız mümkün olabilirdi.

Ayşegül YARAMAN

BAĞLAM

ISBN: 975-8803-05-0